

ISSN 2516-9009

અનહદ

એ-મૈગન્ઝીન

અપ્રૈલ-જૂન 2018

સાલ 1, અંક 2

Coordinator**Gagan Brar (London)****khushwinder74@yahoo.co.uk****Khuswinder Brar, 17 Byron Avenue,****Hounslow, TW4 6LT, London, UK****Chief Editor****Parminder Singh Shonkey****Senior Re-search Fellow****Punjabi Dept., Punjabi Uni. Patiala (India)****parmindersinghshonkey@gmail.com****Assistant Editor****Amina****Senior Re-search Fellow****Punjabi Dept., Punjabi Uni. Patiala (India)****ameenapbiuni8@gmail.com****Advisory Pannie****Dr. Harpal Singh Pannu****Dr. Bhim Inder Singh****Dr. Amarjit Singh****Dr. Kiran****Gurpreet (Poet) Mansa****Pardeep****Supporting Pannie****Jasvir Singh Ranna****Preeti Shelly****Harmandeep Kaur****Simranjeet Kaur****Rajinder Singh****Kinnd Nahal Singh****Balraj Singh Kokri****Jasvir Singh Longowal****Manjinder Singh****Mandeep Singh Dhanaula****Legal Advisor****Adv. Gurshamshir Singh****Punjab & Haryana Hight Court**

I, Khuswinder Brar, (London), is publishing
 this E-journal from London. This is a literary journal.
 The language of this journal will be Punjabi.

A Peer Reviewed Punjabi Research Journal

email: anhadmagazine@gmail.com

website: anhadmagazine.blogspot.com

Contact: 94643-46677

follow us @ fb: www.facebook.com/anhademagazine

ISSN 2516-9009

ਅਨਹਦ

ਈ-ਮੈਗਜ਼ੀਨ

ਅਪ੍ਰੈਲ-ਜੂਨ 2018

ਸਾਲ 1, ਅੰਕ 2

* ਅਨਹਦ ਈ-ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਮੇ ਆਗਜ਼ੀ ਤੋਂ 'ਤੇ
 ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁਆਵਜੇ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

* ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਆਪ ਸਿੱਖਿਆਰ ਹੋਵੇਗਾ।

* ਅਨਹਦ ਈ-ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ
 ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕੇਗੀ।

੩੩੨੧

ਸੰਪਾਦਕੀ

4

ਬੈਜ-ਫਿਲਮ

1.	ਏਰੀਦੀਅਨ ਵਿਖੰਡਨ ਤੇ ਬੁੱਧਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ ਡਾ. ਮਨਸੋਹਨ	8
2.	ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸਿਖਰ ਸਟੀਫਨ ਹਾਕਿੰਗ ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ	21
3.	ਰਾਬਿਆ ਬਸਰਾ ਪ੍ਰ. ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ	29
4.	ਨਸ਼ਾ: ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਦਰਭ ਡਾ. ਮਿਨਾਕਸ਼ੀ ਅਰੋੜਾ	48
5.	'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ: ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਲਰਾਜ ਸਿੰਘ ਕੋਕਰੀ	55
7.	ਪ੍ਰਿ. ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ: ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਰਜ ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ	62
8.	ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵੰਡ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਡਾ. ਜੋਗ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ	67
9.	ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਲੋਕ- ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਪੇਖ ਸੰਦੀਪ ਕੁਮਾਰ	73
6.	ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜਿਆਂ ਦਾ ਖੋਜੀ: ਸ਼ਾਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸੋਕ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਕੌਰ	79
9.	ਪ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ: ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਦੇਣ ਸਵਰਨਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂਰ	83

ਗੱਝਾਂ-ਬਾਤਾਂ

1.	ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਿਰਪੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ: ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਮੁਲਾਕਾਤੀ) ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ੌਂਕੀ	94
----	---	----

ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਬ

1. ਘੁੰਗਰੂ-ਕਥਾ

ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਾਣਾ

105

ਅਨੁਵਾਦ-ਦਿੱਤੇ

1. ਏਲਿੱਨਰ ਜੀਲਿਅੱਟ: ਅੰਬਦੇਕਰਵਾਦ ਦਾ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ
ਕਮਲ ਨੈਣ ਚੌਬੈ, (ਅਨੁਵਾਦ)
ਵਰੁਣਦੀਪ ਸਿੰਘ 123
2. ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ-ਸਾਸਤਰ
ਡਾ. ਵਿਜੈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, (ਅਨੁਵਾਦ)
ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 129

ਕਥਾ-ਮੰਮਾਵ

1. ਵਾਨ ਗਾਗ ਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਦਾਸਤਾਨ: ਸੋਰੋ
ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਨ 134
2. ਪਾਰਸੀ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਪਤਨ: ਇਕ ਪੱਖ
ਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ 138

ਕਾਨੂੰਨ-ਮੰਮਾਵ

- ਮਾਈਕਲ ਐੰਜਲੇ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ/
(ਅਨੁਵਾਦ) ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ੋਂਕੀ 143
- ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ 146
- ਕਿੰਦ ਨਾਹਲ ਸਿੰਘ 157
- ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਸੋਹਲ 160
- ਅਰਤਿੰਦਰ ਸੰਧੂ 161
- ਗਗਨ ਬਰਾੜ 163

ਕਿਤਾਬ ਚਲਚਾ

1. ਸਾਣ 'ਤੇ ਲੱਗਿਆ ਸਵੈ
ਤਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 165

ਸੰਪਾਦਕੀ

ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਮੰਚ ਵਜੋਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਹਰ ਇੱਕ ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਪੱਖ ਉੱਪਰ ਅਪਣਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ/ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਦਾ ਅਪਵਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਉੱਠੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਚਰਚਾ ਜਾਂ ਬਹਿਸ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮਨਫ਼ੀ ਜਾਂ ਘੱਟ ਕਰ ਕੇ ਦੇਖਣਾ, ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਜਾਂ ਨਾਜ਼ੁਕਤਾ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਦਾ ਇੱਕ ਸਰਗਰਮ ਪਾਠਕ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸੋਚਣਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਅੰਦਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸ਼ਬਦ 'ਸਾਹਿਤਿਕ ਮਾਫ਼ੀਆ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸਾਹਿਤਿਕ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਆਪਾ-ਚੀਨਣ ਦੀ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਲੋੜ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੀ ਖਲਾਅ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ/ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕੁਹਜ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਭਰਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਅਜੇ ਤੱਕ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੋਟਿਸ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਇਹ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਸਿਰਫ ਸ਼ਬਦੀ ਰਚਨਾਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕਤਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਵੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਬੁਣਤੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਬੌਧਿਕ ਦਬਦਬਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਬਣਦਿਆਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਇਸ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਮਾਤਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬੁਣਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇੱਕ 'ਸੁਆਰਬੀ' ਕਾਮਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਪੀੜ ਤੋਂ, ਉਸ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਹੋ ਸਕੇ, ਅਜਿਹੇ 'ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ' ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਪਿੱਛਾ ਛਡਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਚ ਨੰਗਾ ਕਰ ਦੇਣ।

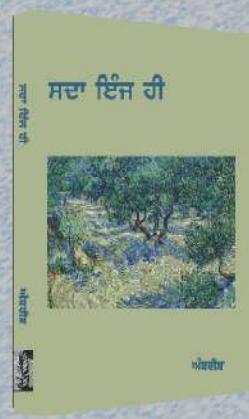
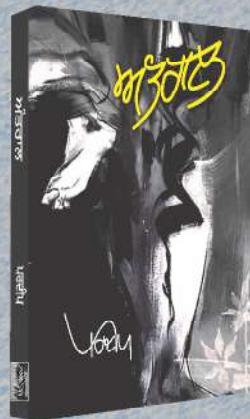
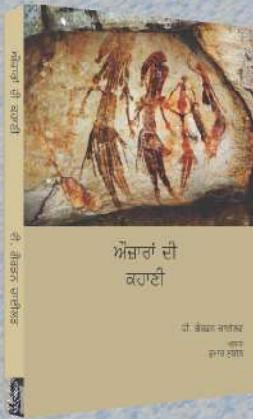
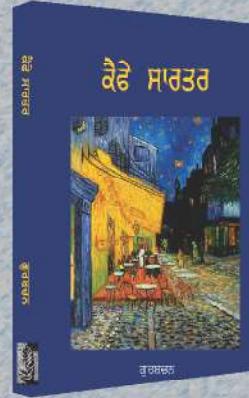
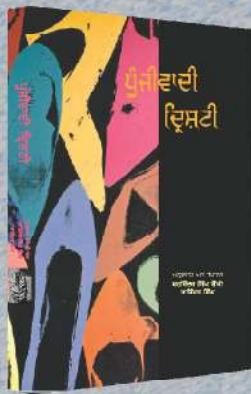
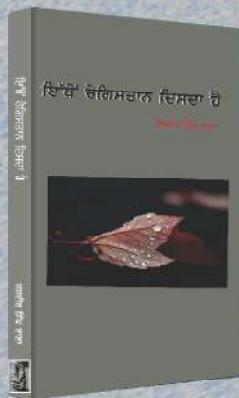
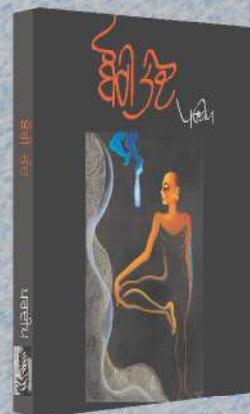
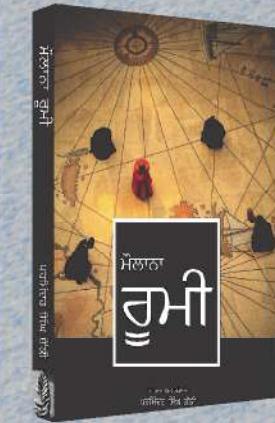
ਸਾਹਿਤਕਾਰ/ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦਿੰਦਿਆਂ ਨਾਈਜੀਰੀਆ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਕੇਨ ਸਾਰੇ ਵੀਵਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੇਲ-ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਅਫਰੀਕੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ

ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਬੰਧੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, “ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਰਗਰਮ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਨ-ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਕੇਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇਲ ਕੰਪਨੀ 'ਸ਼ੇਲ' ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਮਿਲੀ ਸਜਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਰੱਸਾ ਚੁੰਮਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੈਂਡਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ, “ਸੱਚੇ ਬੁਧੀ-ਜੀਵੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਲਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ, ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਟੰਗ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਜੋਖਮ ਉਠਾ ਸਕਣਗੇ।”

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚੈਕੇਸਲੋਵਾਕੀਆ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਈਵਾਨ ਕਲੀਮਾ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਇਸ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੇ ਕੀ ਫਰਜ਼ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀ-ਕੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸਭ ਸਾਨੂੰ ਚੈਕ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਇਸ ਸਭ ਨੂੰ ਸਿੱਖੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇੱਕ ਸੀਮਤ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਪਣਾ ਪੜਾ ਜਾਂ ਗਰੁੱਪ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸੋਹਲੇ ਗਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਧੜੇ-ਬਾਹਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਅਸਤਿਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਇੱਕ ਪੁਰਾ ਖਿੱਤਾ ਮਾਣ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਦੇ, ਸਾਡੇ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਭਾਵਾਂ/ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ/ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮਿਲ ਰਹੀ ਫੋਕੀ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਦਾ 'ਸਰਬੋਤਮ' ਉਦੇਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਕਮਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਅੰਦਰ ਅੱਜ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬਰਫੈਂਡ ਰੱਸਲ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਉਸ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ (ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਇੰਝ ਹੀ ਸੋਚਦੇ ਹੋਵੋ) ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਅੰਦਰ ਬੁਧੀਜੀਵੀ/ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਭੂਮਿਕਾ ਫਿੱਕੀ ਪੈ ਚੁੱਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਸਵਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਜੁਆਬ ਅਸੀਂ ਤਲਾਸ਼ਣੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਸਾਨੂੰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ।

ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ੌਕੀ
ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ,
ਅਨਹਦ ਈ-ਮੈਗਜ਼ੀਨ

New Books Published By
Autumn Art
Contact No. 9115872450
E-mail. autumnartpublishers@gmail.com

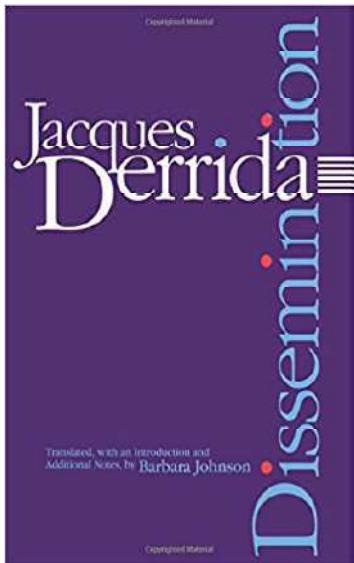
ਅਨਹਦ ਈ-ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ
ਸ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ੌਕੀ
ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਿਤਾਬਾਂ

1. ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮੀ
2. ਅਰਾਜਕਤਾ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਯੂਟੋਪੀਆ
3. ਪੰਜਿਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਪਰਕ ਨੰਬਰ
ਮੋ. 98148-13011
98156-16558

ਏਰੀਦੀਅਤ ਵਿਖੰਡਾਤ ਤੇ ਬੁੱਧਿਆਦੀ ਪਹਿਲੇ

ਫਰਾਂਸ ਲੰਮੇ ਸਮਿਆਂ ਤੱਕ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹਿਸਤ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ, ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਧੀ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬਿੰਬ ਉਭਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਹੋਦ ਅਣਹੋਂਦ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਨੁਕਤਿਆਂ 'ਚੋ ਆਪਣਾ-ਆਪ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਅਵਾਂਗਾਰਦ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ 'ਚ ਰੁੱਝਿਆ ਸੀ। 1960 ਤੱਕ ਜਾਂ ਪਾਲ ਸਾਰਤਰ ਇਸ ਬਿੰਬ ਦਾ ਵਾਹਕ ਰਿਹਾ ਪਰ ਬਾਅਦ 'ਚ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹ ਆਈਕੋਨ ਬਦਲਣ ਲੱਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਮਿਆਂ 'ਚ ਯੂਰਪ 'ਚ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅੰਦੋਲਨ ਮਾਰਕਸੀ ਤਰਜ਼ 'ਚ ਫੈਲਿਆ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧਾਰਾ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਤੇ ਦਬਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਕੇ ਅਧੀਨ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਕੌਮਨਿੱਜਮ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਧੀਨ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਹੁਤੇ ਸੋਚਣਸ਼ੀਲ ਮਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਲੰਭੇ ਹੋ ਕੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਪੀਚ, ਲਿਖਤ ਤੇ ਪਾਠ 'ਚੋ ਤਲਾਸ਼ਣ ਲੱਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਮਿਆਂ 'ਚ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਯੱਕ ਦੈਰੀਦਾ ਦਾ ਇਕ ਨਵ-ਅਵਾਂਗਾਰਦ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਜੋਹਨ ਹੋਪਕਿਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਮਰੀਕਾ 'ਚ 1964 'ਚ ਉਸ ਨੇ “Structure Sign and Play in the Discourse of Human Science” ਨਾਮੀ ਇਕ ਭਾਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਅਮਰੀਕੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਇਉਂ ਝੰਜੋਝਿਆ ਕਿ ਸਾਰੀ ਸਮਝ ਦੇ ਮੁੱਲਕਣ ਦੀ ਅਤੇ ਮੁੜ ਘੋਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਭਾਸੀ। ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵਿਖੰਡਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ ਨੂੰ ਲੰਭੇ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਖੰਡਨਵਾਦ ਨੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ Enfant Terrible ਵਾਂਗ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।

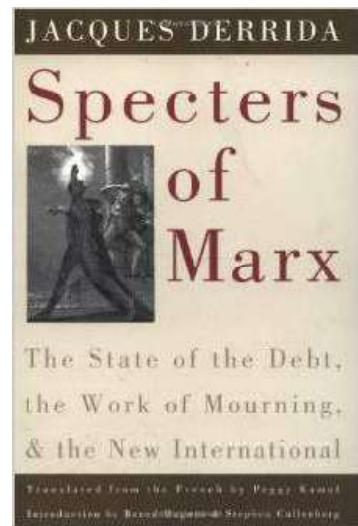
ਕੋਈ ਵੀ ਚਿੰਤਕ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਮੀਖਿਆ ਧਾਰਨਾ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਦੈਰੀਦਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣੋਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। 1967 ਤੱਕ ਦੈਰੀਦਾ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿਤਾਬਾਂ Writing and Difference, Of Grammatology, Voice and Phenomenon ਆਉਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੇਪਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਾਲ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਵਿਖੰਡਨਵਾਦ ਦੀ ਪੱਧਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਸਾਲ ਤੱਕ ਉਹ ਗੁੰਮਨਾਮ ਰਿਹਾ। 1930 ਦੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਸੁਰਗੀਅਲੀਜ਼ਮ ਦਾ

ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਕਾਫ਼ਕਾ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹੈਮਿੰਗਵੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਗਿਡੇ ਦੀ Travels in the Congo ਛਪ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਡੀ. ਐਚ. ਲਾਰੰਸ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਅਲਜੀਰੀਆ ਵਿਚ ਯੱਕ ਦੈਰੀਦਾ ਇਕ ਯਹੁਦੀ ਵਜੋਂ ਮੌਖਿਕ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ 'ਚ ਇਸੇ ਹਿੰਸਾ 'ਚੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੇ 'ਪਹਿਚਾਣ' ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ (Central) ਅਤੇ ਹਾਸ਼ਮੀਆਈ (Marginal) ਦੁਵੱਲਤਾ ਦੋ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ 'ਚ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਦੈਰੀਦਾ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਮੂਰਤਨ ਵਿਚ ਨੀਤਸ਼ੇ, ਫਰਾਇਡ, ਹੈਡਗਰ ਅਤੇ ਸੌਨਿਸ਼ਉਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਦੈਰੀਦਾ ਨੀਤਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਆਤਮ/ਅਨਾਤਮ, ਸੱਚ/ਝੂਠ, ਨੈਤਿਕ/ਅਨੈਤਿਕ ਦੇ ਮੌਜ਼ਾਂ-ਮੁੜ-ਮੌਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਨੀਤਸ਼ੇ ਤੇ ਦੈਰੀਦਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਪਿੜ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰੀਝਾ 'ਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਕ੍ਰੀਝਾ ਨਿਰਪੇਖ ਨਿਸਚਿਤਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਪੇਖ ਸੰਕਾ ਦੀਆਂ ਚਰਮ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਵਿਰਲਾਂ/ਪਾੜਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਸਹਿੰਦਾ ਨਹੀਂ। ਤਾਓਵਾਦ ਤੇ ਬੁਧਵਾਦ ਵਾਂਗ ਪੱਛਮ ਦੀ ਆਸਥਾ ਮੂਲਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋ ਪੱਛਮੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ, ਗੈਰ-ਅਸਤਿਤਵੀ 'ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ (Icon) ਅਤੇ ਸਮਗਰ 'ਤੇ ਨੁਕਤੇ ਦੀ ਆਸਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਦਿੱਖ, ਸਵਾਦ, ਬਣਤਰ, ਬੁਣਤ ਨੂੰ ਮਾਣਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪੂਰਬੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ/ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਵਿਚ ਅਵਸਤੂ ਵੀ ਸਥੂਲ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਦੇਹ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੁ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸੰਵੇਦੀ ਮੂਰਤ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸੱਖਣੇਪੈਨ ਤੇ ਵਿਰਲਾਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੂਹ ਦੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ, ਪਰ ਪੱਛਮ ਇਹ ਵਿਰਲਾਂ/ਸੱਖਣੇਪੈਨ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਕਲਾ, ਮਿੱਥ, ਸੰਗੀਤ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਪਨ ਆਰਕੀਟਾਈਪਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਨਿਸਚਿਤਤਾ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀਅਤਾ ਰਾਹੀਂ ਭਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਦੈਰੀਦਾ ਨੇ ਇਸ ਕੇਂਦਰੀਅਤਾ ਦੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਦ ਨੂੰ ਨਿਪਰਦਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਕੇਂਦਰੀਅਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰਾ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਕੇਂਦਰ, ਮੂਲ, ਸੱਚ, ਅੰਦਰਲੇ ਰੂਪ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਅਚਲਿਤ ਚਲਨ, ਨਿਚੋੜ, ਰੱਬ, ਹਾਜ਼ਰੀ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ/ਅਰਥਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕ੍ਰਾਈਸਟ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਚਿਅਨਟੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਹੋਰਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵਾਪਰਿਆ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਬ ਹਨ। ਪਰ ਦੈਰੀਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨਫ਼ੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਹਾਸ਼ਮੀਆਈ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਕਰ ਦਬਾਉਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ 'ਚ ਮਰਦ ਕੇਂਦਰ 'ਚ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੇਤ ਹਾਸ਼ਮੀਆਈ ਹੋ ਕੇ ਅਣਦੇਖੀ, ਢੱਬੀ ਹੋਈ 'ਹੋਰ' ਹੋ ਨਿਬੜਿਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਆਤਮ/ਅਨਾਤਮ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ/ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਕਾਕੇਸ਼ੀਅਨ/ਕਾਲੇ, ਈਸਾਈ/ਕਾਫਰ ਆਦਿ ਵਿਰੋਧ ਜੁੱਟਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਰਾ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਵਿਰੋਧ ਜੁੱਟਾਂ ਦੀ ਦੁਵੱਲਤਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਬਣਾਉਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੋੜੇ ਦਾ ਇਕ ਮੈਬਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰਕ ਹੋ ਕੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ਮੀਆਂਕ੍ਰਿਤ ਕਰ ਕੇ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕ੍ਰੀਝਾ ਨੂੰ ਹੀ ਬੱਜ਼ਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੈਰੀਦਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਰਾ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰ ਪਲੈਟੋ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲੈਵੀ ਸਤ੍ਰਾਸ ਤੱਕ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸ਼ਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ

ਨੇ ਵਿਖੰਡਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਜੁੱਟਾਂ ਦੀ ਦੁਵੱਲਤਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਇਹ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਕਿਵੇਂ ਆਪਸ 'ਚ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਕ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਕਿਵੇਂ ਅਣਦੇਖਿਆ, ਉਪੇਖਿਅਤ, ਦੱਬਿਆ ਅਤੇ ਹਾਜ਼ੀਆਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਧੀ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਰਾਹੀਂ ਦੈਰੀਦਾ ਨੇ OF GRAMMATOLOGY ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੱਛਮ 'ਚ ਕਿਵੇਂ ਬੋਲ (Speech) ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਖਤ (Writing) ਹਾਜ਼ੀਆਈ ਅਤੇ ਆਪ੍ਰਕਿਤਕ/ਮਕਾਨਕੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੱਛਮ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਪਰੰਪਰਾ ਹੀ, ਪਲੈਟੋ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੀਨ ਜੈਕ ਦੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਾਸਿਊਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਲੈਵੀ ਸਫ਼ਾਸ ਤੱਕ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਬੋਲ (speech) ਅਤੇ ਉਚਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਲਿਖਤ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਬਨਸਪਤਿ ਤਰਜ਼ੀਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਦੈਰੀਦਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਗੋ Centrism ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਆਵਾਜ਼, ਬੋਲਾਂ, ਪ੍ਰਗਟਾਵਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਚੇ, ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਨਿਰੋਖ ਮੰਨਦੇ ਹੋ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ik New Testament ਵੀ ਬੋਲ/ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਰੱਬ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਨੂੰ Transcendental Signified ਵਾਂਗ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਦੀ ਲੰਮੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰੰਪਰਾ 'ਚ ਇਸੇ ਦੇ ਤਦਭਾਵੀ ਪਦ ਆਦਰਸ਼, ਆਤਮਾ, ਮਨ ਦੈਵਿਕ ਇੱਛਾ, ਚੇਤਨਾ ਆਦਿ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਂਤਰਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਪਦ ਕੇਂਦਰੀ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ "ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮ" (Metaphysics of Presence) ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਤਮ ਦੇ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਚਾਰੇ ਬੋਲ ਲੋਗੇ, ਪੁੱਤਰ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਸਚੀਅਨ ਧਰਮ ਵੇਤਾਵਾਂ ਲਈ ਰੱਬ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਲਈ ਉਤਮ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਤ ਘੱਟ ਲਾਗੇ ਹੈ। ਲਿਖਤ ਕਈ ਵਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਕਾਨਕੀ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਵਿਚ ਘੱਟ "ਹਾਜ਼ਿਰ" ਲਗਦੇ ਹੋ। ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਤ ਵਿਚ 'ਚ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਰੂ ਹੈ। ਬੋਲ ਜੋ ਖਾਸ ਪਲਾਂ 'ਚ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜ਼ਿਆਦਾ 'ਹਾਜ਼ਿਰ' ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਹਾਜ਼ਰ' ਦੀ ਜੁਸਤਜੂ ਬੋਲ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਲਾਂਭੇ ਰੱਖ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਕਾਰਨ 'Logocentrism' ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੈਰੀਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਪੱਛਮੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਹੀ ਲੋਗੋਸੈਟਰੀਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਭਾਵ "ਹਾਜ਼ਰ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮ" ਹੈ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਸਵਾਲ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੋਲ ਵਿਚ ਅਰਥ ਲਿਖਤ ਦੀ ਬਨਸਪਤਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੇੜੇ/ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ? ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੈਰੀਦਾ "Of Grammatology" ਵਿਚ ਸੌਸਿਊਰ ਦੀ ਬੋਲ ਤੇ ਲਿਖਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਜੁੱਟ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਰਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚਿਹਨਕ/ਆਵਾਜ਼/ਬੋਲ ਨਾਲੋਂ ਚਿਹਨਤ ਭਾਵ ਅਰਥ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੌਸਿਊਰ ਲਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ/ਠੋਸ ਵੇਰਵੇ ਸਿਰਫ਼

ਅਦਿਸ਼ਟਮਾਨ/ਆਮੂਰਤ/ਸੂਖਮ ਅਰਥਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੋਲ ਬਾਹਰੀ ਹਨ, ਅਰਥ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲ ਕੇਂਦਰੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖਤ ਹਾਜ਼ੀਆਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੈਰੀਦਾ ਇਸ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਤਿਕੋਣ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਿਕੋਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਤਿਕੋਣੀ ਰੂਪ ਕਿਸੇ ਤਿਕੋਣੀ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹਰ ਤਿਕੋਣ ਆਪ ਵੀ ਤਿਕੋਣ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਤਿਕੋਣ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੈਰੀਦਾ ਵਿਖੰਡਨ ਦਾ ਤਰਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਤ ਸਿਸਟਮ ਇਕ ਭਾਂਤ ਦੀ ਭੇਦਾਂ (differences) ਦੀ ਕ੍ਰੀਝਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਪਾਨ ਨੂੰ ਉਲਟਾਉਦਾ ਹੋਇਆ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੁਗਤ ਦੈਰੀਦਾ ਨੇ ਮਾਰਟਿਨ ਹਾਇਡੈਗਰ ਤੋਂ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਉਹ ਇਹ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੋਲ ਤੇ ਲਿਖਤ ਸਿਰਫ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰੀਝਾ ਦੇ ਬੋਲੇ ਤੇ ਲਿਖੇ ਰੂਪ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਰਕ ਰਾਈਟਿੰਗ (arche-writing) ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਪੰਨੇ 'ਤੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਰੋਮਨ, ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਜਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ 'ਚ ਲਿਖੀ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕੋਈ ਬੋਲ ਜਾਂ ਤਸਵੀਰ ਹੈ ਜਾਂ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਚਿੱਤਰ ਅੱਖਰ (hieroglyphics) ਜਾਂ ਚਿੱਤਰ ਲਿਪੀ (cuneiforms) ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸੰਗੀਤ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਨਾਚ ਮੁਦਰਾਵਾਂ। ਆਰਕ ਰਾਈਟਿੰਗ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਰੂਪ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਭੇਦਾਂ ਤੇ ਵੱਖਰਤਾਵਾਂ/ਸੂਮੇਲਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਸਤੂ ਵਾਂਗ ਅਸਤਿਤਵੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਤਿਕੋਣਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰੀਝਾ ਹੈ, ਇਹ ਕ੍ਰੀਝਾ ਵਿਚ ਲੁਪਤ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਗ੍ਰਾਮਾਟੋਲੋਜੀ' ਆਰਕ ਰਾਈਟਿੰਗ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।

ਸੋਸਿਓਲੀਰ ਦੀ ਸਪੀਚ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀਅਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਖੰਡਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਠਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੇ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀਨ ਜੈਕ ਰੂਸੇ ਦੇ ਤਰਕ ਮਾਡਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਚਦਾ ਹੈ। ਰੂਸੇ Discourse on Sciences and Arts, Discourse on the origin, Bases of Inequality and confessions ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਭਾਵ ਕਲਾ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਤਿ-ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਿਆਂ ਤਰਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (learning) ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਭਿੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੂਲ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਅਸੱਭਿਅਕ ਸਾਉ ਆਦਿ ਕਾਲੀਨ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ, ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੋਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਦਾ ਉਹ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਰੂਸੇ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਜੁੱਟਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚੰਗੀ, ਮੂਲ, ਗਣਿਕ, ਭਲੀ ਅਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਭਿੱਸ਼ਟ ਤੇ ਮਾੜੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਨੂੰ ਸਪਲੀਮੈਂਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਤ ਭਿੱਸ਼ਟ ਤੇ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਹੈ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਬੋਲ ਦਾ ਖਤਰਨਾਕ ਸਪਲੀਮੈਂਟ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕੀਵੰਤ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਦੇ ਰੁਬਰੂ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਰਥਿਕਤਾ, ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸੱਤਾ ਦੀ ਅਸਮਤਾ, ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਭਾਵ ਆਪਸੀ ਇਕ ਨਾਲ ਇਕ ਦੀ ਬੋਲਣ (Speech) ਦੀ ਤਾਕਤ ਥੀਣ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਖਤ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਕੌਮੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਬੋਲ ਸਮਾਜਾਂ

ਦੀ ਆਹਮੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰੰਗਤਾ (Intimacy) ਖੋਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੈਰੀਦਾ ਨੇ ਇਸ ਤਰਕ ਨੂੰ ਵਿਖੰਡਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਰੂਸੇ ਦੇ ਸੁਪਨਈ, ਆਦਰਸ਼ਕ, ਆਦਿ ਮਾਨਵੀ, ਬੋਲ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਲੋਗਸੈਟਰੀਸਿਜ਼ਮ ਅਤੇ 'ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮ' ਦੀ ਸਮਾਜੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਸੇ ਨੇ confessions ਵਿਚ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ 'ਚ ਲਿਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਲਿਖਤ ਮਸਨੂੰਈ ਤੇ ਪਿਸੀ ਪਿੱਟੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਇਕ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਲਿਖਤ ਸਭ ਤੋਂ ਅੰਤਰੀਵੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ। ਰੂਸੇ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਬੋਲ ਦਾ ਖਤਰਨਾਕ ਸਪਲੀਮੈਟ/ਜੋੜ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਪਲੀਮੈਟ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਕ ਦੋ ਅਰਥੀ ਚਿੱਤਰ (Ambigram)। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਅਰਥ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੂਰਨ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਰੂਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਵੇਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਲਿਖਤ ਬੋਲ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੂਰਨ ਤੇ ਪੂਰੀ ਹਾਜ਼ਰੀ 'ਚ ਹੈ। ਪਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬੋਲ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਜੇਕਰ ਲਿਖਤ ਉਸ ਨੂੰ ਸਪਲੀਮੈਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰਨ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਇਸ ਵਿਚ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦੈਰੀਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੂਸੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਨਵੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹਾਜ਼ਰ/ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਦੀ ਕੀਤੀ ਭੇਦ ਨਾਲ ਲਿਪਤ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਸਰੂਪ Melody ਸੁੱਧ, ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਆਵਾਜ਼/ਵਾਣੀ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਹਾਰਮੋਨੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਿਸੇ ਕਨਸਰਟ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੁਰ ਲਿਪੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਪਰ ਦੈਰੀਦਾ ਇਸ ਦਾ ਵਿਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੋਈ Melody ਨੂੰ ਖਾਸ ਲਿਖਤ 'ਤੇ, ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਕੇਲ 'ਤੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਹ ਹਾਰਮੋਨੀ ਹੈ। ਮੈਲੋਡੀ ਕਦੀ ਵੀ ਹਾਰਮੋਨੀ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਸੇ ਹਸਤਮੈਬੂਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਾਲ ਕਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਆਨੰਦ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਖਤਰਨਾਕ ਸਪੀਲਮੈਟ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਹਸਤਮੈਬੂਨੀ ਨੂੰ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਸੱਚੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਫੈਟਸ ਬਣਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤ ਨਾਲ ਕਾਮ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੰਦਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿ ਸੋਚ ਜਾਂ ਫੈਟਸੀ 'ਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਸੇ ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ 'ਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਕੇਂਦਰ	ਹਾਸ਼ੀਆਈ
ਮੈਲੋਡੀ	ਹਾਰਮੋਨੀ
ਬੋਲ	ਲਿਖਤ
ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ	ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤੀ
ਕਾਮ	ਫੈਟਸੀ/ਹਸਤਮੈਬੂਨ

ਪਰ ਦੈਰੀਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਪਲੀਮੈਟ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਉਥੇ ਕੁੱਝ ਘਾਟ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਕੁੱਝ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਿਰ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵਿਖੰਡਨ ਦਾ ਮੌਜ਼ਾ ਜਾਂ ਉਲਟਾਓ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਰੋਧ ਜੁੱਟਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੋਂ ਕੇਂਦਰ 'ਚ ਲਿਆਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ

ਅਨੁਸਾਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਇਕ ਟੈਕਸਟ, ਇਕ ਸਪਲੀਸੈਟ, ਇਕ ਐਮਬੀਗ੍ਰਾਮ, ਇਕ ਤਿਕੋਣ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿਰਫ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਕੀੜਾ ਹੈ। ਹਾਜ਼ਿਰ ਤੇ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ। ਓਵੇਂ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਤਿਕੋਣ 'ਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਤਿਕੋਣ ਹਾਜ਼ਰ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ 'ਚੋਂ ਜਦੋਂ ਵਿਸਮ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਹੋਰ ਤਿਕੋਣ ਉੱਚਰਦੀ ਹੈ। ਦੈਰੀਦਾ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਲੈਵੀ ਸਤ੍ਰਾਸ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਡਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਐਥਰੋਪੋਲੋਜੀ ਦੀ ਸਮਝ ਦਾ ਵੀ ਵਿਤਰਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੈਵੀ ਸਤ੍ਰਾਸ ਤੇ ਰੂਸੋਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਤਰਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਜੁੱਟ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਬਨਸਪਤਿ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਗੁੰਮੀ ਅਬੋਧਤਾ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਭਿੱਸਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਉਤਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਲੈਵੀ ਸਤ੍ਰਾਸ ਦੇ ਇਸ ਤਰਕ ਦੇ ਵਿਖੰਡਨ ਲਈ ਦੈਰੀਦਾ ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ “The writing Lesson” ਨੂੰ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਿਤਾਬ “Sad Tropics” ਦਾ ਇਕ ਕਾਂਡ ਹੈ।

“Sad Tropics” ਬਰਾਜੀਲ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਮਾਨਵ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗਲਾਂ 'ਚ 'ਨਾਮਬੀਕਵਾਰਾ' ਆਦਿ-ਵਾਸੀ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਆਦਿ-ਕਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਕਣ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਉਦਾਹਰਨ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਲੈਵੀ ਸਤ੍ਰਾਸ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਨਾਹ ਭਾਵਨਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਕ ਅਜਨਬੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤੀ ਯਾਤਰੂ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਆਦਿ ਕਾਲੀਨ ਸ਼ੁੱਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਭਿੱਸਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਫ ਬੋਲਣਾ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਕਟਤਾ, ਖੁੱਲ੍ਹਾਪਣ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਮੈਂਬੁਨ (Communal Sexuality) ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਿੱਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਡੰਬਣਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਲੈਵੀ ਸਤ੍ਰਾਸ ਆਪਣੀ ਨੋਟ ਬੁੱਕ 'ਚ ਕੁੱਝ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ 'ਨਾਮਬੀਕਵਾਰਾ' ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਗੈਰ ਆਮ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ਨਾ ਵਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਆਦਿ-ਵਾਸੀ ਦਾ ਮੁਹਤਬਰ ਲਿਖਣਾ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਮਾਤਰਿਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਲਿਖਤ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਦੈਰੀਦਾ ਨੁਕਤਾ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੈਵੀ ਸਤ੍ਰਾਸ ਦਾ ਤਰਕ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਵਿਖੰਡਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਨਾਮਬੀਕਵਾਰਾ' ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਸਮਤਾ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਵੰਡ ਵਿਚ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦਾ ਅਨੁਸਰਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਆਦਿ-ਵਾਸੀ ਆਮ ਸਮਝ ਵਿਚ ਲਿਖ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ, ਦੈਰੀਦਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਅਸਮ ਸੰਬੰਧ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਵਿਭਿੰਨ ਟੈਬੂਆਂ, ਮਿੱਥਾਂ, ਕੋਡਾਂ, ਰੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇੰਗਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਲਿਖਤ' ਹੀ ਹਨ ਜਿਸ ਲਿਖਤ ਦਾ ਕੋਈ ਉੜਾ ਐੜਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਵੀ ਸਤ੍ਰਾਸ ਦੀ ਨਾਮਬੀਕਵਾਰਾ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਅਬੋਧ, ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਭੁਸਟਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਜੀਵਨ ਮਹਿਜ਼ ਇਕ ਫੈਟਸੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਉਸ ਦੀ ਲੋਗਸੈਟਰਿਕ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਤਿੰਨ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਅੰਤਿਕਾ ਵਾਲੀ ਦੈਰੀਦਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿਤਾਬ “Dissemination” ਹੈ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਚ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਦ ਹੈ। ਇਹ

ਕਿਤਾਬ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਕਿਤਾਬ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੂਮਿਕਾ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਲੇਖ ਗੀਡੀਮੂਲਕ ਅਰਥਾਂ 'ਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਸੰਗਹਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰੀ ਨੇ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਦੈਰੀਦਾ “Tel Quel” ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੁਰੱਗੀਅਲਿਸਟ, ਮਾਓਿ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਲਾਰਮੇ ਤੱਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਦਾ ਭਰਮ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ ਜਾਂ ਮੁੜ ਹਾਜ਼ਰ। ਪਹਿਲੇ “Plato's Pharmacē” 'ਚ ਦੈਰੀਦਾ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂਲ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਲੈਟੋ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਗੌਣ ਤੋਂ ਭਰਮ, ਮ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਝੂਠੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਾਭਾਵੀ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਆਪ ਹੀ ਵਿਖੰਡਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਚ/ਸਵੈ ਦੀ ਵਾਣੀ ਆਤਮਾ 'ਚ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਦੈਰੀਦਾ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛਮ 'ਚ ਜਿਵੇਂ ਸੁਕਰਾਤ ਨੂੰ 'ਬਲੀ ਦਾ ਬੱਕਰਾ' (Pharmakos) ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਇਉਂ ਹੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਵੀ। ਦੈਰੀਦਾ ਇੱਥੋਂ ਪਾਠ ਦੀ ਕ੍ਰੀੜਾ (Play of Textuality) ਨੂੰ ਵੀ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਪਾਠ ਵਿਚ ਅਰਥ ਗੌਰਵ ਕੀ ਹੈ? ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ, ਕਿਵੇਂ ਹੈ? ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਪਾਠ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰੀੜਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਕਿਤਾਬ, ਕਵਿਤਾ, ਪੈਰਿਆਂ, Ideogram, ਚਿੱਤਰ-ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਪਸਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਦੱਬਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕ੍ਰੀੜਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਉਪਜਾਊ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸਖ਼ਲਨ/ਖ਼ਲਾਸੀ (Ejaculation) ਭਰਪੂਰਤਾ ਅਤੇ ਬਿਖਰਾਓ/ਘੁਸਾਰ ਹੈ। ਦੈਰੀਦਾ ਨੇ ਤਾਂ ਜਿੱਥੋਂ ਸ਼ਬਦ Dissemination ਨੂੰ Seme (Meaning) ਅਤੇ Semen (ਵੀਰਜ) ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਲਿਖਤ ਨੂੰ Pharmakons ਪਲੈਟੋਨਿਕ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ, ਨਸ਼ਾ ਤੇ ਲਾਲਚ (Allurement) ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ Phaedrus ਦੇ ਬੋਲ, ਹੀ ਸੁਕਰਾਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੁਕਰਾਤ ਲਿਖਤ ਨੂੰ M Mythos ਵਾਂਗ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਕਰਾਤ ਨੇ ਲਿਖਤ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿਸਰ ਦੀ ‘Theuth’ ਦੀ ਮਿਥ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਦੈਰੀਦਾ ਨੇ Theuth ਜਾਂ ‘Thoth’ ਦੀ ਮਿਥ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ Ra/Thoth (Theuth), ਬੋਲ/ਲਿਖਤ ਲੋਗੋਸ/ਮਾਈਬੋਸ, ਰਾਜਾ/ਪਰਜਾ, ਅੰਦਰੂਨੀ/ਬਾਹਰੀ, ਪ੍ਰਤਰ/ਯਤੀਮ/ਹਰਾਮੀ, ਸੂਰਯ/ਚੰਨ, ਜੀਵਨ/ਮੌਤ, ਬੁਰੀ ਸਿਮਰਤੀ/ਚੰਗੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਕਰਾਤ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਮਾਈਬੋਸ ਕਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧ ਜੁੱਟਾਂ 'ਚ ਵੀ ਹਾਸ਼ਮੀਆਈ ਜੁੱਟਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖਤ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਲਿਖਤ ਬੁਰੀ ਸਿਮਰਤੀ, ਹਰਾਮੀਪਨ ਤੇ ਮੌਤ, ਆਦਿ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੇ Pharmakon ਭਾਵ ਜ਼ਹਿਰ ਨੇ। ਬੁਰੀ ਸਿਮਰਤੀ ਜਿਵੇਂ ਬੁਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਲੈਟੋਨਿਕ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਵਿਚ ਲਿਖਤ ਸਿਰਫ਼ ਬੁਰੀਆਂ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਹੀ ਉਕਸਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਦੈਰੀਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਖੰਡਨੀ ਸੂਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ Pharmakon/ਜ਼ਹਿਰ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਉਪਚਾਰ ਲਈ ਔਸ਼ਧੀ ਵੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਦੂਜਾ ਲੇਖ "The Double Session" ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦੀ ਕਵੀ ਸਟੀਵਨ ਮਲਾਰਮੇ ਦੀ Mimique ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੇ ਸੰਕਲਪ Mimesis ਜਾਂ ਨਕਲ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰਿਆ ਹੈ। ਪਲੈਟੋਨਿਕ ਸੰਵਾਦ 'ਚ ਸੁਕਰਾਤ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ Mimesis ਬੁਰੀ/ਚੰਗੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਲੈਟੋ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਬੇਪਰਦਗੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਪਰਾਅਸਤਿਤਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਲਾਰਮੇ ਦਾ ਪਾਠ

“Mimique” ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਭਰਮ 'ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ Mimesis ਸੁਣਾਉਦਾ ਹੈ। ਪਲੈਟੋਨਿਕ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਆਤਮਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਪਰ ਦੈਰੀਦਾ ਲਈ ਮੁਦਰਾ ਸੂਨਯ ਦੀ ਨਕਲ ਹਨ। ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ ਜੋ ਸੂਨਯ ਦੀ ਨਕਲ ਹੈ, ਨਕਲ ਮਹਿਜ਼ ਨਕਲ ਹੈ, ਜੋ ਨਕਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿਤਵ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਕਲਚੀ ਮਹਿਜ਼ ਨਕਲ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੂਲ ਸੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਲਾਰਮੇ ਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕ Mimesis ਨੂੰ ਅਤੇ ਪਲੈਟੋਨਿਕ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀ Philebus ਵਿਚਲੇ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਪੂਰਦਾ ਹੈ। ਦੈਰੀਦਾ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਜੁੱਟ ਦਾ ਵਿਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਪਾੜੇ ਦੇ ਪੂਰ ਨੂੰ ਦੈਰੀਦਾ Hymen ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾੜਾ ਮਾਦਾ ਜਿਸਮ ਦੀ ਯੋਨੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਜਾਂ/ਅੱਂਤ ਵਿਚ ਜਾਂ/ਅੱਂਤ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਪਾੜੇ ਦੇ ਪੂਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਵੀ Pharmakon ਜਾਂ ਸਪਲੀਮੈਂਟ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਐਮਬੀਗ੍ਰਾਮ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਭੇਦ ਦੀ ਕ੍ਰੀਤੀ ਦੀ ਬਹੁਅਰਥਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਗੌਰਵ 'ਚ ਪਿਆ ਹੈ। ਵਾਕ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਥਾਨਕਤਾ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰਾਮੋਟੋਲੋਜੀਕਲ ਭੇਦ ਹੈ। ਇਹੋ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਅਗਾਂਹ-ਪਿਛਾਂਹ ਦੀ ਸ਼ਿਫ਼ਟ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਲੇਖ 'Dissemination' ਵਿਚ ਦੈਰੀਦਾ ਨੇ ਮੂਲ ਪਾਠ (ਸੰਖਿਆ/Number) ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀ (Commentary) ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਜੁੱਟਾਂ ਦੇ ਵਿਖੰਡਨ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ 'ਹਾਜ਼ਰ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮ' ਦੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ ਕ੍ਰੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੰਖਿਆ ਤੇ ਬਿਖਰਾਉ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਫੈਲੀ ਬਲਕਿ ਪਲੈਟੋ, ਮਲਾਰਮੇ, ਮਾਉ, ਮਾਰਕਸ, ਪਾਸਕਲ, ਨਿਕੋਲਨ ਕੋਸਾ, ਬੌਰਬਕੀ ਅਤੇ ਵਿਟਜੈਨਸਟਾਂਈਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਹਰ ਵਰਤਾਰਾ ਅੰਤਰ ਪਾਠ ਵਿਚ ਵਪਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਭਰਮ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਭਾਂਤ ਦੀ ਕ੍ਰੀਤੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ/ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਮਰੋਤੀ (Contortion) ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ Dissemination ਦੇ ਅਰਥ ਅਰਥਾਂ (Seme) ਦੀ ਅਤੇ ਵੀਰਜ ਦੇ Hymen ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਬਿਖਰਾਉ ਵਿਚ ਪਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੈਰੀਦਾ ਵਿਖੰਡਨ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੂਰਵਲੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ/ ਵਿਰੋਧ ਜੁੱਟਾਂ 'ਚੋਂ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਬਣਾਉਦਾ ਹੈ।

Phermakon} Poison/antidote (ਪਲੈਟੋ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਚੋਂ) .

Hymen} Virginity/Consummation (ਮਲਾਰਮੇ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਚੋਂ)

Inner/outer

Supplement} Surplus/Necessary addition (ਜੀਨ ਜੈਕ ਰੂਸੋ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾ ਚੋਂ)

ਦੈਰੀਦਾ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ‘Glas’ ਅਜਿਹੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ (death knell of a bell) ਹੈ, ਜੋ ਕਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਤੇ ਅਕਾਦਮੀਸ਼ਾਅਨਾਂ ਦੇ ਰੋਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ। ਇਸ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭਾਸ਼ਕ ਦਰਵੰਦ ਛੇੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਦੋ ਕਾਲਮ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਫਲਸ਼ੇ ਦੇ ਕਾਲਮ ਅਧੀਨ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੀਗਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਕਿ ਬੁਰਜੂਆ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਰਪੇਖ ਗਿਆਨ ਦਾ ਧੜਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਤਰਕ ਦੇ ਮਾਡਲ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਘਰ ਦੀ

ਅੱਗੇ ਹੈ ਜੋ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮਾਂ 'ਚ ਤੇ ਮਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਵਿਆਸਤ ਹੈ। ਦੈਰੀਦਾ ਸੁਝਾਉਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੈਡਰ ਭੂਮਿਕਾ ਇਸ ਦਾ ਰਸ਼ਨਿਕ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕੈਨਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ, ਹਸਤਾਖਰ ਤੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਖਸ਼ਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ/ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਸਮਲਿੰਗੀ ਲੇਖਕ ਜੀਨ ਜੈਕੋਟ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਐਨ ਬਰਾਕਸ ਹਨ। ਦੋਨਾਂ ਕਾਲਮਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ 'ਚੋਂ ਦੈਰੀਦਾ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਦਾ ਰਸ਼ਨਿਕ ਸੱਚ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਾਹਿਤ ਦੀ 'ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕੀਤਾ' ਵਿਚਲੇ ਦਵੰਦ ਦੀ ਦਾਅਵਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੈਰੀਦਾ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਟਾਫਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਾਲ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੈਰੀਦਾ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ “The Double Session” ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਦੈਰੀਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ 'ਵਿਚਕਾਰ' ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੁੱਝ ਕੁੱਝ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਤਿ ਰੁਚਿਤ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਨਾ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਵ ਜਾਂ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੇਖੀਏ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਹਰ ਇਕ ਵਿਚ ਹੋਰ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਦਰਸ਼ਨ 'ਚ ਸਾਹਿਤਿਕ ਮੈਟਾਫਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੈਟਾਫਰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਚ ਦਾ ਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ।

ਸੌਂਦਰਯ ਵਾਦ ਤੇ ਕਲਾ ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਦੈਰੀਦਾ ਆਪਣੇ ਲੇਖ “Truth in Painting” ਵਿਚ ਚੌਖਟੇ (Parergon) ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੋਟਿੰਗ ਦੇ ਬਾਹਰ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੌਖਟਾ/parergon ਵੀ ਸਪਲੀਮੈਂਟ, Hymen ਅਤੇ Pharmakon ਵਾਂਗ ਦੈਰੀਦਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਖੰਡਨਵਾਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਵਿਖੰਡਨਵਾਦ ਨਾ ਤਾਂ ਪੋਟਿੰਗ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ, ਸਥੂਲ ਸੱਚੇ, ਨਵੇਂ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਮੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਚੌਖਟੇ ਦੀ ਸੁੱਧ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਨਿਯਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਸਗੋ ਇਹ ਤਾਂ ਦਿਖਾਉਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੌਖਟਾ ਤਾਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੋਟਿੰਗ ਦੇ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ ਭਾਵ ਚੌਖਟਾ ਤੇ ਪੋਟਿੰਗ ਇਕ ਨੇ। ਚੌਖਟਾ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਕਲਾ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸੌਂਦਰਯ ਵਸਤੂ ਵਾਂਗ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਕੀ ਚੌਖਟਾ ਕੇਂਦਰ 'ਚ ਹੈ ਜਾਂ ਹਾਸ਼ੀਏ ਉਤੇ? ਕੀ ਚੌਖਟਾ ਕਲਾ ਵਸਤੂ 'ਚ ਪਿਆ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਪਿਆ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਹੈ? ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਦੈਰੀਦਾ ਨੇ ਵਾਨ ਗਾਗ ਦੀ ਪੋਟਿੰਗ ‘Old Shoes with Laces’ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਮੇਅਰ ਸ਼ਾਪੀਰੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ (ਇਹ ਜੁੱਤੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦੇ ਨੇ) ਅਤੇ ਹਾਈਡਗਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ (ਇਹ ਜੁੱਤੇ ਕਿਸੇ ਪੇਂਡੂ ਦੇ ਨੇ) ਦਾ ਵਿਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆ ਤੇ ਪੋਟਿੰਗ 'ਚ ਪਏ ਸੱਚ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਕਾਰਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਕਲਾ 'ਚ ਆ ਵੜਦੇ ਨੇ। ਉਹ ਪੋਟਿੰਗ ਦੇ ਟਾਈਟਲ ‘Old Shoes with Laces’ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਪੀਰੇ ਤੇ ਹਾਇਡਗਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਜੋੜੇ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਜੋੜਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਣੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮਾਲਕ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਲਿੰਗ (Gender) ਬਾਰੇ ਕਿਵੇਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੁੱਤੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਭੋਡਿਕਤਾ 'ਚ ਲਿੰਗ ਵਾਂਗ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖਾਲੀਪਨ (Hallowness) ਵਿਚ ਯੋਨੀ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਝਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਵਿਚ 1991 ਵਿਚ “Whither Marxism? Global Crises In International Perspective” ਦੈਰੀਦਾ ਨੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮਖੌਲੀਏ ਭਾਵ 'ਚ ‘Specters of Marx’ ਨੂੰ (ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦ specter ਭਾਵ ‘A Specter is Haunting Europe, the specter of Communism’ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ) Hauntology (a kind of logic of Ghost) ਨੂੰ Ontology (mImWsw) ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਪ੍ਰਤਿ ਪੂਜੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ

"Ontology is what take place when a philosopher sit around wondering about being, a wondering about the very foundation of existence from which all arises wondering about "Rock Bottom reality"

ਅਤੇ

“Hauntology on the other hand in vioces keeping company with Non reality, ghosts, levitating tables, specters. Hauntology deals not with Being, not with ultimate reality but with a kind of nonbieng/the kind of beings that haunt with space between being and nonbeing, between life and death.”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ Hauntology ਐਸਾ ਤਰਕ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ/ਮੌਤ, ਹੋਣ/ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਲਿਬਰਲ ਡੈਮੋਕਰੇਸੀਆਂ ਅਮਰੀਕਾ, ਫਰਾਂਸ ਆਦਿ ਲਈ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਉਦੋਂ ਵੀ, specter/ਛੂਤ/ਹਉਆ ਸੀ ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਡਰਾਉਂਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਉਹ ਉਦਾਰ ਪਰਜਾਤੰਤਰਾਂ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਹਿਜਰਤ ਦੀ ਹਾਲਤ, ਬੇਘਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਰਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲਤਾਈ, ਖੁਲ੍ਹੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਬਾਰੇ ਵਿਵਾਦ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਰਜ਼ਾ, ਹਥਿਆਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂਤਵ, ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਅਸਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ, ਅੰਤਰ ਨਸਲੀ ਝਗੜੇ, ਮਾਫ਼ੀਏ ਤੋਂ ਨਸੇ ਦੇ ਵਿਉਪਾਰੀਆਂ/ਕਾਰਟਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਧੀਨ ਚਲਦੀਆ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਹਉਂਏ ਨੂੰ ਭਜਾਉਣਾ (Exorcise) ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਦਾਰ ਪਰਾਜਤੰਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਲਈ “The New International” ਅਤੇ ਨਵ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ:-

1. ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪਰਜਾਤੰਤਰਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇਗਾ।

2. ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਪਰਜਾਤੰਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੇਠ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇਗਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੈਰੀਦਾ ਵਿਖੰਡਨਵਾਦ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਰੂਪਕੀ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨੀ (radical) ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਦੈਰੀਦਾ ਨੇ ਸੰਚਨਾਵਾਦ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਵਜੋਂ ਵਿਹਾਅ ਗਿਆ ਮੰਨਿਆਂ ਤਾਂ ਅਮਰੀਕੀ ਪੂਜੀਵਾਦੀ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਉਤਰ ਸੰਚਨਾਵਾਦ ਦਾ ਦੌਰ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਖੰਡਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਭਾਰੂ ਸੀ। ਦੈਰੀਦਾ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਚੋ ਪਾਲ ਡੀਮਾਨ, ਅਤੇ ਜੇ. ਹਿਲਸ ਮਿਲਰ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਮੁਹਰਲੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ 'ਚ ਸਨ। ਵਿਖੰਡਨ ਦਾ ‘ਮਾਨੀਅਨ ਮੋਡ’ ਦੈਰੀਦਾ ਦੀ ਰੂੜ੍ਹ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ

ਪਾਰ ਹੋ ਕੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਕ ਤੇ ਰੂੜ੍ਹ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਹੈ। ਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਠ ਦਾ pTnrYtirk ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਸਤਰ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਇਕ ਲੋਗਜ਼ਮ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ Aporia ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਰੂਪ ਤੇ ਉਚਾਰ ਦੋਨੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਠ ਇਕ ਗਤੀਰੋਧ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਟੇਲਮੇਟ ਨੂੰ ਮਾਨ ਅਨਿਰਣਯ (Nondecideability) ਅਤੇ 'ਅਪਨੀਅਤਾ' (Nonreadibility) ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਇਸ ਸਥਿਤੀ 'ਚ ਦੋ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸਥਿਤੀ 'ਚੋਂ ਅਰਥ ਤਲਾਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ Ambigraph ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਦੀ ਨੀਝ ਦੋ ਮੂੰਹਾਂ ਅਤੇ ਮੌਮਬੱਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਗੈਪ ਦੇ Aporia ਦੀ ਫਾਖੀ ਹੋਈ ਪਈ ਹੈ, ਪਰ ਕ੍ਰੀਡਾ 'ਚ ਹੈ। ਦੈਰੀਦਾ ਇਸ ਨੂੰ ਭੇਦਾਂ 'ਚ ਸਥਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੂੰਹ ਤੇ ਮੌਮਬੱਤੀ 'ਪਰ' (Other) ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਚ 'ਪਰ' ਸਮੇਈ ਬੈਠਾ ਹੈ।

ਦੈਰੀਦੀਅਨ ਵਿਖੰਡਨ ਵਿਧੀ ਅੰਤਰ ਅਨੁਸਾਸਨੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਆਪਤ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਾਰਬਰਾ ਜੋਹਨਸਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ "The Critical Difference" ਅਤੇ "A world of difference" ਵਿਚ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਵਿਖੰਡਨ ਨੂੰ ਅਨੁਸਾਸਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਥ, ਹਰਮਨ ਮੈਲਵਿਲੇ, ਐਡਗਰ ਐਲਨ ਪੋ ਤੇ ਯੱਕ ਲਾਕਾ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਜੈਡਰ/ਲਿੰਗਭੇਦ ਅਤੇ ਨਸਲ ਮੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖੰਡਨ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਪਤ੍ਰਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਭਵਨ ਵਿਗਿਆਨ/ਕਲਾ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਸਨਾਂ ਨੂੰ ਦੈਰੀਦਾ ਦੀ ਵਿਖੰਡਨ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯਤਨ ਹੋਏ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਦਾ ਡਿਫਰਾਂਸ (Differance) ਦਾ ਅ-ਸੰਕਲਪ (Non Concept) ਅ-ਸ਼ਬਦ (Non word) ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੈਰੀਦਾ ਨੇ 1968 ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਣ ਤੇ ਲੇਖ "Difference" ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ। ਦੈਰੀਦਾ 'ਡਿਫਰਾਂਸ' ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਭੇਦ (Difference) ਵੀ ਦੈਰੀਦਾ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨੀਤਸੇ ਫਰਾਇਡ, ਹਸਰਲ ਅਤੇ ਹਾਇਡਗਰ ਲਈ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੈਰੀਦਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਸੋਸਿਊਰ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਖਾਸੂਸਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਭੇਦਾਂ (Difference) ਦਾ ਸਿਸਟਮ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਤੱਤ ਹਨ। ਪਰ ਦੈਰੀਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਡਿਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ "ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਣਾ" (To Differ) ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋ "ਸਥਾਗਿਤ ਹੋਣਾ" (to defer, to delay) ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਫਿਰ ਪਿਛਲੀ ਤਿਕੋਣ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਤਿਕੋਣ ਦੂਸਰੀ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਤਿਕੋਣ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਚ (Itself) ਇਕ ਤਿਕੋਣ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲੀ/ਪਿਛਲੀ (past) ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ 'ਚ ਬਿਨਸਦੀ ਹੈ ਮਾਤਰ ਪਿੱਛੇ ਆਪਣੇ ਸੁਰਾਗ (Traces) ਛੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਕਦੀ ਵੀ ਕੁਝ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਮਾਤਰ ਸੁਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸੁਰਾਗ, ਸੁਰਾਗ ਦਰ ਸੁਰਾਗ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਿਫਰਾਂਸ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵੀ ਦੈਰੀਦਾ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਜੁਗਤਾਂ (Pharmakon, Supplement Aqy Hymen) ਵਾਂਗ ਬਹੁ ਅਰਥੀ

ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕ੍ਰੀਝਾ ਦੋ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਭਾਵ 'ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਣਾ' ਅਤੇ 'ਸਥਗਿਤ ਹੋਣਾ' 'ਤੇ।

ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੀ.ਜੀ.ਯੁੰਗ ਦੇ "Trickster" ਵਾਂਗ ਨਿਰਤ 'ਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਅਰਥ ਤੱਕ ਘਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੋ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਸਥਗਿਤ ਹੋਣ ਵਿਚਲੀ ਕ੍ਰੀਝਾ ਸਪੇਸ ਤੇ ਕਾਲ ਵਿਚਲਾ ਮਧਿਅੰਤਰ ਤੇ ਸੱਖਣਾਪਣ ਹੈ ਜੋ ਲਿਖਤ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਭੇਦਾਂ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਕੀਰ ਹੇਠ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ/ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਮਰਦ/ਔਰਤ, ਜ਼ਹਿਰ/ਐਸਪੀ ਰੱਬ/ਸਵੈ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਜੁੱਟਾਂ 'ਚੋ ਬਣਾਉਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੈਰੀਦਾ ਇਹ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਧਾਰਮਿਕਤਾ (negative theology) ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰੱਬ ਜੋ ਰੂਪ 'ਚੋ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰੱਬ ਨਾ 'ਠ' ਹੈ ਨਾ 'ਅ' ਸਗੋ 'ਝ' ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਡਿਫਰਾਂਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਨਾ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਪਰਾ-ਪਾਰਗਾਮੀ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਰਤਾਰਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਡਿਫਰਾਂਸ' ਰੱਬ ਸਵੈ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕਤਾ 'ਚ ਨਹੀਂ ਭਾਸ਼ਕ ਅੰਦਾਜ਼ 'ਚ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਡਿਫਰਾਂਸ ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨਾਮ/ਸਵੈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਸਤਿਤਵ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਿਫਰਾਂਸ ਤੇ ਵਿਖੰਡਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਰੱਬ ਦੀ ਸੱਤਤਾ ਅਤੇ ਅਸੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਈਸਾ, ਜਾਂ 'ਅ' ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਮਿੱਥ/ਦਰਸ਼ਨ/ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਕਰ ਕੇ ਕੇਂਦਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਣਚੁਣੌਤੀਮੂਲਕ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾ ਪਾਰ ਤੋਂ ਪਾਰਗਾਮਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਂਦਰੀ ਨਾਮ ਜਾਂ ਸੰਕਲਪ ਵਿਖੰਡਨ ਲਈ ਉਪਯੁਕਤ ਹੈ। ਵਿਖੰਡਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸਤੱਈ ਸਥਿਤੀ ਚਾਹੇ ਉਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਈਸਾ ਜਾਂ 'ਅ' ਹੋਵੇ, ਚਾਹ ਲਾਉਦਾ ਹੈ। ਵਿਖੰਡਨ ਰੱਬ ਬਾਰੇ 'ਹੈ' ਜਾਂ 'ਨਹੀਂ ਹੈ' ਕਦੀ ਵੀ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨਿਰਪੇਖ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਅਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੋਂਦ/ਨਿਹੋਂਦ/ਅਣਹੋਂਦ/ਸਹਿਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਸਾਵੇਂ ਰੂਪ 'ਚ ਸਾਰੀਆਂ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੈਰੀਦਾਈ ਵਿਖੰਡਨ ਦਾ ਬੁੱਧਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ ਜਾਂ ਬੁੱਧਵਾਦ ਦਾ ਦੈਰੀਦਾਈ ਵਿਖੰਡਨਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ ਇਕ ਦੂਜੇ ਚੋ ਆਪਣਾ ਆਪ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਧਵਾਦ ਦਾ ਮੱਧਅਮਿਕਾ/ਮੱਧਮਾਰਗ (Middle Way)। ਬੁੱਧਵਾਦ ਦਾ ਐਸਾ ਪਾਸਾਰ ਹੈ ਜੋ ਵਿਖੰਡਨ ਦੇ ਤਰਕਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬੋਧੀ ਵਿਖੰਡਨ ਦੇ ਤਰਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੇਧਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਬੁੱਧ' ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕਦੀ ਵੀ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਾਇਆ ਪਰ ਇਹ ਬੁੱਧ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਤੱਜੇਤਾ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਥਾਵਾਂ, ਲੋਕਾਂ, ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਹੋਦ/ਨਿਹੋਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੇਠ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦੈਰੀਦਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਧਅਮਿਕ/ਮੱਧਮਾਰਗ ਵੀ ਨਿਸ਼ੇਧਵਾਦ/ਨਾਨਹਵਾਦ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਦਾ ਭਾਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਤਿਤਵ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਇਕ ਮੱਧ ਮਾਰਗੀ ਵਿਖਿਆਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ

ਨਿੰਦਾ/ਨਿਸ਼ੇਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਜਾਂ ਉਥੇ ਕੁਝ ਹੈ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਜਾਂ ਨਿੰਦਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਬੁੱਧਵਾਦ ਵੀ ਵਿਖੰਡਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਹੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਹਾਂਪਾਰ ਤੋਂ ਪਾਰਗਾਮੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹਨ। ਬੁੱਧ ਆਪਣੇ ਭਿੱਖੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਬੁੱਧ : "ਕੀ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕੀਤਾ?

ਭਿੱਖੂ : ਨਹੀਂ ! ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਸਿਰਜਣ ਕਰ ਸਕਦਾਂ!

ਬੁੱਧ : ਚੰਗਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੀ ਤੂੰ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਆਂ ਗਿਆਏ?

ਭਿੱਖੂ : ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬੁੱਧ : ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੀ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਏਂ?

ਭਿੱਖੂ : ਐਵੇਂ ਬੇਤੁਕੀਆਂ ਨਾ ਮਾਰੋ।

ਬੁੱਧ : ਤਾਂ ਕੀ ਤੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ?

ਭਿੱਖੂ : ਤਾਂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ 'ਨ' ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹਾਂ ਜੋ ਕਿ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਬੁੱਧ : ਹਾਂ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ। ਧੁੰਦੂਕਾਰਾ ਮਿਟਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇੱਥੇ ਕਦੀ ਸਦਾ ਲਈ ਖਾਲੀਪਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਤਾਰਕਿਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਥਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਤਰਕ ਵਜੋਂ ਤੇਰਾ ਕਦੀ ਵੀ ਅਸਤਿਤਵ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਹਿਤਤਾ 'ਚ ਹੀ ਅਸਤਿਤਵ ਵਜੋਂ ਖਾਲੀ ਏਂ। ਕੀ ਨਹੀਂ ? ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਖਾਲੀਪਨ ਵੀ ਖਾਲੀ ਏ। ਖਾਲੀਪਨ ਵੀ ਖਾਲੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ।

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਮੱਧ ਮਾਰਗੀ ਬੋਧੀ ਆਪਣੇ ਪੀੜਾ ਯੁਕਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਾਮ, ਕਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਖੰਡਨ ਦੀ ਤਾਰਕਿਕਤਾ ਨਾਲ ਪੀੜਾ-ਯੁਕਤ ਅਨੁਭਵ ਅਣਹੋਂਦ 'ਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਕੇਵਲ ਖਾਲੀਪਨ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਪੀੜਾ ਖਾਲੀ ਦਿਸਦੀ ਹੋ ਤੇ "ਹੋਰ ਹੋਦਾਂ" (Other Things) ਦਾ ਖਾਲੀਪਨ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਭਿਆਸੀ ਨੂੰ ਹਰ ਵਸਤ/ਹੋਦ, ਘਰ, ਬਾਹਰ, ਔਰਤ ਜਾਇਦਾਦ ਖਾਲੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਖਾਲੀਪਨ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ/ਸਮਝ ਵੀ ਖਾਲੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਡਿਫਰਾਂਸ' ਜਾਂ ਖਾਲੀਪਨ ਕੋਈ ਸੰਕਲਪ/ਵਿਚਾਰ/ਹੋਦ/ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਬਸ ਕਿਸੇ ਅਨਿਖੱਤਤਾ (Clinging) ਲਈ ਵਿਖੰਡਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਥੇ ਖਾਲੀਪਨ ਦੀ ਸਮਝ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ, ਬੋਧਿਕ ਅਨਿਖੱਤਤਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਾਹਨ ਹੈ, ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ। ਸੋ ਅਭਿਆਸੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ, ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੁਝ ਹੈ ਵੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ। ਭਾਵ ਮਨ ਸਾਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ 'ਚ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਮੋਖ ਮਾਰਗੀ ਹੈ।

ਮਨਮੋਹਨ

206/4, ਸੈਕਟਰ-1, ਪੁਸ਼ਟ ਵਿਹਾਰ,
ਐ.ਬੀ. ਰੋਡ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-110 017

ਬ੍ਰਾਹਿਮਿੰਡ-ਅਧਿਐਂਸ ਦੀ ਸਿਖ਼ਤ: ਸਟੀਫ਼ਨ ਹਾਰਿੰਗ*

ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹੇ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਤੀਬਰ ਵਿਕਾਸ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅੰਤ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਇੰਝ ਸੋਚਣਾ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਤ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈਅ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸਟੀਫ਼ਨ ਹਾਰਿੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹੈ ਭੇਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੀ ਹੈ। 1979 ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਜਿਸ 'ਤੇ ਕਦੇ ਨਿਉਟਨ ਜਾਂ ਪਾਲ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਅਗਲਾ ਪੂਰਾ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਵਾਰ-ਗਈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅੰਤ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੀਹ ਅੰਤ ਅਜੇ ਵੀ ਢੁਰ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੋ ਕੇ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਸਾਚਗੀ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਨਿਕਲੀ ਹੋਵੇ, ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਹ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤਕ ਦਾ ਅੰਤ ਬੱਸ ਨੇੜੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕੈਬਰਿਜ ਲੁਕਾਂਸੀ ਅਨੁਕੂਲੀਤੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ, ਅਤੇ ਇਸੀ ਜ਼ਰੂਰਾਕ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਉਦਘਾਟਨੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਦਹਾਕਾ ਇਹ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਭੇਤਿਕ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ-ਹੈ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਅਜੇ ਵੀ

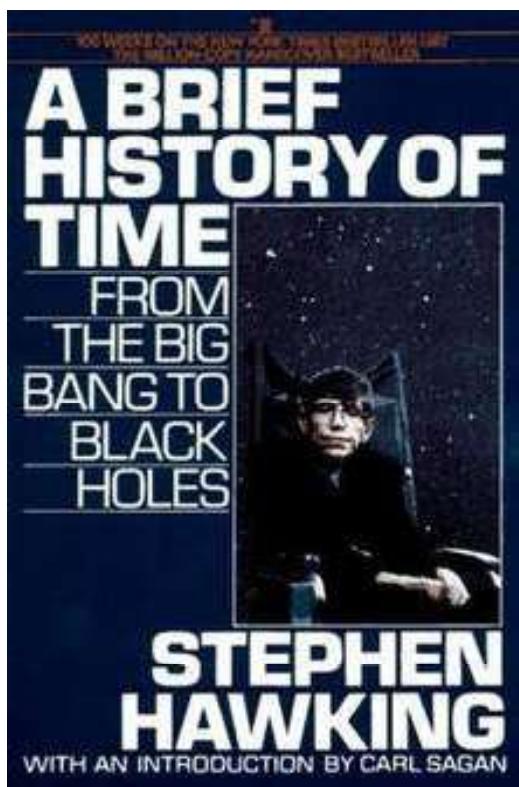
*-ਇਹ ਲੇਖ ਮੁੱਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੂਨ-ਚੁਲਾਈ, 2002 ਦੌਰਾਨ “ਸਮਦਰਸ਼ੀ” ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬੀਤੇ ਦਿਨੀਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਮਹਾਨ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਟੀਫ਼ਨ ਹਾਰਿੰਗ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਨ ਹਿਤ ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਇੱਥੇ “ਸਮਦਰਸ਼ੀ” ਵਿਚੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ- ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ।

ਸਟੀਫਨ ਹਾਕਿੰਗ ਵਿਗਿਆਨ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਅਤਿ-ਚਰਚਿਤ ਤੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਕਣ ਵਾਲੀ ਪੁਸਤਕ “ਏ ਬਰੀਫ਼ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਟਾਈਮ” (ਜੋ 1988 ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ) ਦਾ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮੰਡੀ ਰਹਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਖੇਲ੍ਹਦੀ ਉਸ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਚਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕ ਹੈ, “ਦੀ ਲਾਰਜ ਸਕੇਲ ਸਟਰਕਚਰ ਆਫ਼ ਸਪੇਸ ਟਾਈਮ” ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਜੀ. ਐਫ. ਆਰ. ਐਲਿਸ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ 1973 ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ਇੱਕ ਵੀਲੂ ਚੇਅਰ ਉੱਤੇ ਗੇਦੀ ਵਿਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਰੱਖੀ ਵਾਇਸ ਸਿੰਬੋਲਾਈਰ ਆਸਰੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਚਮਤਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਾਲਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ; ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਮਹੀਨੇ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਇਆ ਤਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਤਿੱਖੀ ਹਿਲਜੂਲ ਹੋਈ। ਉਹ ਬੰਬਈ ਦੇ ਟਾਟਾ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਫੰਡਮੈਂਟਲ ਰਿਸਰਚ ਵਿਚ ਪੰਜ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸਟਰਿੰਗਜ਼-2001 ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਆਇਆ ਸੀ। ਟਾਟਾ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰੋਜਨੀ ਦਮੇਦਰਨ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀ ਕੀਤਾ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮੰਡੀ ਅਧਿਐਨਾਂ, ਬਲੈਕ ਹੋਲਜ਼, ਵਿਆਪਕ ਸਾਪੇਖਤਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਕ੍ਰਾਂਟਮ ਸਿਧਾਂਤ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰੋ, ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਬਿਨਾਂ ਗੱਲ ਅਧੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਉਹ ਕਹਿ ਦੇਵੇ ਕਿ ਹੁਣ ਸਿਧਾਂਤਕ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭ ਪਾਸੇ ਤਰਥਲੀ ਮੱਚਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਆਓ ਇਸ ਤਰਥਲੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਤਾ’ਕੁ ਇਸ ਚਮਤਕਾਰੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ’ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ।

ਸਟੀਫਨ ਹਾਕਿੰਗ ਦਾ ਜਨਮ 8 ਜਨਵਰੀ 1942 ਨੂੰ ਆਕਸਫੋਰਡ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਠੀਕ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੈਲੀਲੀਓ ਨਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਵਿਗਿਆਨੀ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਦਿਨ ਨਿਊਟਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਟੀਫਨ ਦਾ ਪਿਤਾ ਫਰੈਂਕ ਹਾਕਿੰਗ ਤੇ ਮਾਂ ਇਸੋਬੈਲ ਹਾਕਿੰਗ ਦੋਵੇਂ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਲੰਡਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਜਿਹੇ ਹਿੱਸੇ ਹਾਈਗੇਟ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੂਜੇ ਮਹਾ ਯੁੱਧ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਬੰਬ ਬਾਰੀ ਤੋਂ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਆਕਸਫੋਰਡ ਪੁੱਜੇ ਸਨ। ਮਾਤਾ ਇਸੋਬੈਲ 1930 ਤੋਂ ਹੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਉਹ ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਦਫਤਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਬਦਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਅੰਤ ਇੱਕ ਮੈਡੀਕਲ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਵਿਚ ਸੈਕਟਰੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਫਰੈਂਕ ਹਾਕਿੰਗ ਡਾਕਟਰ ਸੀ। ਦੋ ’ਕੁ ਹਫਤੇ ਦੇ ਸਟੀਫਨ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਵਾਪਸ ਲੰਡਨ ਪਰਤ ਗਏ। ਬਾਲ ਸਟੀਫਨ ਤੀਖਣ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਮਾਂ ਤੇ ਦੂਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਾਏ ਹੇਠ ਪਲਿਆ। ਪਿਤਾ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬੱਧੀ ਅਫਗੀਕਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਪਰਦੇਸੀ ਪਰਿਵੱਦੇ ਵਾਂਗ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਘਰ ਪਰਤਦਾ। ਦੂਜੇ ਮਹਾ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੰਡਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਵਾਂਦੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਉੱਤੇ ਵੀ 2 ਬੰਬਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਪਈ, ਪ੍ਰੇਤੂ ਸਟੀਫਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਘਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਾਲ-ਵਾਲ ਬਚ ਗਏ। ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਲੰਡਨ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ 1950 ਵਿਚ ਸੇਂਟ ਅਲਬਾਨਜ਼ ਚਲਾ ਗਿਆ।

1950 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਟੀਫਨ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੈਟ ਅਲਬਾਨਜ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਹੁਣ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਲੇਬਰ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲ ਝੁਕਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਹ ਬਾਲ ਸਟੀਫਨ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਰੈਲੀਆਂ ਤੇ ਮੁਜ਼ਾਹਿਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ। 1958 ਦੇ ਐਲਡਰਮਾਸਟਨ ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਸਟੀਫਨ ਨੇ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਤਾਂ ਨਾ ਬਣਿਆ, ਪਰ ਜਿੰਦਗੀ ਭਰ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਤੇ ਬਣੇ ਰਹੇ। ... ਮੈਰ 1959 ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਚੁਣਨ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਗਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੈਣੀ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਡਾਕਟਰੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਸਟੀਫਨ ਗਣਿਤ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿੱਤ ਸਟੀਫਨ ਦੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹ ਆਕਸਫੋਰਡ ਵਿਚ ਗਣਿਤ ਦੀ ਉਚ ਵਿਦਿਆ ਲੈਣ ਲੱਗਾ। ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਉਹ ਇੱਥੇ ਪਿੜ੍ਹਾਵਾ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਤੇਜ਼ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਤ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਮੌਜ-ਮਸਤੀ ਕਰਦਾ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਗਣਿਤ ਦੀ ਕਠਿਨ ਤੋਂ ਕਠਿਨ ਸਾਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪਲ-ਛਿਣ ਵਿਚ ਜੁਬਾਨੀ ਹੱਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਨਾ ਉਹ ਕਾਪੀਆਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਨੋਟ ਕਰਦਾ, ਨਾ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਕੱਢ-ਕੱਢ ਵਿਖਾਉਂਦਾ। ਗਣਿਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਭੋਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵੀ ਵਧੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਜੀਬੇ-ਗਰੀਬ ਹਰਕਤਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਦਾ ਭੋਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਡਾ. ਬਰਮਨ ਉਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਅੱਛੇ ਭੋਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦੇ ਬੀਜ ਵੇਖਦਾ ਸੀ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਭੋਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਕਈ ਇਨਾਮ ਜਿੱਤੇ।

ਆਕਸਫੋਰਡ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਸਟੀਫਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬ੍ਰਾਹਮੰਡ ਵਿਗਿਆਨੀ ਫਰੈਡ ਹਾਇਲ ਕੋਲ ਡਾਕਟਰੇਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕੈਂਬਰਿਜ਼ ਜਾਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ। ਬੱਸ ਇਹੀ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਿਸੇ-ਕਿਸੇ

ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਬਥਲਾਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਹੋਊ ਪਰੇ; ਸੋਚ ਕੇ ਗੱਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਹਾਇਲ ਕੋਲ ਕੈਬਰਿਜ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰੇਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਗਜ਼-ਪੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਹਾਇਲ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਰੀਝ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡੈਨਿਸ ਸਕਿਆਮਾ ਨਾਲ ਰਜਿਸਟਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਕਿਆਮਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਉਸ ਲਈ ਚੰਗਾ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂ ਜੁ ਫਰੈਡ ਹਾਇਲ ਤਾਂ ਢੂਰ-ਦਰਾਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਕਿਆਮਾ ਸਟੀਫਨ ਦੀ ਕਦਮ ਕਦਮ 'ਤੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕੈਬਰਿਜ ਵਿਚ 1962 ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਸਮਿਸ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਸਟੀਫਨ ਘਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਭ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਸਾਧਾਰਨ ਨਹੀਂ। ਨਵੇਂ ਸਾਲ ਦੀ ਪੂਰਵਲੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਸਮੇਂ ਉਹ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਈਨ ਪਾ ਕੇ ਦੇਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਗਲਾਸ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਛੁੱਲ੍ਹਦੀ ਰਹੀ। ਸਭ ਘਬਰਾ ਗਏ। ਉਸ ਦੇ ਮੈਡੀਕਲ ਟੈਸਟ ਕਰਵਾਏ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਉਦੋਂ ਆਈਆਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਕੈਬਰਿਜ ਚਲਾ ਗਿਆ। ...ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਰ ਇੱਥੇ ਨਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਜਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਸਟੀਫਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਜੇਨ ਵਿਲਡੇ ਦੀ ਗੱਲ। ਜੇਨ ਵਿਲਡੇ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਹੀ ਸਟੀਫਨ ਹਾਕਿੰਗ ਜਿਹੇ ਅਜੀਬ ਵਿਅਕਤਿਤ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਉੱਧਰੋਂ ਜੇਨ ਸਟੀਫਨ 'ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੋਈ ਤੇ ਉਧਰੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਦੀ ਕਰੋਪੀ। ਕੈਬਰਿਜ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿਛੋਂ ਮੈਡੀਕਲ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਆਈਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਅਤਿ ਖਤਰਨਾਕ ਸਨ। ਸਟੀਫਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲਾ-ਇਲਾਜ ਬਿਮਾਰੀ ਏ, ਐਲ. ਐਸ. ਦੱਸੀ ਗਈ- ਅਮਾਇਚ ਟਰਾਫਿਕ ਲੇਟਰਲ ਸਕਲੀਰਾਸਿਸ। ਇਹ ਮੋਟਰ ਨਿਊਰਾਨ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ। ਨਾਡੀ-ਤੰਤਰ ਦੀ ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਅੰਤ ਮੌਤ ਸੀ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦੋ ਵਰ੍ਹੇ ਮਿਥੀ।

ਮਾਰੂ ਤੇ ਲਾਇਲਾਜ ਬਿਮਾਰੀ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਸਟੀਫਨ ਦਾ ਦਿਲ ਤੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਡਿਪਰੈਸ਼ਨ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਵੀ ਦਿਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਇਸ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ। ਸਟੀਫਨ ਨੇ ਸਬਰ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਖੋਜ ਬਾ-ਦਸਤੂਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਸੁਪਰਵਾਈਜਰ ਡਾ. ਸਕਿਆਮਾ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬੇਟੇ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਕਾਰਜ ਛੇਤੀ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਤਾਂ ਲੈ ਲਵੇ। ਇਸ ਸੰਕਟ ਦੀ ਘੜੀ ਜੇਨ ਉਸ ਨੂੰ ਮਸੀਹਾ ਬਣ ਕੇ ਬਹੁੜੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਦਾ ਮਰਦੇ ਦਮ ਤੱਕ ਸਾਥ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਟੀਫਨ ਨੂੰ ਡਿਪਰੈਸ਼ਨ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਚ ਲਿਆ। ਥੰਮ ਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਟੀਫਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਹਰ ਸਨੀਵਾਰ-ਐਤਵਾਰ ਉਸ ਕੋਲ ਆਉਂਦੀ। ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਜੋੜ ਜਗ ਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਜਾਂਦੀ। ਬੱਸ ਕੁੱਝ ਇਸੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਸਿਰੜ ਆਸਰੇ ਤੇਈ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ 1965 ਵਿਚ ਸਟੀਫਨ ਹਾਕਿੰਗ ਕੈਬਰਿਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਡਾਕਟਰੇਟ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੇਨ ਦੇ ਸਾਥ ਨੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜੁਲਾਈ 1965 ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਵੀ ਹੋ ਗਈ।

ਡਾਕਟਰੇਟ ਉਪਰੰਤ ਹਾਕਿੰਗ ਨੇ ਬਲੈਕ ਹੋਲਜ਼ ਤੇ ਮਿੰਨੀ ਬਲੈਕ ਹੋਲਜ਼ ਉਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਵਿਆਪਕ ਸਾਪੇਖਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਕੁਆਂਟਮ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਨੇ ਮਿੰਨੀ ਬਲੈਕ ਹੋਲਜ਼ ਦੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖੁਰਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਹਾਕਿੰਗ ਨੇ ਰੈਡੀਏਸ਼ਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬਲੈਕ ਹੋਲ ਨੇੜਿਓਂ ਕੁਝ ਵੀ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ। ਬਲੈਕ ਹੋਲ ਦੀ ਖਤਿਜੀ ਸਤ੍ਤਾ ਤੋਂ ਹਾਕਿੰਗ ਰੈਡੀਏਸ਼ਨ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੇ ਖਾਸੀ ਸਨਸਨੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਿੰਨੀ ਬਲੈਕ ਹੋਲਜ਼ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖੁਰ ਕੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਐਕਸਰੇ ਤੇ ਮੈਗਾਰੇ ਦੇ ਗੁਬਾਰ ਵਿਚ ਵਿਸਫੋਟ ਨਾਲ ਖਤਮ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਈ ਬਿਲੀਅਨ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਬਿਨਸਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਬਿਨਸਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ।

ਜੇਨ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਸੇਵਾ ਨੇ ਸਟੀਫਨ ਨੂੰ ਬਿਮਾਰੀ ਭੁਲਾਈ ਰੱਖੀ। ਸਟੀਫਨ ਦਾ ਪਿਤਾ ਫਰੈਕ ਹਾਕਿੰਗ ਏ. ਐਲ. ਐਸ. ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਤੇ ਵਿਟਾਮਿਨ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਬੱਸ ਇਸੇ ਆਸਰੇ ਉਸ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਕਦੇ ਮੱਠੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ, ਕਦੇ ਮੁੜ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਪਰ ਉਸ ਅੰਦਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਦੀ ਹੀ ਰਹੀ, ਬੁਝੀ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ 1967 ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਬੇਟੇ ਰਾਬਰਟ ਤੇ 1970 ਵਿਚ ਬੇਟੀ ਲੂਈ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਹ ਵਸਾਖੀਆਂ ਜੋਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਿਨਾਂ ਵਸਾਖੀਆਂ ਚੱਲਣਾ ਉਸ ਲਈ ਅੱਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

1972 ਵਿਚ ਸਟੀਫਨ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਵੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥਿੜਕਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਵੀਲੂ ਚੇਅਰ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਲਈ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਹਰਤ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਤੇ 1974 ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ 32 ਸਾਲ ਦੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਫੈਲੋ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। 1975-76 ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੰਡਨ ਦੀ ਰਾਇਲ ਐਸਟਰੋਨਾਮੀਕਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਐਡਿੰਗਟਨ ਮੈਡਲ, ਵੈਟੀਕਨ ਦੀ ਪੈਂਟੀਵੀਕਲ ਅਕੈਡਮੀ ਆਫ ਸਾਇੰਸ ਦਾ ਪੀਅਸ-11 ਮੈਡਲ, ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਹਾਪਕਿਨਜ਼ ਪਰਾਈਜ਼, ਹੀਨੇਮੈਨ ਪਰਾਈਜ਼ ਤੇ ਮੈਕਸਵੈਲ ਪ੍ਰਾਈਜ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਜਿਉ-ਜਿਉ ਉਸ ਦੀ ਸੁਹਰਤ ਵਧੀ, ਤਿਉ-ਤਿਉ ਵਿਚਾਰੀ ਜੇਨ ਹੋਰ ਹੀ ਹੋਰ ਇਕੱਲ ਤੇ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦੇ ਹਨੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਗਵਾਚਦੀ ਗਈ। ਉਹ ਤਾਂ ਰੱਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਡੋਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਸਰੇ ਆਪਣੇ ਅਪਾਹਜ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜੋਤ ਜਗਾਉਣ ਦੇ ਅਵੱਲੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਤੁਰ ਪਈ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਸੁਹਰਤ ਦੀ ਬੁਲੰਦੀ ਕਾਰਨ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਥੱਲੇ ਉਹ ਬੇਲੋੜਾ ਆਪਣੀ ਨਾਸਤਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਤੇੜਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਪਬਲਿਕ ਸਮਝੌਤਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੁਰਦੀ ਰਹੀ। 1979 ਵਿਚ ਹਾਕਿੰਗ ਨੂੰ ਕੈਂਬਰਿਜ਼ ਵਿਚ ਲੂਕਾਸ਼ੀਅਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀ ਚੇਅਰ ਮਿਲ ਗਈ। ਇਹ ਚੇਅਰ ਕਦੇ ਨਿਊਟਨ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਨਮਾਨ ਸੀ ਇਹ। ਇੱਥੋਂ

ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅੰਤ ਹੋਣ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ। ਆਓ ਹੁਣ ਉਸੇ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਬਾਤ ਕਰੀਏ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇੱਕ ਐਸੀ ਸੰਗਠਿਤ ਸੰਪੂਰਨ ਇੱਕ ਥਿਊਰੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਭ ਭੌਤਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ/ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਤੇ ਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਇੱਕੋ ਸੈਟ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਦੋ ਹੀ ਥਿਊਰੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਗੁਰੂਤਾ ਖਿੱਚ ਦੀ ਨਿਉਟਨ ਦੀ। ਇਹ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਸੇਬ ਦੇ ਡਿੱਗਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੌਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੁਆਲੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੇ ਗੁਹਿ ਪੱਖ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਤੱਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਮੈਕਸਵੈਲ ਦੀ ਬਿਜਲੀ ਚੁੰਬਕੀ ਥਿਊਰੀ ਜੋ ਇਲੈਕਟਰੋਮੈਗਨੈਟਿਕ ਰੈਡੀਏਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਚਾਰਜਿਤ ਕਣਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਬਲ ਅਤੇ ਫਿਰ ਚੁੰਬਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਬਲ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਕਸਵੈਲ ਦੀ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਤੋਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਪੀਡ ਨਿਕਲਦੀ ਸੀ। ਨਿਉਟਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦੱਸਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਪੀਡ (ਭਾਵੇਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ) ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸਪੀਡ 'ਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਹੱਲ ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਪੇਖਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵਿਆਪਕ ਸਾਪੇਖਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਕੁਆਂਟਮ ਕ੍ਰਾਂਟੀ ਆਈ ਤਾਂ ਕੁਆਂਟਮ ਇਲੈਕਟਰੋਡਾਇਨੈਮਿਕਸ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਫਿਰ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਕੁਆਂਟਮ ਕ੍ਰਾਂਟੀ ਨੇ ਸੂਖਮ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਐਟਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਟਰਾਂਗ ਤੇ ਵੀਕ ਫੋਰਸ ਨਾਮ ਦੇ ਦੋ ਬਲਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ। ਸਟਰਾਂਗ ਫੋਰਸ ਐਟਮ ਦੀ ਨਾਭੀ ਵਿਚ ਕਣਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਵੀਕ ਫੋਰਸ ਐਟਮ ਦੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਖੋਰ ਤੇ ਖਾਤਮੇ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। 1950-60 ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਇਲੈਕਟਰੋ ਵੀਕ ਥਿਊਰੀ ਰਾਹੀਂ ਵੀਕ ਫੋਰਸ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਚੁੰਬਕੀ ਬਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੇ ਯਤਨ ਹੋਏ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਮੂਲ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਵੀਕ ਫੋਰਸ ਨਾਲ ਫੋਟਾਨ ਵਰਗੇ ਤਿੰਨ ਕਣ ਜੁੜੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਨ ਡਬਲਿਊ ਪਾਜ਼ਿਟਿਵ, ਡਬਲਿਊ ਨੈਗੇਟਿਵ ਅਤੇ ਜੈਡ ਨਾਟ। ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਡਬਲਿਊ ਕਣਾਂ ਦਾ ਪੁੰਜ ਪ੍ਰੋਟਾਨ ਤੋਂ ਨੌ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਜੈਡ ਕਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਟਾਨ ਤੋਂ ਅੱਠ ਗੁਣਾਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਵਾਰੀ ਆਈ ਸਟਰਾਂਗ ਫੋਰਸ ਦੀ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਰੈਂਡ (ਲਾਲ), ਗਰੀਨ (ਹਰੇ) ਤੇ ਬਲਿਊ (ਨੀਲੇ) ਕੁਆਰਕਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਆਰਕਾਂ ਦੇ ਇਹ ਰੰਗ ਨਹੀਂ- ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਹਨ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਕਰ ਕੇ ਸੋਚਣਾ ਜਾਂ ਲਿਖਣਾ ਉਚਿੱਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਲਾਂ ਲਈ ਕੁਆਂਟਮ ਕਰੋਮੋ ਡਾਇਨੈਮਿਕਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਉਕਤ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗਠਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਗਰੈਡ ਯੂਨੀਫਾਈਡ ਥਿਊਰੀ (ਜੀ. ਯੂ. ਟੀ.) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਦੀ ਸਭ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅੰਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਜੀ. ਯੂ. ਟੀ. ਦੀ ਵੱਡੀ ਉਲਝਣ ਤਾਂ ਗੁਰੂਤਾ ਦਾ ਕੁਆਂਟਮ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਸ ਲਈ ਗਰੈਵੀਟਾਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਕੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹਨ। 1980 ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਐਨ-8 ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗਰੈਵੀਟਾਨ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗਰੈਵੀਟੀਨੋ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ 154 ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਕਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜੇ ਤਲਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਸੀਮ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਪੱਛੇ ਦੋ ਸੌ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਤੱਕ ਇਸ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਖਾਸੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ। 1990 ਵਾਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਸਟਰਿੰਗ ਬਿਊਰੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਕਟਰਾਨ, ਕਾਰਕ ਆਦਿ ਸੂਖਮ ਕਣ ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੂਖਮ ਰੱਸੀਆਂ ਭਾਵ ਸਟਰਿੰਗ ਵਾਂਗ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਹ ਰੱਸੀਆਂ ਇੰਨੀਆਂ ਸੂਖਮ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਟਾਨ ਦੇ ਵਿਆਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਖਮ ਰੱਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਨਾਲ ਸਿਰਾ ਜੋੜ ਕੇ ਵਿਛਾਉਣਾ ਪਵੇ ਤਾਂ 10 ਦੀ ਤਾਕਤ 20 ਰੱਸੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਦੇ ਨਾਲ 20 ਸਿਫਰਾਂ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਅੱਖੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਟਰਿੰਗਾਂ ਦੇ ਸਿਰੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਝੂਲਦੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਕੁੰਡੇ ਬਣੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਟਰਿੰਗਾਂ ਕੰਬਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਅਸਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਟਰਾਂਗ ਫੌਰਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਟਰਿੰਗ ਬਿਊਰੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1960 ਵਿਚ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਐਨ-8 ਬਿਊਰੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਐਨ-8 ਦੀਆਂ ਉਲਝਣਾਂ ਨੇ 1985 ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੁੜ ਸਟਰਿੰਗ ਬਿਊਰੀ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। 1988 ਵਿਚ ਸਟੀਫਨ ਹਾਰਿੰਗ ਦੀ ਪੁਸਤਕ “ਏ ਬਰੀਡ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਟਾਈਮ” ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਾਲ ਇਸੇ ਸੁਪਰ ਯੂਨੀਫੀਕੇਸ਼ਨ ਦੀ ਗੱਲ ਵੱਲ ਹੀ ਸਭ ਨੇ ਧਿਆਨ ਮੋੜ ਲਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਐਨ-8 ਵਿਚੋਂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਵੀ ਕੁਝ ਖਾਸ ਹੱਥ ਪੱਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ।

ਸਟਰਿੰਗ ਬਿਊਰੀ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦੀ ਸਥਾਲ ਅੰਤਰ-ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾ ਹੋਣ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਵਿ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਨਿਊਟਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੇਬ ਡਿਗਦਾ ਵੇਖਿਆ। ਇਸ ਸਥਾਲ ਜਗਤ ਵਿਚ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇੰਜ ਹੀ ਧਰਤੀ ਵਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ। ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਨੂੰ ਵੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ-ਬੈਠੇ ਅਚਾਨਕ ਸੁੱਝੀ ਕਿ ਜੇ ਬੰਦਾ ਛੱਤ ਤੋਂ ਡਿਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਡਿਗਦਿਆਂ-ਡਿਗਦਿਆਂ ਗੁਰੂਤਾ ਖਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸੇ ਭੌਤਿਕ ਅੰਤਰ-ਦਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਪਾਰ ਉਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵਿਆਪਕ ਸਾਪੇਖਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਐਨ-8 ਦੇ ਖਿਲਾਰੇ ਦੀ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਲੱਗਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹਾਰਿੰਗ ਨੇ ਵੀ ਮੰਨੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਫਿਰ ਵੀ ਗਲਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੁਪਰ-ਸਟਰਿੰਗ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਡਿੱਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਡਾਈਮੈਨਸ਼ਨਾਂ ਜਾਂ ਵਿਮਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਛੱਬੀ ਡਾਈਮੈਨਸ਼ਨਾਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਧੂ ਡਾਈਮੈਨਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ

ਕੰਪੈਕਟੀਫੋਕੇਸ਼ਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੰਬਾਈ, ਚੌੜਾਈ, ਉਚਾਈ ਤੇ ਸਮਾਂ- ਬੱਸ ਇਹ ਚਾਰ ਡਾਈਮੈਨਸ਼ਨਾਂ ਹੀ ਬਚੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਬਾਈ ਡਾਈਮੈਨਸ਼ਨਾਂ ਅਸਥਿਰ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਸਾਡੇ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਇੰਵਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪੰਜ, ਸੱਤ ,ਦਸ ਜਾਂ ਘੱਟ ਵੱਧ ਡਾਈਮੈਨਸ਼ਨਾਂ ਵੀ ਸਥਿਰ ਹੋਣ। ਅਜੇ ਵੀ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ। ਉਥੇ ਦੀ ਉਥੇ ਹੈ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਬੀਤ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਭੋਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਨਿਊਟਨ ਤੇ ਮੈਕਸਵੈਲ ਦੀਆਂ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖਲੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ। ਨਿੱਕੇ-ਮੋਟੇ ਵੇਰਵੇ ਭਰਨੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ, ਹੋਇਆ ਉਲਟ। ਸਾਪੇਖਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਬੜਾ ਕੁੱਝ ਐਸਾ ਲੱਭ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਰੇ ਭੋਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਕੁਆਂਟਮ ਕ੍ਰਾਂਟੀ ਆਈ ਤਾਂ ਮੁੱਢੇ-ਸੁੱਢੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਫਿਰ ਵੀ 1920 ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਮੈਕਸ ਬਾਰਨ ਇਹੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ- ਛੇ 'ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਭੋਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਪਾਸ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਰਨ-ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਬਚਣਾ। ਉੱਦਾਂ ਤਾਂ ਅਜੇ ਪ੍ਰੋਟਾਨ ਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨ ਦਾ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਤਾਂ ਨਿਊਟਰਾਨ ਤੇ ਕੁਆਕ ਤੱਕ ਦੀ ਖੋਜ ਹੋਈ ਹੈ। ਬੱਸ ਹਰ ਵਾਰ ਭੋਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਅੱਗੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਪੈਦੀ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਅੰਤ ਦੀ 2010 ਤੱਕ ਹੋਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ/ਸੀ। ਕੀ ਇਸ ਨਾਲ ਸੱਚਮੁੱਚ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ...ਨਹੀਂ। ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ, ਪਰ ਹਾਕਿੰਗ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਇਉਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ; ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਮਾਊਂਟ ਐਵਰੈਸਟ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਵੇ। ਮਾਰਟਿਨ ਗੀਸ ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤਰੰਜ ਖੇਡਣ ਦੇ ਨੇਮ ਸਿਖ ਲੈਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਸਤਰੰਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਚੈਪੀਅਨ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਲਈ ਉਮਰਾਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ..... ਤੇ ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਸਮੀਕਰਨ ਦੀ ਖੋਜ ਸਾਰੇ ਕੀਤੇ ਕਰਏ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਰਹੱਸਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਹੀ ਸੱਚ ਹੈ। ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਾਰੇ ਦਾਅਵਾ ਝੂਠਾ ਹੰਕਾਰ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਜੇ ਕੋ ਆਥੈ ਬੌਲ ਵਿਗਾੜ।

ਤਾ ਲਿਖੀਐ ਸਿਰ ਗਾਵਾਰਾ ਗਾਵਾਰ ॥

ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ
ਸਾਬਕਾ ਡੀਨ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਰਾਬਿਆ ਧਮਰੀ

ਰਾਬਿਆ ਬਸਰਾ ਦਾ ਜਨਮ 717 ਈ. ਨੂੰ ਬਸਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਰਾਬਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਰੁਬਾ (ਅਰਬੀ ਵਿੱਚ ਮਤਲਬ ਚਾਰ ਤੋਂ ਹੈ) ਤੋਂ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਚੌਥੀ ਲੜਕੀ ਸੀ। ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਅਹਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਅੱਲਾਹ ਪਾਕ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਫੈਲਾਉਣੇ। ਦੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤ ਘੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਕੋਮਲ ਹਿੱਸੇ ਵੀ ਦਾਅ 'ਤੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਛੁੱਕਰ ਦੀ ਪਰਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਿਆਣਪਾਂ ਸੱਚ ਦੇ ਭੇਖ ਧਾਰ-ਧਾਰ ਆਪਣੇ ਦਰ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਠੀਕ ਜਾਂ ਗਲਤ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਦੁਚਿੱਤੀਆਂ ਮੌਕੇ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ 'ਚ ਉੱਤਰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਲ-ਚਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸੀਨੇ 'ਚ ਵਪਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਸੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਇਹ ਘਾਟੀ ਪਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪਰਖ ਢਾਢੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।

ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਤੇਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾਂ ਦੀਵਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਵ-ਜਨਮੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਲਘੇਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕੱਧੜਾ ਹੀ ਸੀ। ਰਾਬਿਆ ਦਾ ਫ਼ਕੀਰ ਪਿਤਾ ਬੰਦਰੀ 'ਚ ਭਿਆਨਕ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਭ ਕੁਝ ਲੁਟਾ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਦਿਸਦੀਆਂ ਤੇ ਲੋੜੀਆਂ ਸਿਆਣਪਾਂ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਟੇਕ 'ਚ ਉਹਦੇ ਸਾਹ ਪੜਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਮਸਤੀ ਐਨੀ ਢਾਢੀ ਸੀ ਕਿ ਦੁਨਿਆਵੀ ਅੱਖ ਲਈ ਸ਼ੱਕ ਦਾ ਬਾਇਸ ਸੀ। ਫ਼ਕੀਰ ਨੈਣ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤੁਹਮਤਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਆਸਰੇ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਬਿਆ ਦੀ ਅੰਮੀ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਿਖਮ ਪੈਂਡਿਆਂ 'ਚ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਨਿਭ ਰਹੀ ਸੀ, ਨੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ਕੀਰ ਪਤੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਤੱਕਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਗੁਆਂਦੂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਮੰਗ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਨਾਜ਼ੁਕ ਮੌਕਾ ਟਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਭਾਵੁਕ ਛਿਨ ਤੇ ਲੋੜ ਦੇ ਸਿਦਕ ਤੇੜਦੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੱਲੇ ਅਤੇ ਛੁੱਕਰਾਂ ਦੇ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਣ ਆਪਣੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਇਸੇ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਨੇ ਨੂਰਾਨੀ ਫੁਹਾਰਾਂ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵਸਾਈਆਂ ਤੇ ਰਿਮਝਿਮ ਰਿਮਝਿਮ ਮਿਹਰਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਬਸਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵਰਿਆ। ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਪਿਤਾ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇ ਬੂਹੇ 'ਤੇ ਪੇਲਾ ਜਿਹਾ ਹੱਥ ਧਰ ਕੇ ਹੀ ਘਰ ਪਰਤ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਆ ਕੇ ਰਾਬਿਆ ਦੀ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਗੁਆਂਢੀ ਤਾਂ ਬੂਹਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਦਰਲੇ ਬੂਹੇ ਐਨੇ ਡਾਢੇ ਭੀਤ ਰੱਖੇ ਨੇ ਕਿ ਫ਼ਕੀਰ ਦੀ ਕੋਮਲ ਦਸਤਕ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਤੱਥ ਹਨ। ਛੁੱਕਰਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਅਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਾਲੀ ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਬਹੁੜਦਾ ਹੈ। ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪਰਵਰਦਿਗਾਰ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕੀਤੀ। ਸੱਚ ਜਾਣਾ, ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮਾਸੂਮੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਫ਼ਰਿਆਦ ਹੀ ਹੈ। ਕੁਲ ਸਿਆਣਪਾਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਫ਼ਰਿਆਦ ਹੈ ਤੇ ਨਿਮਾਣੇ ਛੁੱਕਰ ਏਸ ਰਾਜ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਦਰਗਾਹ 'ਚ ਪਹੁੰਚੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਨੇ ਵਿੱਚ ਅੱਲਾਹ ਪਾਕ ਨੇ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੋ ਆਖਿਆ, " ਗ੍ਰਾਮ ਨਾ ਕਰ ਇਹ ਬੱਚੀ ਅਜ਼ਮਤ ਵਾਲੀ ਫ਼ਕੀਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਕੌਮ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਬਾਸ਼ਿੰਦੇ ਰੋਜ਼ੇ-ਆਖਰ ਇਹਦੀ ਗਵਾਹੀ ਨਾਲ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ।" ਦਰਵੇਸ਼ ਮਾਪੇ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਰੱਬੀ ਦਰਗਾਹ ਦੀਆਂ ਨਿਵਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਗਾਰਦੇ ਹਨ।

ਲੋੜ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਾਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਜਕੜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮੁਖਾਜ਼ੀ ਮੋਹ, ਡਰ ਜਾਂ ਸਵਾਰਬ ਹਿਤ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਆਸਰੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਲੋੜ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ

ਦਿਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣ ਦੀ ਹਉਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਇਸ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਬੰਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭੁਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਅਦਿਸ਼ਟ ਹੱਥ ਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੰਦੇ ਦਾ ਸਿਦਕ, ਸਬਰ, ਰਜਾ ਤੇ ਅੱਲਾਹ ਪਾਲਣਹਾਰ ਦੀ ਨਿਗਾਹ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਸਭ ਪਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਬਣਾਇਆ ਹਰ ਵਹਿਮ ਬਿਡਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੰਦਾ ਜੋ ਹੈ ਉਹ ਨਮੂਦਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੇ ਉਲਾਰਾਂ 'ਚੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਮਸਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਜਿਮੇਵਾਰੀ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀਆਂ ਸਭ ਝੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਖਿਆਲੀ ਰੂਪ 'ਚ ਸਰ ਕੀਤੀਆਂ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਦੇ ਸੁਆਦ ਤਿੜਕ-ਤਿੜਕ ਬਿਨਸਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਸਲ ਕਮਾਈ ਮਿਹਰ ਦੇ ਆਲਮ ਥੱਲੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਫ਼ਕੀਰ ਪਿਤਾ ਦੀ ਇਸ ਮੌਕੇ ਅੱਲਾਹ ਅੱਗੇ ਕੀਤੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉੱਚ-ਮੰਡਲਾਂ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ ਜਜ਼ਬ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫ਼ਕੁਰਾਂ ਦੀ ਹਰ ਘੜੀ ਇਹੋ ਦੁਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਅੱਲਾ ਪਾਕ ਮਿਹਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਰਹੀਂ ਤੇ ਜੋ ਤੂੰ ਅਸਾਡਾ ਮਿਤੱਰ ਐਂਤਾਂ ਤਾਂ ਪਰਾਏ ਬਾਰ 'ਤੇ ਨਾ ਬੈਠਾਈਂ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਟੇਕ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਉੱਡਣੇ ਚਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗਿਣਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਨੇਕੀ ਅਹਿਸਾਨ ਤੇ ਸੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੇ ਦੈਵੀ ਰੂਪ ਅਸਮਾਨੀਂ ਉਡਾਰੀ ਛੱਡ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵਿਛਣੇ ਸੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਹੋਸ਼ ਸਾਂਭਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਸਾਇਆ ਉਠ ਗਿਆ ਤੇ ਲੰਮੇ ਮਾਰੁ ਕਾਲ ਪੈਣ ਕਾਰਨ ਤਿੰਨੇ ਭੈਣਾਂ ਵੀ ਵਿਛੜ ਗਈਆਂ। ਤਪਦੇ ਮਾਰੁਬਲਾਂ ਅਤੇ ਉਜੜੀਆਂ ਜੁਮੀਨਾਂ ਕਿਸੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਹਿਰ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਸਦੀ ਲੋਅ ਅਤੇ ਚਾਨਣੀ ਦਾ ਜੋਬਨ ਕਿਸੇ ਗੈਬੀ ਮਿਹਰ ਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਰਮਜ਼ ਵੀ ਲਈ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਕਾਲ ਕਾਰਨ ਸੁਹਿਰ ਵੀਗਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਲੋਕ ਤਰਾਹ-ਤਰਾਹ ਕਰਕੇ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਨੱਠ ਰਹੇ ਸਨ। ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਵਿਲਕਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਧੱਜੀਆਂ ਜੋਤਹੀਨ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਮਾਵਾਂ ਕੋਲੋਂ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜਿਸਮਾਨੀ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਦਿਲ ਦੇ ਅਣਡਿੱਠੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਹਵਾਵਾਂ 'ਚ ਉਦਾਸੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਦਾਸ ਅੱਖੀਆਂ ਫ਼ਰਿਆਦਾਂ ਕਰ ਕਰ ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਨੂੰ ਤਰਸ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਸਮ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਤਿਲ ਤਿਲ ਤਿੜਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਮਾਅ ਹਰਕਤ ਨਿਰਜਿਦ ਹੋ ਗੁਮਗੀਨਤਾ ਦੇ ਸਾਗਰ 'ਚ ਛੁੱਬਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੁਆਵਾਂ ਲਈ ਉੱਠੇ ਹੱਥ ਨਿਰਜਿਦ ਹੋ-ਹੋ ਡਿੱਗ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਰੇਤ ਨੂੰ ਕਿਣਕਾ ਕਿਣਕਾ ਫਰੋਲ ਅੰਨ ਦੇ ਦਾਣਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਸਾਏ ਬਗੈਰ ਤੇ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਸਾਥ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨੀ ਰਾਬਿਆ ਕਹਿਰਵਾਨ ਅਸਮਾਨਾਂ ਥੱਲੇ ਕਿਸ ਸਿਦਕ ਨਾਲ ਤੁਰੀ, ਇਹ ਅਕਹਿ ਰਮਜ਼ ਮਿਹਰ ਸੀ ਜਾਂ ਕਹਿਰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਕਾਲ, ਕਾਲ ਬਣ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਸ਼ੂਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਫ਼ਕੀਰ ਲਈ ਤਾਂ ਕਾਲ ਵੀ ਚਾਕਰੀ ਕਰਨ ਉਹਦੇ ਦਰ ਬਹੁੜਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਕੀਰ ਨੂੰ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਇਸ ਰਮਜ਼ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ, ਉਹਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਮੁਕਾਮ ਲਈ ਕੋਈ ਬੁਲੰਦੀ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਬਹੁੜਦੇ ਹਨ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਸਬਰ ਤੇ ਰਜਾ 'ਚ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਅਮਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਕੀ ਨਾਲੋਂ ਸਾਬਿਰ ਬਣਨਾ ਫ਼ਕੀਰੀ ਜੀਨਤ ਹੈ। ਸਬਰ ਫ਼ੁੱਕਰ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂਦਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਫ਼ਕੀਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿੰਗਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿੰਗਾਰ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਲਾਫ਼ਾਨੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੀ ਖੁਰਾਕ ਅਖੜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫ਼ਕੀਰ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਨਹੀਂ, ਆਖਰਤ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲ ਕਰ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਦਰ ਕਬੂਲ ਚੜ੍ਹਣ ਦੀ ਸਿੱਦਤ ਨਾਲ ਬਲ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਹਿਰਵਾਨ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਸਬਰ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਨ ਲਈ

ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬਸਰਾ ਸ਼ੁਹਿਰ ਦਾ ਜੁੱਗ-ਜੁੱਗ ਕਹਿਰ ਨਾਲ ਸੂਕਦੇ ਮੌਤ ਦੇ ਤੁਝਾਨਾਂ ਨਾਲ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਅੰਬਰਾਂ ਤੋਂ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਮੋਹਲੇਪਾਰ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹੁ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਿਦਕ ਤੇ ਰੂਗਾਨੀਅਤ ਦੀ ਤੰਦ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰੱਬ ਸੱਚਾ ਮਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਮਾਰੂ ਹਨੇਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਵਾਪਰੇ ਹਰੇਕ ਦੁੱਖ ਦਾ ਇਹੀ ਰਾਜ਼ ਹੈ। ਇਲਾਹੀ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਪੱਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਿੱਲਦਾ ਪਰ ਰੱਬ ਦੇ ਹਰ ਘੜੀ ਮਿਹਰਵਾਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸੁੱਕ ਕਰਨਾ ਕੁਫਰ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਇਲਾਹੀ ਹੁਕਮ ਇਨਸਾਨੀ ਹਜੂਮ ਦੀ ਧੂਰ ਅੰਦਰਲੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦੇਹ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਪਰਦਾ ਪਾਉਂਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਦੇ ਸੱਚ ਤੋਂ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਬੈਠੀ ਚੰਚਲ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ। ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਦੀ ਨਗਨ ਹਾਲਤ ਸਾਹਵੇਂ ਖੜੋਣਾ ਤੇ ਉਹ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਨਿਗਾਹ 'ਚ ਰੱਖ ਨਾਲ ਕਬੂਲ ਕਰਨਾ ਵੀ ਇਬਾਦਤ ਗੁਜ਼ਾਰ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਹੀ ਹਿੱਸੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪਰਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਅਤੇ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਥੱਲੇ ਝਾਤੀ ਪਾਉਣੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਦੀ ਖੇਡ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ। ਬਸਰਾ 'ਚ ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਨਾਲ ਕਾਲ ਦਾ ਪੈਣਾ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਨਿਯਮ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਰਾਬਿਆ ਨੇ ਬੁੜ ਦੀ ਕਾਲ ਵਰਗੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਫ਼ਕੀਰ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਜਦੋਂ ਸਾਰਾ ਹੀ ਸ਼ੁਹਿਰ ਆਰਾਮ ਦੀ ਨਿੰਦ 'ਚ ਘੂਕ ਸੁੱਤਾ ਸੀ।

ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੀ ਧੂਰ ਅੰਦਰਲੀ ਇਬਾਦਤ ਜਦੋਂ ਡੋਲਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਬਾਂਝ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਾਪਰਦੇ ਇਲਾਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮੇ ਪਹਿਚਾਣੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਦੁਨੀਆਵੀ ਕਾਰ ਹੀ ਸਮਝ ਛੁੱਡਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਮੁਅਜਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆਮ ਅਚਾਨਕ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਬਣਨ ਦਾ ਪਰਦਾ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਸ ਰੂਹ ਵਾਲੇ ਹੀ ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਦੈਵੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਣਦੀ ਅੱਖ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਦੈਵੀ ਰੰਗ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੱਵੈਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹਿ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਾਰੇ ਸੇਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।

ਇਬਾਦਤ-ਗੁਜ਼ਾਰ ਇਨਸਾਨ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਬਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਜਵਾਬ ਦੇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਆਪਣੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਕਾਲ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਸਮੇਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਹਜੂਰ ਕੀਤਾ ਵਚਨ ਹੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਲਿਕ ਅੱਲਾਹ ਲਈ ਦਿਲੋ-ਜਾਨ ਇੱਕ ਕਰ ਬਰਬਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿਰ ਤੱਕ ਕਬੂਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਸਰਾ ਵਾਸੀ ਫ਼ਕੀਰ ਦੇ ਇਸ ਭਿੰਨਕਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਛੂਪੀ ਕੋਮਲਤਾ ਤੋਂ ਅਭਿੰਜ ਆਪਣੀ ਮੱਦਦ ਨੂੰ ਹਉਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਫ਼ਕੀਰਾ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਮਨ ਦੇ ਉਲਾਰਾਂ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁਪਾਤਾਂ ਚੋਂ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ ਬਲਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਇਨਸਾਨੀ ਹਜੂਮ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਾਲਤ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਣ ਦੇ ਸੂਖਮ ਢੰਗ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕੁਨਬਾ ਪਾਲਦੀ ਬਿਰਤੀ ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਆਤਮਕ ਖਲਾਅ ਨੂੰ ਢੱਕ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਲਾਹ ਪਾਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਕੂੜ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਛੁੱਡਦਾ ਹੈ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਕਹਿਰ ਵੀ ਮਿਹਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਦਾ ਮੰਡਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਨਸਾਨੀ ਫ਼ਤਿਰਤ ਦੀ ਹੀਣੀ ਜਕੜ ਨੂੰ ਤੋੜਣ ਲਈ ਇਹੀ ਰਾਹ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੱਬੀ ਰੰਗ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਆਰ ਵੀ ਖਾਸ ਮਾਨਸਿਕ ਲੋੜਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਿਆਰ ਖਾਤਰ ਜਦ ਇਨਸਾਨ ਇਲਾਹੀ ਰਸਾਂ ਤੋਂ ਕੁਫਰ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੱਖਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਲਾਹ ਪਾਕ ਅਜਿਹੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਕਹਿਰ ਸਾਹਵੇਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀਆਂ ਆਪ ਹੁਦਰੀਆਂ ਸਵਾਰਥੀ ਸੋਚਾਂ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝਾਂ ਦੇ ਮਸਨੂੰਈ ਘੇਰੇ ਤੋੜ ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਨਗਨ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਖੜੋਂਦੀਆ ਹਨ। ਬਸਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਾਲ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਇਹ ਰੰਗ ਅਸਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਏ। ਭੁੱਖ ਦੇ ਸਤਾਏ ਮਨੁੱਖ ਸਭ ਸਾਂਝਾਂ ਤੋੜ ਜਿੱਧਰ ਰਾਹ ਬਣਿਆ ਭੱਜ ਤੁਰੇ। ਇਹ ਮਾਰੂ ਆਪਾ ਪਾਪੀ ਨੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਤੁੰਡਾਂ ਥੱਲੇ ਇਹ ਰਾਜ ਜ਼ਹਿਰ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਰਅਸਲ ਕਿੰਨਾ ਇਕੱਲਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਘੋਰ ਕਸ਼ਟਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦਰੀ ਵਾਲੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਿਭ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਹਰ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਅਕਹਿ ਤੇ ਅਨੰਤ ਭੇਤ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ ਖੇਡ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਅਧੂਰਾ ਵੀ ਪੂਰੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਕੋਈ ਇਕਹਿਰੇ ਜਿਹੇ ਜਲਵਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਨਿਯਮ ਬੱਧ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅਕਹਿ ਮੰਡਲਾਂ ਦੇ ਅੰਨੰਤ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਸਾਦਰੀ ਦੀ ਅਬੁੱਝ ਪੇਚੀਦਰੀ ਵਾਲਾ ਚਮਤਕਾਰੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆਂ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਭੇਤ ਖੁੱਲ੍ਹੁ-ਖੁੱਲ੍ਹੁ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨਸਾਨੀ ਅੱਖ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰਲੀ ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇਖ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਮਾਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਕਿਣਕੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅੰਸਥ ਬ੍ਰਹਮਿੰਡ ਹਨ। ਅਮਿਛਵੀਆਂ ਵਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅੰਨੰਤ ਚੱਕਰ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਭ ਕੁਝ ਇੱਕ ਨੁਕਤੇ 'ਚ ਸਿਮੇਟਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਉੱਝ ਉੱਚੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਭੇਤ ਦੱਸਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਰਹਸ੍ਯ ਪੂਰਨ ਮੰਡਲ ਫਨਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਫ਼ਕੀਰ ਨਿਰਖ ਪਰਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਰੂਪਾਂ ਵਲੋਂ ਜ਼ਬਤ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰੂਹ ਦੇ ਵਿਸਮਾਦੀ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ 'ਚੋਂ ਹੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਰਹਸ੍ਯ ਦੇ ਕੋਮਲ ਸੀਨੇ ਤੇ ਜ਼ਰਬ ਆਵੇ ਫ਼ਕੀਰ ਉੱਥੋਂ ਚੁੱਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤੁਹਸਤਾਂ ਸਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕਾਲ ਦੇ ਸਤਾਏ ਬਸਰਾ ਵਾਸੀ ਤਰਾਹ ਤਰਾਹ ਕਰਦੇ ਜਿੱਧਰ ਰਾਹ ਮਿਲਿਆ ਤੁਰ ਪਏ। ਭੁੱਖ ਦੇ ਸਤਾਏ ਲੋਕ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇ ਭੁੱਲ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਨੱਠੇ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਰੋਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਬਿਆ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੇ ਭੈਣਾਂ ਵੀ ਜਿੱਧਰ ਰਾਹ ਮਿਲਿਆ, ਤੁਰ ਪਈਆਂ ਤੇ ਰਾਬਿਆ ਇਕੱਲੀ ਜਾਨ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਈ। ਉੱਝ ਤਾਂ ਫ਼ਕੀਰ ਸੀਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹਰ ਪਲ ਅੱਲਾ ਦਾ ਮਿਹਰਵਾਨ ਹੱਥ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਰੱਬੀ ਨਿਯਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਫ਼ਕੀਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੋੜਦਾ। ਫ਼ਕੀਰ ਅਮਲ ਦੀ ਇਹ ਦਿਸ਼ਾ ਹਰ ਘੜੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਹਰੋਂ ਜਾਂ ਸੁਰਤਿ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਸਤਹੀ ਧਰਾਤਲ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਜਗਤ ਰੂਹ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜ ਵੱਖਰੇ ਹੀ ਕਿਸ਼ਮਿਆਂ ਤੇ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੇ ਅਨੁਭਵ ਆਪਣੀ ਸਾਦਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤੀਵ ਰਸ ਰੂਹਾਨੀ ਨੁਰ ਵਿੱਚ ਆਪ ਹੀ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੁਰਤਿ ਮਿਹਰ ਦੇ ਮੰਡਲਾਂ 'ਚ ਨਵੇਂ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਸਿਰਜ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਰੰਗਾਂ 'ਚ ਜਾ ਟਿਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਦਰਦਭਰੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ 'ਚ ਅਸਹਿ ਹੈ ਪਰ ਸੁਰਤਿ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵਹਾਅ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੈਬੀ ਰਾਹ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਯਤੀਮ ਰਾਬਿਆ ਨੇ ਪਾਕ ਪਰਵਰਦਿਗਾਰ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਪਲਣਾ ਹੈ।

ਦਰਦਾਂ ਲੱਦੀ ਰਾਬਿਆ ਜਦੋਂ ਇੱਕੱਲੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਸੀਰਤ ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਾਮੂਲੀ ਰਕਮ ਤੇ ਗੁਲਾਮ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ। ਰੱਬ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਕੀ ਲੇਖਾ ਕਰੀਏ ਜੋ ਨਬੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਡੀਆਂ ਚ ਵਿਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਰਾਬਿਆ ਕੋਲੋਂ ਉਸ ਦਾ ਅਹਿਲ

ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਖਤ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਰਾਬਿਆ ਸਾਰੀ ਦਿਹਾੜੀ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੀ ਤੇ ਰੋਜ਼ ਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ ਕੇ ਅੱਲਾਹ ਪਾਕ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ 'ਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਦੀ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਦੁਆਵਾਂ 'ਚ ਗੁਜਾਰਦੀ। ਚੰਨ ਆਪਣਾ ਸਫਰ ਮੁਕਾ ਘਰ ਅੱਪੜਣ ਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਤਾਰੇ ਖਿੱਤੀਆਂ ਆਪਣੀ ਦਿਸ਼ਾ ਬਦਲ ਲੈਂਦੇ ਪਰ ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਹੱਥ ਇਕਸਾਰ ਦੁਆ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ। ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਸੀਨੇ 'ਚ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਭਾਂਬੜ ਬਲਦਾ ਪਿਆ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆ ਲੋੜਾ ਅੱਲਾਹ ਪਾਕ ਦੀ ਚਾਹਤ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੇ ਸਾਡ ਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰ ਛੱਡੀਆਂ ਸਨ, ਦਿਲ ਦੀਆ ਢੂੰਘੀਆ ਤੈਹਾਂ ਚੋਂ ਉਸ ਸੱਚੇ ਸਾਂਈ ਲਈ ਕੋਈ ਉਛਾਲਾ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਜਦਾ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਜਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਚਕਨਾਚੂਰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਇੱਕ ਵਾਰ ਰਾਬਿਆ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਦੂਰ ਕਿਸੇ ਏਕਾਂਤ ਪਾਸੇ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਓਪਰੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਡਟਿਆ ਦੇਖ ਐਨੇ ਜੋਰ ਨਾਲ ਸੜਕ ਤੇ ਡਿੱਗੀ ਕਿ ਉਸਦਾ ਗੁੱਟ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਰਾਬਿਆ ਜਿੱਥੇ ਡਿੱਗੀ ਸੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਜਦੇ 'ਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਈ ਤਾਵੀਲ ਸਜਦੇ 'ਚ ਰਾਬਿਆ ਨੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਸੁਰਤਿ ਦੇ ਕਈ ਅਸਮਾਨ ਗਾਰੇ। ਫਕੀਰ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਪੁੱਛਣਾ ਬੇਅਦਬੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਏਸੇ ਲਈ ਫੱਕਰ ਰਜ਼ਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਹਿਸਾਸ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਅਸਮਾਨ ਤੱਕ ਘੁੰਮਕੇ ਸਿਦਕ ਸਬਰ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਬਿਆ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਬਰ ਨਾਲ ਜਰ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਓਪਰੇ ਇਨਸਾਨ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਅਣਖ ਤੇ ਸਵੈਮਾਨ ਨੂੰ ਜਰਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਅਦਬ ਦੀਆ ਤਮਾਮ ਨਗਰੀਆਂ ਚੋਂ ਲੰਘਦੀਆਂ ਅੱਲਾਹ ਪਾਕ ਅੱਗੇ ਸਵਾਲ ਕਰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ। ਦੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਢੀਆ ਤੇਜ਼ ਤਰੰਗਾਂ 'ਚ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਕੂਕ ਉੱਠਿਆ "ਹੇ ਮਿਹਰਾਂ ਦੇ ਸਾਂਈ ਹੇ ਪਰਵਰਦਿਗਾਰ, ਮੈਂ ਮਾਂ ਪਿਉ ਦੇ ਸਾਏ ਬਾਝੋਂ ਗੁਲਾਮੀ 'ਚ ਜੀਵਨ ਕੱਟ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਗੁੱਟ ਵੀ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਰਾਜੀ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਨੀ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਰਾਜੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ।" ਸੁਰਤਿ ਦੇ ਸਲੀਕੇ ਦੀ ਇਤਹਾ ਤੇ ਸਬਰਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਛੂੰਹਦੀ ਲਟਲਟ ਬਲਦੀ ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅਵਾਜ਼ ਗੁੰਜੀ, "ਹੇ ਰਾਬਿਆ, ਤੂੰ ਗੁਮਗੀਨ ਨਾ ਹੋ, ਤੇਰੇ ਰੁਤਬੇ ਤੋਂ ਫਰਿਸਤੇ ਵੀ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਣਗੇ।"

ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜੇ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਦਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਪਿਛਲੇ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਦਾਰੂ ਹੋ ਜਾਣਾ ਤੇ ਆਖਰਤ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲ ਜਾਣੀ ਜਗ ਦੀ ਖੇਡ 'ਚ ਜੇਤੂ ਹੋਣ ਦਾ ਸਰੂਰ ਫੱਕਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਸਤ ਮੌਲਾ ਅੱਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਾ ਬਣ ਵੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੰਦਰੀ ਹਰ ਘੜੀ ਨਫੀ (ਨਹੀਂ) ਅਤੇ ਅਸਬਾਤ (ਹਾਂ) ਦੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਆਖਰਤ ਦੇ ਸਫਲਾ ਹੋਣ ਦੀ ਹਾਂ ਮਿਲ ਜਾਣੀ ਫੱਕਰ ਦੀ ਬੰਦਰੀ ਚੋਂ ਡਰ ਕੱਢ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਰੋਣਕਾਂ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਭਰਿਆ ਬਣਾ ਦਿਦੀ ਹੈ। ਸਾਲਿਕ ਅੰਦਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਚਲਦੇ ਹਰ ਜਜਬੇ ਉਹਦੇ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਨੂਰ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਬਿਆ ਨੇ ਇਹ ਗੈਬੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸੁਰਤਿ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਸਮਾਨ ਫੈਲਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਏ। ਉਹ ਬਾਂਹ 'ਚ ਉਠੋਂਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਮਿਣਵੇਂ ਚਾਵਾਂ ਨਾਲ ਛਲਕਦੀ ਘਰ ਪਰਤੀ।

ਫੱਕਰ ਦੀ ਅਸਲ ਕਮਾਈ ਉਸ ਦੀ ਕਿਆਲ ਉਡਾਰੀ ਜਾਂ ਸੁਪਨਸਾਜੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਬਲਕਿ ਜੋ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਉਸ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਠੀਂ ਜੋ ਮਧੁਰ ਰਸ ਘੋਲਿਆ ਹੈ, ਉਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਾਬਿਆ ਦੀ ਹੁਣ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਪਿਆਰ ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਨੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਦੀਵੀ ਜੋਤ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣ ਦੀ ਤੜੜ ਪੈਦਾ ਕਰ

ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਅਨੰਦ ਲਈ ਉਸਦੀ ਪਿਆਸ ਅਥਾਹ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਬਿਆ ਦਾ ਇਹ ਨੇਮ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਰੋਜ਼ਾ ਰੱਖਦੀ ਤੇ ਰਾਤ ਭਰ ਜਾਗ ਇਬਾਦਤ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੀ। ਅੱਲਾਹ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜਿਸਮ ਵੀ ਨੁਗਾਨੀ ਜਿਸਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸਧਾਰਨ ਜਿਸਮ ਦੇ ਕਾਇਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਹੋਣੇ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਬਿਆ ਤੌਬਾ, ਸਬਰ, ਸੁਕਰ, ਤਾਂਘ, ਨਿਰਮਲ ਭੈਅ, ਗਰੀਬੀ, ਤਿਆਗ, ਤੌਹੀਦ, ਤਕਵਾ, ਉਨਸ, ਮਾਰਫਤ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਤੋਂ ਫਨਾਂ ਤੇ ਬਕਾ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵੱਲ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਸ਼ਰੀਅਤ ਫਕੀਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਤੇ ਹੀ ਲਜ਼ਮ ਹੈ ਰੂਹਾਨੀ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਫਕੀਰ ਤਰੀਕਤ, ਮਾਰਫਤ ਤੋਂ ਹਕੀਕਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਜਿਸਮ 'ਚ ਹੈ ਤੇ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮੀ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਮਸੂਮੀ ਵੱਲ ਪਰਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਖੁਬਸੂਰਤ ਰੰਗਾਂ 'ਚ ਬੈਠ ਅੱਲਾਹ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਫਰ ਸੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਫਰ ਅੱਲਾਹ ਤਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਪੜਾਅ ਹੀ ਹੈ।

ਰਾਬਿਆ ਆਖਰਤ ਦੀ ਹਾਂ ਹਾਸਲ ਕਰ ਦਿਨ ਭਰ ਦੀ ਅਣਖੱਕ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਘਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਇੱਕ ਨੁੱਕਰੇ ਜਾ ਮੁਸਲਿੰਨ ਵਿੱਛਾ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਇਬਾਦਤ 'ਚ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿੰਦੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਉਹਦੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਤਾਂ ਘਰ ਦੀ ਨੁੱਕਰੇ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹੇ ਚਾਨਣ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕਾਰ ਤੱਕ ਉਹ ਡਰ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹਦੀ ਗੁਲਾਮ ਰਾਬਿਆ ਸਿਜਦੇ 'ਚ ਬੈਠੀ ਤੇ ਇੱਕ ਨੂਰ ਦਾ ਪੁੰਜ ਉਹਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਲਿਸ਼ਕਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਰਾਬਿਆ ਚਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਿਜਦੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਅਰਜ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, " ਹੇ ਸੱਚਿਆ ਪਾਤਸ਼ਾ ਜੇ ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਤੇਰੀ ਬੰਦਗੀ 'ਚ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿੰਦੀ ਪਰ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਰਾਏ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਤੇਰੀ ਦਰਗਾਹ 'ਚ ਦੇਰ ਨਾਲ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀ ਹਾਂ।" ਇਹ ਅਲੋਕਿਕ ਨਜ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਤੱਕਦਿਆਂ ਹੀ ਅਚੇਤ ਹੋ ਰਹੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਉਸਦੀ ਰੂਹ 'ਤੇ ਪਿਆ ਅਤੇ ਤਰਸ ਤੇ ਪਛਾਵਾਵੇ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਤਰੰਗਾਂ ਉਸਦੇ ਜਿਸਮ ਵਿੱਚੋਂ ਵਹਿ ਤੁਰੀਆਂ ਤੇ ਆਖਿਰ ਉਹਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਭੈਅ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ।

ਉਹ ਸੁਰਤਿ ਤੇ ਪਏ ਮਣਾਂ-ਮੂੰਹਿਆਂ ਭਾਰ ਨਾਲ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਰਾਬਿਆ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੁੱਝੇ ਹੀ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਜੀਬ ਹੈਰਤ ਨਾਲ ਰਾਬਿਆ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਬਿਆ ਅਜੇ ਵੀ ਸਿਜਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੀਨ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਰਾਬਿਆ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਤਾਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਹੈਰਤ ਦੀਆਂ ਕੰਬਣੀਆਂ ਅਤੇ ਹੈਬਤ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਹਟਾਂ ਉਸਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਧੂਹ ਕੇ ਕਿਸੇ ਅਦਿੱਖ ਥਾਂ ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਉਹ ਇਸ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਤੁਢਾਨੀ ਲਹਿਰਾਂ 'ਚ ਗੋਤੇ ਖਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਰਾਬਿਆ ਤਾਵੀਲ ਸਿਜਦੇ 'ਚ ਲੀਨ ਸੀ। ਅੰਤ ਦਿਲ ਦੀ ਅਥਾਹ ਢੁੱਘਾਣ 'ਚੋਂ ਉਛਾਲਾ ਖਾ ਬੋਲ ਉਹਦੇ ਹੋਠਾਂ 'ਤੇ ਆਏ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿਲ ਨਾਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਤਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਰਾਬਿਆ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਉਸਤੋਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ- " ਕਿ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਬਿਦਮਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਨੀਚ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਾਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੀ ਲਿਸਕ ਦੇ ਅੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਿੱਥੇ ? ਸਾਡੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਹੀ ਤੱਕਣਾ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਜੇ ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਇਬਾਦਤ ਕਰੋ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਾਂਗਾ ਤੇ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਏਥੇ ਠੀਕ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਆਪ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਹੋ, ਪਰ ਇਹ ਮੇਰੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।" ਰਾਬਿਆ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਦੇਖ ਤਰਸ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਣੀ ਤੱਕ ਉਸਦੇ

ਹਿਰਦੇ 'ਚੋਂ ਇੱਕ ਚੀਸ ਉੱਠੀ ਪਰ ਰਾਬਿਆ ਕੁਝ ਨਾਂ ਬੋਲੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੁਕਰਾਨੇ ਲਈ ਮੁੜ ਸਿਜਦੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਮਰਦਾਵੇਂ ਸਫੈਦ ਦਾਹੜੇ 'ਚ ਡ੍ਰਿਪ-ਡ੍ਰਿਪ ਡਿੱਗਦੇ ਹੁੰਥੂ ਮੌਤੀਆਂ ਹਾਰਾ ਚਮਕ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਪਛਤਾਵੇ ਨਾਲ ਧੜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਛੂੰਘੇ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੇ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵੀ ਧੜਕਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਬਿਆ ਸਵੇਰ ਤੱਕ ਸਿਜਦੇ 'ਚ ਲੀਨ ਰਹੀ ਤੇ ਵੱਡੇ ਤੜਕੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਨਿੰਮੀ-ਨਿੰਮੀ ਲੋਅ ਥਲੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਈ। ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਆਣੀਆਂ ਜਾਗ ਪਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਦੀਵੇ ਬਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪ੍ਰਭਾਤ ਦਾ ਸਿਤਾਰੇ ਡਲੁਕਾਂ ਮਾਰਦਾ ਅਸਮਾਨਾਂ ਤੇ ਆਣ ਟਿਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਚੰਨ ਜਾਂਦਾ-ਜਾਂਦਾ ਧਰਤ ਦੀ ਝੋਲ ਆਪਣੀਆਂ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਨਾਲ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਬਿਆ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੁਕਰੇ ਇੱਕ ਇਕਾਂਤ ਹੁਜਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਇਬਾਦਤ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਦਿਨ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਚੁਕੂਅ ਨਮਾਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰਦੀ। ਬੰਦਗੀ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਸੁਰਤਿ ਦੇ ਅਨੰਤ ਤੋਂ ਅਨੰਤ ਮੰਡਲਾਂ ਦੇ ਫੈਲਾਅ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਸਾਂ ਦੇ ਰਸੀਲੇ ਸੋਮੇ ਜਦੋਂ ਫੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਵਿਸਮਾਦਾਂ 'ਚ ਢਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸੁਰਤਿ ਦੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਝਰਨਾਟਾਂ ਦੀਆਂ ਰੰਗਲੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਛੇੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਬ ਧਮਾਲਾਂ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਜਿਸਮ ਰੰਗਲੀਆਂ ਖੇਤਾਂ ਤੇ ਜੋਬਨੇ ਦੀਆਂ ਫੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਪੈਂਦੀਆਂ ਬਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਥਕ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁੜ ਉਹੋ ਰਸ ਭਰੇ ਸੋਮਿਆਂ 'ਚ ਨਹਾ ਸਮਾਅ ਪਾਉਂਦਾ ਰੱਬੀ ਜਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਫਲੇ ਦਾ ਹਮਸਫੂਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਤੋਂ ਮਿੱਠੇ ਰਸ ਵੀ ਉਸ ਲਈ ਬੇਰਸੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਆਬ-ਏ-ਕੌਸਰ ਦੇ ਜ਼ਾਨਤੀ ਫਲਵਾਰੇ ਚੋਂ ਹੀ ਪਿਆਸ ਬੁਡਾਂਦੀ ਘੁੱਟ ਤਲਾਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਵਿਰਦ ਜਿਸਮਾਂ 'ਚ ਅਜਿਹੇ ਰਸੀਲੇ ਲਹਿਰੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਸੰਖਾਂ ਦਰਿਆ ਇਕ ਸਾਰ ਵਹਿ ਤੁਰਦੇ ਹਨ। ਸੋਚ ਦਾ ਹਰ ਫੁਰਨਾ, ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਹਰ ਹਰਕਤ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਸੁਰਤਿ 'ਚ ਉਤਰਿਆ ਹਰ ਸੁਨੋਹਾ ਉਹਦੀ ਰੂਹ ਦੇ ਸੁਰ ਹੋਏ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਭੁਨਭੁਨਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਅੰਦਰਲੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਉਛਾਲਿਆਂ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫੱਕਰ ਚੰਨ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਆਪਣੇ ਕੇਸ ਗੁੰਦਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਇੱਕ ਡ੍ਰਿਖੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਨਾਚ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਗਰਾਂ ਦੇ ਉਛਾਲਿਆਂ ਜਿੰਨਾ ਜੋਸ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਆ ਵੱਸਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫੱਕਰ ਨਿਮਾਣੇ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਮਾਣੇ ਹੋ ਜਾਂਵਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਮਾਣ ਤਾਣ ਤੋੜ ਮਸਕੀਨ ਹੋ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰਲੇ ਉਛਾਲੇ ਮਾਰਦੇ ਤੂਛਾਨੀ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਰਸਾਂ ਦੇ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਅਤ ਹੀ ਠੱਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਮ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕੰਧ ਇਸ ਵੇਗ ਨਾਲ ਕੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਮਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖਰ 'ਚ ਵੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਮਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਪਾਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਤੀਖਣ ਵਿਸਮਾਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਜ 'ਚ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਰੂਹਾਨੀ ਉਚਾਈ ਆਪਣੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਅਵਸਥਾ 'ਚ ਨਹੀਂ, ਸਿਖਰਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ 'ਚ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਚ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਜੇ ਸਫਰ 'ਚ ਹੈ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੋਂ ਉਰ੍ਹਾਂ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੰਮਾਂ-ਕਾਰਾਂ, ਅਕਲ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਮਿਹਨਤਾਂ ਤੇ ਰਸਿਕ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਕੋਈ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਹਉਂ ਦੀ ਮਹੀਨ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪਹੁੰਚਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਬੰਦਗੀ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਜੋਸ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਆਪਣਾ ਆਪ ਗਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਸਿਕ ਸੋਮੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਮਨ ਦਾ ਹਉਂ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਦੁਨੀਆਵੀ ਰਸਾਂ ਤੋਂ ਬੇਰਸੀ ਹੰਢਾ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਮਿਠਾਸ 'ਚ ਗੱਡੇ ਜਾਣਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜੜ੍ਹ ਉੱਚੇ

ਲਾਉਣੀ ਛੱਕਰਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਆਪੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਅੱਲਾਹ 'ਚ ਜੀਣ ਦਾ ਸੌਂਕ ਛੁਕੀਰਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸੀਨੇ ਹੀ ਪਾਲ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਬਾਦਤ ਦੀ ਸੌਂਕ ਭਰੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਮਿਹਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਇਨਸਾਨੀ ਸੁਰਤਿ ਨਿਰੰਤਰ ਇਸ ਪ੍ਰੀਤ ਵਿੱਚ ਹਲਕੀਆਂ-ਹਲਕੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਭਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਨਫਸ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਗੁਨਾਹਾਂ, ਮਨ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਜਕੜ 'ਚੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਸੁਰਤਿ ਨੂੰ ਉੱਡਿਦਿਆਂ ਸਾਫ਼ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇਜ਼ ਵਹਿਣ, ਸੋਚਾਂ, ਵਸਤੂਆਂ, ਚਿਹਰੇ, ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਸਭ ਇਕੱਠੇ ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਛੱਲ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਦੀ ਕੋਈ ਪਲ ਭਰ ਲਈ ਅਟਕਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਬਾਦਤ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਬੇਰੰਗ ਹੋ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨਸਾਨ ਹੌਲਾ ਛੁੱਲ ਹੋ ਉਡਾਰੀ ਦੇ ਛਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਸੀਲੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁੜ੍ਹਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਬਿਆ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਗਵਾਤ ਦੀ ਪਰਖ ਘੜੀ ਉੱਤੇ ਜੇਤੂ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਉਹ ਸ਼ਾਨਾਂ ਲੱਦੇ ਅੰਬਰਾਂ ਦਾ ਹੁਸਨ ਜਜ਼ਬ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਹੁਸਨ ਸਾਹਮਣੇ ਢੋਲਤਾਂ ਤੇ ਚਮਕਾਂ ਧੂੜ ਸਮਾਨ ਸਨ।

ਬੀਬੀ ਰਾਬਿਆ ਅਕਸਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਆ ਕਰਦੇ ਕਿ ਹੇ ਅੱਲਾਹ ਪਾਕ ਜੇ ਮੈਂ ਦੋਜਖ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਤੇਰੀ ਇਬਾਦਤ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜੁਹੱਨਮ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਘੱਤੀਂ ਅਤ ਜੇ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕਰਕੇ ਤੇਰੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਬਹਿਸ਼ਤ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹਰਾਮ ਕਰ ਦੇਵੀਂ ਅਤੇ ਜੇ ਮੇਰੀ ਪੁਰਸਤਿਸ਼ ਸਿਰਫ਼ ਤੇਰੇ ਦੀਦਾਰ ਦੀ ਤਮੰਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮਘਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਜਾਂਗ ਰੁਸ਼ਨਾਉਂਦੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖਤੇ ਦੀ ਭਲਕ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਵੀਂ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਕਿ ਹੇ ਮਾਲਕ ਤੇਰੀ ਜੁਸਤਜੂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦਾ ਅਨਸੋਲ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ ਤੇ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਹੀ ਮੇਰੀ ਜੁਬਾਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਮਿਠਾਸ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਭਾਗਿਆਂ ਭਰਿਆ ਮਨਭਾਉਂਦਾ ਸਮਾਂ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਤੇਰੀ ਯਾਦ 'ਚ ਬੀਤੇ। ਤੇਰੇ ਪਾਕ ਦੀਦਾਰ ਬਾਝੋਂ ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਕਿਂਝ ਸਹਿ ਸਕਦੀ ਹਾਂ। ਰਾਬਿਆ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪੁੱਛਿਆ ਬਹਿਸ਼ਤ ਬਾਰੇ ਉਹ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ? ਉਹਨਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰਮਜ਼ ਭਰਪੂਰ ਫਿਕਰਾ ਬੋਲਿਆ, " ਪਹਿਲੇ ਗੁਆਂਦ ਮਗਰੋਂ ਘਰ। " ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਉਹਦਾ ਦੀਦਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਉਹ ਅਗਲੇ ਸਦੀਵੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ। ਜਿਹਨੇ ਏਥੇ ਉਹਦੇ ਮੇਲੇ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲੁੱਟੀਆਂ ਉਹ ਉੱਥੇ ਵੀ ਸੁੰਵਾ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਰਾਬਿਆ ਰੂਹ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਛੰਭਾਂ 'ਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤਪਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗਰਕ ਕਰ ਅਸਮਾਨੀ ਸੂਰਜਾਂ ਵਾਂਗ ਚਮਕ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਨ ਵਰਗੀਆਂ ਠੰਢੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸੋਮੇ ਟੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਰਾਬਿਆ ਤਾਰਿਆਂ ਭਰੇ ਅਸਮਾਨਾਂ ਬਲੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦੀ ਤੇ ਘਰ ਦੀ ਛੱਤ ਤੇ ਜਾ ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਬੰਦਗੀ 'ਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੀ। ਨੀਲੇ ਅੰਬਰਾਂ 'ਤੇ ਡਲੁਕਦੇ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤੱਕ ਉਹ ਕਾਦਰ ਕਰੀਮ ਦੀ ਜਾਤ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਜੋਸ 'ਚ ਆ ਪਿਆਰੇ ਨਾਲ ਤਨਹਾਈ ਦੇ ਪਲਾਂ ਦੇ ਲੁਤਫ਼ ਨੂੰ ਬੇਸਾਖਤਾ ਜਾਹਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। " ਹੇ ਰੱਬ-ਉਲ-ਆਲਮੀਨ, ਸਿਤਾਰੇ ਚਮਕ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੂਝੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਦਰ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਤੇ ਧਰਤੀ ਦਾ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਏਥੇ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸੋਹਣੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੀ ਹਾਂ " ਹਜ਼ਰਤ ਰਾਬਿਆ ਬੀਬੀ ਆਮ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਕਿ ਉਹ ਪਾਰਲੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਏਥੇ ਆਏ ਹਨ ਤੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਹ ਮੁੜਨਗੇ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਰਿਜ਼ਕ ਨੂੰ ਉਹ ਦੁੱਖਾਂ 'ਚ ਛੁੱਖੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਗਲੇ ਘਰ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਕੰਮ 'ਚ ਰੁੱਝੇ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਸਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਵਾਅਜ਼ (ਵਖਿਆਨ) ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਜ਼ੁਮੇ ਮਗਰਿਬ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਆਪਣੇ ਕੱਚੇ ਘਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਖਜੂਰਾਂ ਦੇ ਸੰਘਣੇ ਝੁੰਡ ਥੱਲੇ ਉੱਚੇ ਥਾਂ 'ਤੇ ਮੁਸਲਿੰਗ ਵਿੱਛਾ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ। ਢੂਰ ਟਿੱਬਿਆਂ ਤੇ ਡਾਚੀਆਂ ਦੀਆਂ ਟੱਲੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਧੁਰ ਰਸ ਘੋਲਦੀਆਂ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਆਖਰੀ ਕਿਰਨਾਂ ਧਰਤੀ ਦੀ ਕੰਨੀਂ ਨੂੰ ਰੰਗਦੀਆਂ ਰੰਗਦੀਆਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਿਜ਼ਕ ਦੀ ਭਾਲ 'ਚ ਗਏ ਪੰਥੀ ਤੇ ਭੇਡਾਂ ਦੇ ਇੱਜ਼ਤ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤ ਆਉਂਦੇ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਸੇ ਸੌਦਾਗਰ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪਰਤਣ 'ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਗ੍ਰੰਜ ਉੱਠਦੀਆਂ। ਕਾਲ ਦੇ ਅਸਰ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚੋਂ ਮਿਟਦੇ ਮਿਟ ਗਏ ਸਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗਲੀ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਤੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ 'ਚ ਰੋਣਕਾਂ ਮੁੜ ਆਈਆਂ ਸਨ।

ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਦਾ ਇਲਮ ਬੁਲੰਦ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਅਦਿਸ਼ਟ ਭੇਤ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਗੈਬ ਦੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਨ ਸਰੀਅਤ, ਤਸਵੀਹ ਬਾਰੇ ਉਹ ਵਖਿਆਨ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਲੋਕ ਅਸ਼ ਅਸ਼ ਕਰ ਉੱਠਦੇ ਤੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕ ਤੋਂ ਬਾਰੀਕ ਲੜੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਅਨੰਤ ਚਾਲੇ ਆਪ ਮੁਹਾਰੀਆਂ ਤੁਰ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਪੇਚੀਦਗੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਛੁਹ ਨਾਲ ਸਾਦਗੀ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਜੁਬਾਨ ਦੀ ਲਤਾਫ਼ਤ ਤੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੁਲੰਦ ਕਿਆਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜੈਬਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਇਲਮ ਇਸ ਕਦਰ ਬੁਲੰਦੀ ਤੇ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਵੀ ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਤੋਂ ਗੁੱਝਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਮੁਹਾਰਤ ਇਸ ਕਦਰ ਸੀ ਕਿ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਰਾਜ਼ ਤੇ ਪੇਚੀਦਾ ਤੋਂ ਪੇਚੀਦਾ ਬਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸਹਿਜੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਵਖਿਆਨ ਇਬਾਦਤ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਅਕਲ ਦੇ ਸੰਕਿਆਂ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਪਰਵਾਜ਼ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਚੋਂ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਮਦਦਗਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਦੇ ਹਰ ਵਖਿਆਨ ਤੋਂ ਛਾਇਦਾ ਉਠਾ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਇਬਾਦਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੰਦਗੀ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਫਰ 'ਚ ਸਾਥ, ਆਸਰੇ ਤੇ ਭਰਮਾਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਲਈ ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਬਸਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਲਈ ਨਿਆਮਤ ਸਨ। ਰੂਹਾਨੀ ਸਫਰ ਦੇ ਉਤਰਾਂ- ਚੜ੍ਹਾਅ, ਹਰ ਪੜਾਅ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਉਲਝਣਾਂ ਤੇ ਸੰਕੇ, ਸਾਲਿਕ ਦੇ ਯਕੀਨ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਿੰਦੇ ਆਸਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਯਕੀਨ ਦੀ ਦੌੱਲਤ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੁਟੀਂਦੀ ਬਲਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਇਹਦੀ ਧੂੜ-ਮਿੱਟੀ ਧੁਪ ਕੇ ਅਸਲ ਨਿਖਾਰ 'ਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਜੋ ਹਨੇਰੀਆਂ ਝੁਲਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਉਸਦਾ ਕੱਖ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀਆਂ। ਯਕੀਨ ਦਾ ਦੇਸ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹੱਲਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਉਜ਼ਫ਼ਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਸੱਚੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਧੁਰ ਤੱਕ ਸੱਚੇ ਹੋਣ ਦੇ ਸਫਰ ਵਿੱਚ ਸੰਕਿਆਂ ਦੇ ਤੁਫ਼ਾਨ ਉੱਠਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਹਨ ਤੇ ਬਸਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਇਹਨਾਂ ਤੁਫ਼ਾਨਾਂ ਨੂੰ ਠੱਲਣ ਲਈ ਵੱਡੀ ਬਰਕਤ ਲਈ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਡਾਢੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਦੀਆਂ ਉਲਝਣਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸਮਾਦ ਤੇ ਯਕੀਨ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਥੂਲ ਆਸਰਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੋ ਨਿਬੜੇ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਸਫਰ ਅਦਿਸ਼ਨ ਰੰਗ ਗਵਾ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਵਿੱਚ ਅਦਿਸ਼ਟ ਅਸਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸੁੰਗੜਨਾ ਸਾਲਿਕ ਦੀ ਮੌਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਤਲਾਸ ਨੂੰ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਇੱਕ ਸੈਅ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਰੂਹਾਨੀ ਲੱਜਤ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਆਪਣਾ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਵੇਗ ਅਦਿਸ਼ਟ ਮੰਡਲ ਦੀ ਬਜ਼ਾਏ ਕਿਸੇ ਸਥੂਲ ਆਸਰੇ 'ਚੋਂ ਲੱਭਦੇ ਹਨ। ਅਦਿਸ਼ਟ ਪਰਵਾਜ਼ ਜੋ ਅਨੰਤ ਮੰਡਲ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਛੱਡ ਦਿਸ਼ਟ ਰੰਗਾਂ ਵੱਲ ਪਰਤ ਆਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਸੀਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਥੂਲ ਰੰਗਾਂ ਵਿੱਚ

ਇਸਦਾ ਫੈਲਾਅ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਜੋਰ ਨਾਲ ਸਾਲਿਕ ਅਦਿਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਝਾਤ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉੱਠਿਆ ਸੀ ਹੁਣ ਉਹ ਰਾਹ ਬੰਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਪਰਵਾਜ਼ ਲੇਟਵੇਂ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋਰ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਆਮ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅਗਲੇਰੀ ਤੇ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਦਿਸ਼ਟ ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਬਿੜਕਿਆ ਬੁੱਧੀ ਘੇਰੇ 'ਚ ਆਇਆ ਪਾਂਧੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰਤਾ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਉਪਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਫ਼ਕੀਰੀ ਸਮਝ ਸਦਾ ਲਈ ਅਕਲ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਬੁੱਤਾਂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹਦੀ ਸੁਰਤੀ ਵਿਸਮਾਦਾਂ ਤੇ ਮਾਸੂਮੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਸਵਾਲਾਂ ਜਵਾਬਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਸ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਮਸਲੇ ਦਾ ਹੱਲ ਉਹ ਕੌਮਾਂ 'ਚ ਆਪਣਾ ਥਾਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸੇ 'ਚ ਹੀ ਕੌਮ ਦਾ ਭਲਾ ਹੋਇਆ ਸੋਚਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਖਿਆਨ ਨੂੰ ਸਭ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨ ਦਾ ਚਾਅ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਖਿਆਨ ਦੇ ਅਦਿਸ਼ਟ ਜਲਵਿਆਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਤਰਲਤਾ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਸਬਦਾਂ ਤੇ ਤਰਤੀਬਾਂ ਦੀ ਜਕੜ ਵਿੱਚ ਬੁੱਝ ਮੁਰਦਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਹਰੋਂ ਸਾਦਾ ਲੱਗਦਾ ਵੀ ਅੰਦਰੋਂ ਪੇਚੀਦਾ ਹੋ ਨਿਬੱਤਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਸਭ ਕੁਝ ਪਹਿਚਾਣਦਾ ਵੀ ਉਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਬਾਹਰੀ ਸਾਦਰੀ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਪੇਚੀਦਗੀ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਛਲਾਵਾ ਜਿਹਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਫ਼ਕੀਰੀ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਣ ਹਿੱਤ ਦਿਖਾਵੇ ਵਾਲੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਮਾਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ। ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰੋਲ ਦੁਨਿਆਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖਿਆਲ ਤੇ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਪਾੜਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ਕੀਰੀ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਚਤੁਰਾਈਆਂ ਸਹਾਰਾ ਬਣ ਆ ਬਹੁੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨਸਾਨ ਮੁੱਖੋਂ ਗੰਢ ਲਾਉਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਦਿਮਾਗੀ ਉਡਾਰੀਆਂ, ਖਿਆਲੀ ਤਰਤੀਬਾਂ ਤੇ ਸੁਹਜ ਦੇ ਕਾਵਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਰਸ ਤਾਂ ਗੈਬੀ ਤਸਮੀਲਾਂ 'ਚੋਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਮਲ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਨਿਰੋਲ ਦੁਨਿਆਦਾਰੀ ਦੀ ਬੰਜ਼ਰ ਧਰਤੀ 'ਚੋਂ ਅਖੜ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਮਾਈ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਛੱਡਣ 'ਤੇ ਖਰਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਂਝ ਭੂਤ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਹੀ ਜੁੜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਨਾਂ ਮਾਨਣ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਦੇ ਵਿਖਿਆਨਾਂ ਤੋਂ ਇਬਾਦਤ ਗੁਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਓਧਰ ਰਾਬਿਆ ਦੀ ਬੰਦਰੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸੰਗਤ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਕੰਨਿੰ ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਦੇ ਵਾਅਜ਼ ਦੀ ਸੋਅ ਪਈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਓਧਰ ਖਿੱਚੀ ਗਈ। ਸੰਗਤ 'ਤੇ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਮਿਹਰ ਭਰਿਆ ਹੱਥ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਬੰਦਰੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਜੋਰ ਦੀ ਥਾਂ ਮਿਹਰ ਥਲੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਬਿਆ ਬੁਰਕੇ 'ਚ ਲਿਪਟੀ ਅਡੋਲ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਇਕ ਨੁੱਕਰੇ ਟਿਕ ਜਾਂਦੀ। ਉਹਦੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਸਹਿਜ ਸੀ ਜੋ ਸਭ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦਾ। ਉਂਝ ਵੀ ਕੁਝ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਇੱਝ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਦੁਆਲੇ ਗੈਬੀ ਖਿੱਚਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਿਪਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਕੀ ਹੱਥ ਪੈਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੱਕੇ ਸਨ। ਬੱਸ, ਰੇਤ ਤੇ ਹੀ ਉਹਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਇੱਕ ਖਿਨ ਪੈਂਦੀਆਂ ਤੇ ਉਹਦਾ ਭੁੰਦੇ ਖਹਿਸਰਦਾ ਚੋਲਾ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਸਦਾ ਜਾਂਦਾ। ਰਾਬਿਆ ਵਿਸਮਾਦਾਂ ਦੇ ਚੁੰਬਕੀ ਘੇਰਿਆਂ

'ਚ ਲਿਪਟੀ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਮਜ਼ਾਂ ਭਰੀ ਤੌਰ ਆਪਣੇ ਅਸਰ 'ਚ ਲੈ ਲੈਂਦੀ। ਸਭ ਤੇ ਇਸ ਮੁਟਿਆਰ ਦਾ ਅਜੀਬ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਅਦਭੁਤ ਅਸਰ ਵਾਲੀ ਬੁਰਕਾ ਪੋਸ਼ ਮੁਟਿਆਰ ਦੀ ਆਮਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਦੀ ਤੀਖਣ ਕੰਬਣੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਝੱਜੋੜਿਆ ਪਰ ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਹਿਜ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਹਰ ਵਾਅਜ਼ ਵਿੱਚ ਰੂਹ ਦੇ ਭੇਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਰਸੀਲੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰੁਦਾ ਤੇ ਸਰੋਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਮਾਨੀ ਨੀਰਾਂ 'ਚ ਨਹਾਉਂਦੇ ਆਪਣਾ ਤਨ ਮਨ ਠਾਰਦੇ। ਰਾਬਿਆ ਹਰ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਨਿਸਚਿਤ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਬੈਠਦੀ। ਬੁਰਕੇ 'ਚ ਲਿਪਟੀ ਰਾਬਿਆ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਸਮਾਦਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਕਾਰਨ ਵਿਖਿਆਨ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਲਫ਼ਜ਼ ਹੀ ਸੁਣ ਸਕਦੀ। ਇੱਕ ਅੱਧ ਬੋਲ ਨਾਲ ਹੀ ਉਛਾਲਾ ਖਾ ਉਹਦਾ ਅੰਦਰ ਉੱਚੇ ਅਸਮਾਨਾਂ 'ਚ ਉੱਡ ਜਾਂਦਾ। ਰਸੀਲੀਆਂ ਖਿੱਚਾਂ ਦੇ ਤਣਾਅ ਉਹਦੇ ਜਿਸਮ 'ਤੇ ਤਣ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਰਾਬਿਆ ਸਰੀਰ 'ਚ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਵੀ ਸਰੀਰੋਂ ਨਿਕਲ ਅਗੰਮ ਦੇਸਾਂ ਦੀ ਵਾਟੇ ਪੈ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ। ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਸਿੱਧੇ ਦਿਲ 'ਚ ਉਤਰ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਵਾਅਜ਼ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਵਿਖਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭੁੱਲ ਜਾਣਾ ਇਬਾਦਤ ਦੀ ਤੀਖਣਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਬਚਨ ਰਸ 'ਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਸੀਨੇ 'ਚ ਵਸਾਉਣਾ ਧਿਆਨ ਦੀ ਬੁਲੰਦੀ ਹੀ ਸਮਝਣੀ ਚਾਹੀਏ। ਛੱਕਰ ਦੀ ਯਾਦ ਰਾਂਗਲੇ ਹੁਲਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਮਰਤੀ 'ਚ ਵਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ-ਖੋਲ੍ਹ ਉਹੀ ਹੁਲਾਰੇ ਮਾਣਦੀ ਹੈ।

ਜੇਠ ਹਾੜ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਸਬਜ਼ ਖਜੂਰਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਲਾਲ ਪੀਲੀਆਂ ਖਜੂਰਾਂ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਗੁੱਛੇ ਪਲਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਢੁੱਬਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਤਿਰਫ਼ੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦਿਲਕਸ਼ ਬਣਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਪੰਖੀ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਲੇ ਨੱਚ ਟੱਪ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਮਿੱਠਾ ਜਿਹਾ ਰਸੀਲਾ ਸ਼ੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਚਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੰਖੀਆਂ ਦੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਬੋਟ ਆਪਣੀਆਂ ਚੁੜਾਂ ਲਾਲ ਪੀਲੀਆਂ ਖਜੂਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੋਭਦੇ ਤੇ ਰਸ ਚੱਖਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਖੰਭ ਉੱਚੇ ਰੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ ਘੁਮਣ ਘੇਰੀਆਂ ਖਾਂਦਾ ਰੇਤਲੀ ਧਰਤ 'ਤੇ ਆ ਬੁਭ ਜਾਂਦਾ। ਰੇਤ ਤੇ ਪਿਆ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਖੰਭ ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਅਸਮਾਨੀ ਉੱਡਦੇ ਚਾਅ ਛੱਕਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆ ਵਿਛੇ ਹੋਣ। ਰੇਤ ਨੂੰ ਗੈਬੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਗਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਆਮ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਰੇਤ ਤੇ ਲੀਕਾਂ ਵਗੀਆਂ ਹੀ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕੋਈ ਫਕੀਰ ਅੱਖ ਰੇਤਾਂ ਤੇ ਲਿਖੇ ਅਗੰਮੀ ਗੀਤ ਪੜ੍ਹ ਵਿਸਮਾਦਾਂ 'ਚ ਨਾਂਚਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ। ਟਿੱਬਿਆਂ ਦੀ ਉਭਰੀ ਹਿੱਕ ਤੇ ਨੀਂਵੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਇਹਨ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਇਕ ਰਸ ਉਕਰੇ ਹੁੰਦੇ। ਫਕੀਰ ਮਸਤੀਆਂ 'ਚ ਹਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੀਨਿਆਂ ਨਾਲ ਘੁੱਟਦੇ ਤੇ ਜਿਸਮਾਂ 'ਚੋਂ ਰਸਾਂ ਦੇ ਫੁਆਰੇ ਉੱਮ੍ਹੂਲ ਪੈਂਦੇ। ਸਰੀਰ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਉਛਾਲਾ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਅਸਮਾਨੀ ਚੜ੍ਹਨਾ ਲੋਚਦਾ। ਛੱਕਰ ਕੁਕਾਂ ਮਾਰਦੇ। ਛੱਕਰ ਰੇਤੇ ਤੇ ਲੋਟਣੀਆਂ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਕੁਕ ਕੁਕ ਆਖਦੇ, "ਓਏ ਮੈਨੂੰ ਵਲਿਆ ਰੱਬ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਨੂਰ ਨੇ। ਉਪਰੋਂ ਥਾਲਿਓ ਸੱਜਿਓਂ ਖੱਬਿਓਂ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਉਹ ਹੀ ਓਹ ਆਂਵਦਾ ਧਾਉਂਦਾ। ਓਏ ਮੈਨੂੰ ਸਾਂਭੇ ਦੁਨੀਆ ਵਾਲਿਓ ਮੈਂ ਮਰ ਮਰ ਜਾਂਵਦਾ।"

ਨੂਰਾਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਨਾ ਥੰਮੇ ਜਾਂਵਦੇ। ਲਾਗਿਓਂ ਲੰਘਦੇ ਲੋਕ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਕਿ ਛੱਕਰ ਦੀਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਕ ਰਲੇ ਮਿਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਅਧੂਰੀ ਜਿਹੀ ਸਿਫਤ ਕਰਦੇ ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਮਸਤੀ ਦੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ, ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਪੈਂਦੀਆਂ ਢੁਆਂ ਦੀ ਸੋਭੀ ਨਾਂ ਪੈਂਦੀ। ਲੰਗੀ ਗਸ਼ ਤੋਂ ਛੱਕਰ ਉੱਠੇਂਦੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਾਹੜੇ 'ਚੋਂ ਰੇਤ ਦੇ ਕਿਣਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਝੜਦੇ ਤੇ ਕਿਣਕਿਆਂ ਚੋਂ ਘੁੰਗਰੂਆਂ ਦੇ ਤਾਲ ਉਪਜਦੇ। ਛੱਕਰ ਉੱਠਦਿਆਂ ਹੀ

ਕਹਿੰਦਾ, " ਓਏ ਜਿਸਮਾਂ ਓਏ ਜਿਸਮਾਂ ਸੋਹਣਿਆ ਮੇਰੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਤੂੰ ਜੰਮਿਓਂ, ਭੈੜਿਆ ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਲਾਂ 'ਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪਾਉਣ ਡਿੱਗੇਂ। " ਜਿਸਮ ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਬੋਲਦਾ, "ਛੱਕਰਾ ਮੌਲਾ ਦਾ ਕੋਈ ਰੰਗ ਹੋਸੀ। ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਤੈਨੂੰ ਪਰਤ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਫਿਰ ਮੇਲ ਦੇ ਛਿਨਾਂ 'ਤੂੰ ਟੁੱਟਦਾ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ ਤੇ ਰੇਤਾਂ ਤੇ ਛਿੱਗ ਛਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਤੇ ਛੱਕਰਾ ਤੈਨੂੰ ਸਾਂਈ ਰੱਖਾਂ, ਤੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਤਬਾਹ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਕੀ ਹੈ, ਤੈਨੂੰ ਤੇ ਸਾਂਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਅਸਾਂ ਤੇ ਮਰਨ ਲਈ ਜੰਮਣਾ, ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਲਈ ਜੰਮਣੈ। " ਫੱਕਰ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ 'ਚੋਂ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਦੀ ਮਹਿਕ ਆਈ ਤੇ ਛੱਕਰ ਮਨ ਦੀ ਮੌਜ 'ਚ ਜਿਧਰ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਸਵੇਰ ਦੂਰ ਟਿੱਬਿਆਂ ਦੇ ਪਾਰ ਸੁਰਜ ਦੀ ਸੰਘੂਰੀ ਭਾਹ ਦੇ ਅਸੰਖ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਪੱਲਾ ਤਾਣ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਿਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਰਮ ਨਰਮ ਉੰਗਲਾਂ ਥਲਾਂ ਦੀ ਠੰਢ ਚੁਰਾ ਲੈਂਦੀਆਂ। ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਕਰੜੀਆਂ ਧੁੱਪਾਂ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਆਣ ਪੱਲਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਰੇਤਾਂ ਦੇ ਕਿਣਕੇ ਉਬਲ ਉਬਲ ਪੈਂਦੇ। ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਦੇ ਕਹਿਰ ਵਿੱਚ ਥਲ ਦੀਆਂ ਸਭ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਪਿਘਲ ਰੇਤੇ 'ਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਕੋਈ ਕਾਫਲਾ ਰਾਹ ਭੁੱਲ ਬਹਿੰਦਾ। ਜਾਂ ਤੇਜ਼ ਤੁਫਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖਿਲਰ ਜਾਂਦਾ। ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਸਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸੋਰ ਫੁਕਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਇੱਝ ਆਉਂਦੀ ਜਿਵੇਂ ਸੀਨੇ ਦੇ ਤੁੰਧੇ ਘਾਅ 'ਚੋਂ ਚੀਸ ਉੱਠ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਥਲ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਦੇਖਦਿਆਂ ਦੇਖਦਿਆਂ ਰੇਤਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛੋਂ ਦਾ ਸੁਰਜ ਰਾਂਗਲੇ ਪਲਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇ ਚਾਣਚੱਕ ਤੁਰ ਜਾਂਦਾ। ਰਾਤਾਂ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਪੋਲੇ ਪੈਰੀਂ ਥਲਾਂ 'ਚ ਉਤਰਦੀ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੂਧੀਆਂ ਕਲਾਈਆਂ ਨਾਲ ਰੇਤ ਦੇ ਕਿਣਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵਲ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਚਿੱਟੇ ਚਾਨਣ ਸੀਨੇ ਦੀ ਠੰਢ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਤਪਸ਼ ਨੂੰ ਮੇਟ ਦਿੰਦੀ। ਥਲਾਂ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਤੇ ਤਖ਼ਲੀਕੀ ਹੁਸਨ 'ਚ ਚੰਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਤਰਿਆ ਹੈ। ਬਸਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਰੂਹ ਪਾਲਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆਮ ਵਾਪਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਆਪਣੀ ਤੋਰੇ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅੱਜ ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਕਿਸੇ ਅਣਕਹੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਤੁਰ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਵੱਖਰਾ ਜਿਹਾ ਜ਼ੋਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿੱਚ ਉਛਲਾਲੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਾਅੜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜਿਹਾ ਨਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਗਿਆ। ਉਹ ਘਰ ਵਿੱਚ ਤੁਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਤੱਕਣੀ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜ਼ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਬਦੋ-ਬਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਛੂਹ-ਛੂਹ ਸਵਾਦ ਸਵਾਦ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਘਰ ਦਾ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਕਮਰਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਕੋਈ ਵਿਸਮਾਦੀ ਤਾਸੀਰ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰਲੀ ਅਪਣੱਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਵੱਡਿਆਂ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਮਰੇ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੇਲ੍ਹ ਉਹ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਤੱਕਣ ਲੱਗੇ। ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਦੂਰ ਦੁਮੇਲਾਂ ਤਾਈਂ ਪਸਰ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਗਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤੈਰਦੀ ਕਦੇ ਸੀਨੇ 'ਚ ਪਰਤ ਆਉਂਦੀ ਕਦੇ ਘਰੀਂ ਮੁੜਦੇ ਪੰਖੀਆਂ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਦੇ ਤਾਲ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਅਕਾਸ਼ਾਂ 'ਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ। ਅਚਾਨਕ ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਐਨੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਚੋਂ ਇੱਕ ਭੈਅ ਜਾਗਿਆ ਕਿ ਅੱਜ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਕੁਝ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਭੈਅ ਇੱਕ ਖਿਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਮਗਰਿਬ ਦੀ ਅਜ਼ਾਨ ਸੁਣ ਮਸਜਿਦ ਵਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਰਾ ਚੋਗਾ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਲਹਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਿੱਠੀ ਖਹਿਸਰ ਗਲੀਆਂ 'ਚ ਸੰਗੀਤ ਬਿਖੇਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰਲੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ।

ਨਮਾਜ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਾਅੜ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤੁਰ

ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਸਤਕ ਲਸ ਲਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੋਖੀ ਲਿਸ਼ਕ ਸੀ। ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਹ ਝੁੰਡ ਬਸਰਾ ਦੇ ਅਸਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਖੰਭਾਂ ਦੀ ਸੂਕਰ ਦਾ ਨੁਰਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਾਅੜ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਸਭ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬੈਠ ਗਏ ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹ ਇਕੱਠ ਹੋ ਗਿਆ। ਲਿਸ਼ਕਦੀਆਂ ਪਰਵਾਜ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰ ਅਡੋਲ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਬੀਬੀ ਰਾਬਿਆ ਦੀ ਥਾਂ ਖਾਲੀ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਖਲਾਅ ਵੀ ਰਹੱਸ ਪੂਰਨ ਸੀ। ਉਸ ਖਲਾਅ ਨੇ ਰਾਬਿਆ ਦਾ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਆਪਣੇ 'ਚ ਜਜਬ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਛੱਕਰਾਂ ਦਾ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹ ਝੁੰਡ ਤਾਂਘਾਂ ਭਰੇ ਨੈਣਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਚੁੱਪ ਤਸਬੀ ਫੇਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਕੁਝ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਟੱਕ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਖੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੱਕ ਨਈ ਪਾਕ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਕੁਝ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਬੋਲ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਬੁਰਕਾ ਪੋਸ਼ ਮੁਟਿਆਰ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਛੱਕਰਾਂ ਦੀ ਹਰ ਅਦਾ ਸੋਭ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਰੱਜੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਝੁਰਮਟ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੀ ਨੈਣਾਂ 'ਚ ਸਮਾਉਣਾ ਹੈ। ਐਨੇ ਨੂੰ ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਆਏ ਤੇ ਵਾਅੜ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਆ ਬਿਰਾਜੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਸਭ ਪਾਸੇ ਚੁੱਪ ਪਸਰ ਗਈ। ਚੁੱਪ ਐਨੀ ਡਾਢੀ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸ਼ੋਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਾਫ਼ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀ। ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਵਾਅੜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੰਹ ਵਿੱਚ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਧੁਰ ਹੋਂਠ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਜੁੰਬਸ਼ ਨਾਲ ਕੰਬ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਥਾਹ ਚੁੱਪ ਮੌਮਿਨਾਂ ਦੇ ਸੀਨੇ 'ਚ ਉਤਰ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਵਾਅੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਅੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਿਸਮ ਕਿਸੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰਲੀ ਚੁੱਪ ਦੀਆਂ ਹੂਕਾਂ ਫੈਲਾਅ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਚੁੱਪ ਦੇ ਜੋਰਾਵਰ ਸ਼ੋਰ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਨਾ ਮੁਕਿਨ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਇਸ ਚੁੱਪ 'ਚ ਗ੍ਰਹਿਸ਼ਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਇਸ ਚੁੱਪ ਦੀ ਸੁੰਵ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਲਕੀ ਸੰਗੀਤਕ ਲਹਿਰ ਜਜਬ ਹੋ ਗਈ। ਰਾਬਿਆ ਅਡੋਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਬੈਠ ਗਈ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੁਰਕੇ ਦੇ ਖਹਿਸਰਨ ਨਾਲ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਅਵਾਜ਼ ਉੱਭਰੀ ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਘੁੰਗਰੂਆਂ ਦੀ ਨਰਮ ਜਿਹੀ ਧੁਨੀ ਉੱਠ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਸੂਰਾ-ਏ-ਛਾਤਿਹਾ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਤਲਾਵਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਅੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਖਿਆਲ ਦੇ ਅਦਿਸ਼ਟ ਮੰਡਲਾਂ 'ਚ ਪਰਵਾਜ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸੂਰਾ-ਏ-ਇਸ਼ਲਾਸ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ 'ਕੁਲ ਹੁ ਅੱਲਾਹ-ਅਹਦ' ਦੀ ਤਫਸੀਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੱਲਾਹ ਇੱਕ ਹੈ ਤੇ ਗਿਣਤੀਆਂ ਮਿਣਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਇਸ ਇੱਕ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਖਬਰ ਵਾਂਗ ਤਾਂ ਵਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨੀ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਕਾਇਨਾਤ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਦੇ ਜੋਕਿਆਂ 'ਚ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਦੋਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ। ਫਿਰ ਇਹ ਇੱਕ ਕਿੱਥੇ ਵੱਸਦੇ ਹੈ ਤੇ ਦੋ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਜਿਸਮ ਦਾ ਕੀ ਭੇਤ ਹੈ? ਜੀਵਨ-ਮੌਤ, ਸੱਚ-ਝੁਠ, ਦਿਨ-ਰਾਤ, ਬੰਦਰੀ-ਕੁਫ਼ਰ, ਉੱਚਾ-ਨੀਵਾਂ, ਜਾਹਿਰ-ਬਾਤਿਨ, ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਖ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤਾਂ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਫਿਰ ਇਹ ਇੱਕ ਕਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਗਿਣਤੀ ਇੱਕ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਿਨ-ਰਾਤ ਤੇ ਤੀਜਾ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਹਸਤੀ। ਦੁਰ-ਨੇੜੇ ਤੇ ਤੀਜੀ ਇਸਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਸੈਅ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੁਆਲੇ ਇਸ ਤਿੰਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਇੱਕ ਕਿੱਤਾ ਹੈ? ਜੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਜਾਤ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਦਵੈਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਹਦਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਕਿੱਤ ਸਾਬਤ ਕਰੇਗੀ। ਜੀਵਨ ਸੁੰਵ ਦੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਅੱਖਰ ਸੂਨਯ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤੇ ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਿਖਰਲੇ ਚਾਅ ਵੀਰਾਨੀਆਂ ਦੀ

ਧੁੰਪ 'ਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਜਾਤ ਸੀ, ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਜਾਤ ਹੈ ਤੇ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਜਾਤ ਰਹੇਗੀ। ਇਹ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਅਸਰ ਬੱਲੇ ਨਹੀਂ ਪਰ ਫਿਰ ਇਹ ਸਮਾਂ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਸ ਇੱਕ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ? ਉਸ ਇੱਕ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੂਖਮ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਇੱਕ ਨੂੰ ਖੜੋਤ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਡੀ ਅਕਲ 'ਚ ਖੜੋਤ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਤੌਂ ਨਿਕਲ ਆਪਣੇ ਜਲਾਲਾਂ ਭਰਪੂਰ ਰਵਾਂ ਜਲਵੇ ਵਾਲੇ ਇੱਕ 'ਚ ਵਹਿ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਖੰਡਿਤ, ਨਿਰੰਤਰ, ਵਿਸਮਾਦਾਂ ਭਰਿਆ ਤੇ ਹਰ ਅਕਲੀ ਪਕਤ ਤੌਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਪੈਮਾਨਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ 'ਚ ਸਮਾ ਸਕੇ। ਉਸ ਇੱਕ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਣਤੀਆਂ, ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ, ਸਮਾਂ ਤੇ ਮਿਣਤੀਆਂ ਉਸ ਇੱਕ ਦੇ ਸਿਰ ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਪ ਤੇਲ ਤੌਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਖਿਆਲ ਉਡਾਰੀ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਪਰਵਾਜ਼ ਦੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪਹਿਲੂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬੁੱਤ 'ਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਲਾ ਬੁੱਤਾਂ 'ਚ ਨਹੀਂ ਢਲਦਾ। ਖਿਆਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਥੂਲ ਵਰਤਾਰੇ 'ਚ ਢਲ ਪਕੜਨ ਜੋਗ ਸ਼ੈਅ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਜੇ ਉਹਦੀ ਜਾਤ ਰਹੀਮ ਹੈ ਕਰੀਮ ਹੈ ਤਾਂ ਜੱਬਾਰ (ਜਬਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਵੀ ਉਹ ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਅੱਲਾ ਰਾਜਿਕ ਹੈ ਪਰਵਰਦਿਗਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਕਹਿਰ ਵੀ ਉਸੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਦੀ ਤਿਉੜੀ ਤੋਂ ਜੰਮਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਾ-ਏ-ਹਾਕਾ ਵਿਚਲੇ ਗੁਨਾਹਗਾਰਾਂ ਤੇ ਕਹਿਰਮਈ ਐਲਾਨ ਖੁਜੂਹ ਫਗੂਲੂ (ਫੜ ਲਉ ਇਸ ਨੂੰ) ਤੜਪਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬੋਲ ਵੀ ਉਸੇ ਸੀਰੀਂ ਲਈ ਦੀ ਜੁਬਾਨੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਉਹਦੇ ਜਲਾਲ ਦਾ ਅਪਕੜ ਨੂਰ ਆਪਣੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਵੇਗ 'ਚ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਡਰ, ਲਾਲਚ, ਅਧੂਰਾਪਣ, ਮੌਤ-ਭੈਅ ਦੇ ਸਥੂਲ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਮੁਕਤ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਅੱਲਾ ਰਾਜਕ ਹੈ, ਰਹੀਮ ਹੈ, ਰੱਬ ਹੈ, ਗੁਫਾਰ ਹੈ ਪਰ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੀ ਅਕਲ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਅਨੰਤ ਮੰਡਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬੁੱਤ 'ਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਬੁੱਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਬੁੱਤ ਬਣ ਅੰਦਰ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਬੁੱਤ ਅੱਗੇ ਅਜਿਹਾ ਝੁਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਰਸਿਕ ਜਲਵਿਆਂ ਤੱਕ ਫੈਲਾਅ ਕੋਮਲਤਾ, ਵਿਸਮਾਦ ਤੇ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਜੀਵਨ ਚੌਂ ਗਵਾ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਖਿਆਲ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਦੀ ਛਹਿਬਰ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ 'ਮਰਹੱਬਾ' 'ਸੁਬਹਾਨ ਅੱਲਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਵਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੂਰਜ ਛਿਪ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਚੰਨ ਆਪਣੀਆਂ ਰਿਸਮਾਂ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਬਿਖੇਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। 'ਕੁਲ-ਹੂ-ਅੱਲਾ-ਹੂ-ਅਹਦ' ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਰਾਬਿਆ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਉਡਾਰੀ 'ਚ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਲੱਖਾਂ ਅਸਮਾਨ ਵੀ ਉਹਦਾ ਮੁਕਾਮ ਤਲਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਰਹੇ। ਉਹਦੀ ਸੁਰਤਿ ਦੇ ਤਮਾਮ ਧਰਾਤਲ ਪਿਘਲ ਕੇ ਅਜਿਹੀ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਇਕਸੁਰਤਾ 'ਚ ਆ ਗਏ ਕਿ ਗਿਣਤੀਆਂ ਮਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਸਾਰ ਹੀ ਮਿਟ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਅੱਲਾ-ਹੂ-ਅਹਦ ਦਾ ਦੈਵੀ ਜਲਾਲ ਸੀਨੇ 'ਚ ਮਘਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਤਾਂ ਕੀ ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਅਚਾਨਕ ਇੱਕ ਤੇਜ਼ ਹਰਵਾ ਦਾ ਬੁੱਲ੍ਹੁ ਆਇਆ ਤੇ ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਮੰਹੂ 'ਤੇ ਪਿਆ ਬੁਰਕਾ ਉੱਡ ਸਿਰ 'ਤੇ ਆ ਪਿਆ। ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਫਕੀਰ ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਪਈ। ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਦਮ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ। ਚੰਨ ਤਾਂ ਉਥੇ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ।

ਇਹ ਚਿਹਰਾ ਹੈ ਕਿ ਜੰਨਤ ਦੇ ਅੰਬਰਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਭਾਗਾਂ ਭਰਿਆ ਸਿਤਾਰਾ। ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਅੰਦਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਗਿਆਤ ਤਰਬਾਂ ਛਿੜ ਪਈਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਰ ਦੁਹਾਈਆਂ

ਪਾਉਂਦਾ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਧਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਅਕਲ ਦੀ ਦਿੜਤਾ ਨਾਲ ਵਿਖਿਆਨ 'ਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਾਂ ਪੈਣ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਹਦਾ ਅੰਦਰ ਦੇ ਬਾਵਾਂ ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਹੁਸੀਨ ਲੜੀਆਂ ਦੀ ਛਹਿਬਰ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਸ਼

ਅਜਿਹੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਮੁਜ਼ਸਮ ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਸਾਬੀ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਮਾਰੂਬਲਾਂ 'ਚ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਮਗਰੋਂ ਸਾਰਾ ਮਾਰੂਬਲ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਬਾਗ ਖਿੜ ਪਿਆ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦੇਖੋ, ਕਿ ਅੱਲਾ ਦੀ ਵਹਦਾਨੀਅਤ ਦੱਸਦਿਆਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਬਸਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਆਪ ਹੀ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ 'ਚ ਵੰਡਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਵਾਹ ਨੀਂ ਲਾਲਸਾ! ਤੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੰਗੀਨ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਦੇ ਵੀਰਾਨੀਆਂ 'ਚ ਲੈ ਜਾ ਸੁੱਟਦੀ ਹੈ।' ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਮੰਨਣ ਨਾ ਦੇਣਾ ਤੇ ਅੱਝੜੇ ਰਾਹਾਂ 'ਚ ਭਟਕਾਉਂਦੇ ਫਿਰਨਾ ਤੇ ਆਲਮਾਂ ਦੀ ਤਰਸਜੋਗ ਦਸ਼ਾ ਬਣਾ ਸੁੱਟਣੀ ਤੇਰੇ ਕੇਹੇ ਸ਼ੁਗਲ ਨੇ ਪਾਪਣੇ ।

ਰਾਬਿਆ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਅਜੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਮੰਡਲ 'ਚ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਅਨੋਖੀ ਉਡਾਰੀ ਉਹਦੇ ਜਿਸਮ ਵਿੱਚ ਰਸੀਲੇ ਲਹਿਰੇ ਜਜਬ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਾਅੜ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸੁਣਦਿਆਂ ਵੀ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਵਹਾਅ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਉਡਾਰੀ ਨੂੰ ਖਾਸ ਮਾਹੌਲ 'ਚ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਲਿਕ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਵਿਸਮਾਦੀ ਉਡਾਰੀਆਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਘੜੀ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਓਨਾ ਚਿਰ ਬਾਹਰੀ ਮਾਹੌਲ ਉਹਦੀ ਉਡਾਰੀ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਸੰਗੀਤਕ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਇੱਕ ਅੱਧ ਖਿਆਲ ਦੀ ਖਿੱਚ ਨਾਲ ਹੀ ਜਿਸਮ ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਆਪਣੇ ਰਾਹੇ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੁਸਾਫਰ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਆਪਣੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਬਾਹਰੀ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਅਜਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚੋਂ ਖੁਦ ਹੀ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਗੈਬੀ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਹੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਮਧੁਰ ਲੈਆਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਵਹਿਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਰਾਬਿਆ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਉਹਦੇ ਰੋਮ ਰੋਮ 'ਚ ਪ੍ਰੀਤ ਰਸ ਘੋਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਜਮਾਲ ਵਿੱਚ ਗੈਬੀ ਪਰਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਨੂਰ ਦਮਕ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀਨੇ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹਾ ਰੱਲਾ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹੇ ਰੋਲੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਜੇ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਖਿਆਲ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਚੀਰਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੀਨੇ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ ਨੂੰ ਛਲਣੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਨੂਰਾਨੀ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਉਹ ਧਰਤੀ ਦੇ ਰਿਸਤੇ ਤੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਦੀ ਪ੍ਰੇੜ ਅਕਲ ਨੇ ਵਾਅੜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਣ ਦਿੱਤਾ। ਵਾਅੜ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਦੇ ਵਾਅੜ ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਨੋਖਾ ਜ਼ੋਸ਼ ਸੀ। ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਤਾਰੇ ਚਮਕ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਰਮਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਬਿਆ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ 'ਚ ਧੜ੍ਹਮ ਪਰਤੀ। ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਦਮ ਸੰਗ ਕੇ ਆਪਣਾ ਬੁਰਕਾ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਨੇ ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਜਿਸਮ 'ਚ ਸੰਗ ਨਾਲ ਛਿੜੀ ਕੰਬਣੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਰਾਬਿਆ ਅਡੋਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਹੁਜਰੇ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਈ। ਸਫੈਦ ਬਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਬਲੂਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥ ਤੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਚਿੱਟੇ ਬਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਤੁੰਡ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਵੱਲ ਪਰਤ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਰਾਬਿਆ ਵੀ ਦੁੱਧ ਚਿੱਟੇ ਬੁਰਕੇ 'ਚ ਲਿਪਟੀ ਅਰਬ ਦੇ ਕੱਕੇ ਰੇਤਿਆਂ ਤੇ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਗਰਾਂ ਨੇ ਧੂਰ ਅੰਦਰੋਂ ਆਪਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਮੌਤੀ ਕੱਢ ਆਪਣੇ ਰੇਤਲੇ

ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਹਨੋਰੇ ਦੀ ਪਰਤ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਗੁੜੜੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਚੰਨ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਵੱਧ ਰੌਸ਼ਨ ਲੱਗਾ।

ਸਭ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਤਾਰਿਆਂ ਭਰੇ ਅਸਮਾਨ ਥੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਖੜੂਰਾਂ ਦੇ ਪਾਂਤਿਆਂ ਚੌਂ ਹਵਾ ਨਾਲ ਹਲਕੀ ਹਲਕੀ ਅਵਾਜ਼ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਅੰਦਰ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਤੂਫਾਨ ਸੂਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਕਮਾਈ, ਬੰਦਰੀ, ਰੁਤਬਾ, ਆਖਰਤ ਦਾ ਫਿਕਰ ਤੇ ਉਸ ਜਮਾਲ ਦੀਆਂ ਧੂਹਾਂ ਸੀਨੇ 'ਚ ਕਹਿਰ ਮਚਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲਿਸ਼ਕਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਇਕਸਾਰ ਨਰਮ ਸੀਨੇ ਉੱਤੇ ਵਰੂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਨੂੰ ਉਹ ਆਫ਼ਤਾਂ ਆਣ ਘੇਰਿਆ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਸੋਚੀਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਹੀ ਕੀਤੇ ਵਾਅਜ਼ ਇੱਕ ਖੋਖਲੀ ਖੇਡ ਜਾਪੇ ਤੇ ਅੱਜ ਆਪਣੇ ਤੇ ਵਾਪਰੀ ਖੇਡ ਨੂੰ ਤੱਕ ਉਹ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕਰਾਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਤੱਜਲੀ (ਰੱਬੀ ਚਾਨਣ) ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਅਕਲਾਂ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਨਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਤੂਠੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਸਰੇ ਕਿੱਛ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਕਲ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਆਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਅੱਜ ਉਹ ਆਪ ਅਜਿਹੇ ਰੇਤਲੇ ਤੂਫਾਨਾਂ 'ਚ ਫਸ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਕਿਤੇਂ ਕਿਸੇ ਉੱਚੀ ਡਾਚੀ ਦੀਆਂ ਟੱਲੀਆਂ ਦੀ ਕਨਸੋਅ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ। ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਇੱਕ ਖਿਆਲ 'ਚ ਖੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਖਿਆਲ ਆ ਹੱਲਾ ਕਰਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਮੱਲ ਬਹਿੰਦਾ। ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਏਨੇ ਬੇਵੱਸ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਸਰਦ ਝੱਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰਦ ਪੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਛੱਕਰ ਆਪਣੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਪਰਵਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਅਨੰਦ ਦੇ ਅਨੰਤ ਨਜ਼ਾਰੇ ਮਾਣਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਦਾਗ ਨਾਲ ਰੂਹ ਤੱਕ ਕੰਬ ਉੱਠਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਆਲਮ ਵੀ ਅਥਾਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਕਦੇ ਉੱਠਦੇ ਕਦੇ ਤੇਜ਼ ਤੁਰਦੇ, ਕਦੇ ਵਾਅਜ਼ ਵਾਲੇ ਥਾਂ ਨੂੰ ਤੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਹੱਥ ਮਰੋੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਭਾਰੀ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰ ਬੁਲੰਦ ਕੰਪਾਂ ਉਸਾਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਜਲਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਚਿਹਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਧੂਹ ਨਾਲ ਕੂਕ ਉੱਠੇ, "ਯਾ ਮੌਲਾ! ਇਹ ਚਿਹਰਾ ਹੈ ਕਿ ਜੰਨਤ ਦਾ ਰੌਸ਼ਨ ਟੁਕੜਾ।" ਉਹਦਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਬੈਠਿਆਂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦੇਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਬੇਲਿਆਂ 'ਚ ਸ਼ੀਂਹ ਦੀ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਝਪਟ ਅੱਗੇ ਇਨਸਾਨ ਬੇਵੱਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਸ਼ਾਨਾਂ ਲੱਦੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਬਿਜਲਈ ਕੜਕ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਛੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਬਸ ਉਸਦੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਸਮਾਨਾਂ ਤੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਸੂਰਜ ਮਾਰੋ ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਬੇਪੜਕ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਬਿਆ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉਸਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਹਰ ਨੁੱਕਰ ਮੱਲ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਜਮਾਲ ਇੱਵੇਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਝੀਲਾਂ 'ਚ ਚੰਨ ਉਤਰ ਆਇਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਲੱਖਾਂ ਪ੍ਰਭਾਤਾਂ ਆਪਣਾ ਹੁਸਨ ਇਕ ਥਾਂ ਉਲਟ ਦੇਣ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਕੋਈ ਨਦੀ ਕਿਸੇ ਅਥਾਹ ਸਹਿਜ 'ਚ ਵਗ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਇੱਕ ਖੜੂਰ ਨਾਲ ਢੋਅ ਲਾ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਹਦਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਕਿ ਏਸੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਸਿਮਰਨ 'ਚ ਬੈਠਿਆਂ ਹੀ ਸਦੀਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦੇਵੇਂ। ਅਚਾਨਕ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇੱਕ ਉਛਾਲਾ ਜਿਹਾ ਪਿਆ ਤੇ ਉਹ ਉੱਠ ਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਦੌੜਨ ਵਰਗੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਮਹਿਕ ਉਠਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ

ਅੰਦਰ ਨੁਹੀ ਝਰਨਿਆਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਗੁੰਜ ਉੱਠਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਜੋਬਨਮੱਤੇ ਗੁਲਾਬਾਂ ਦੀ ਰਾਂਗਲੀ ਵਰਖਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਤੇਲਾਂ ਧੋਤੇ ਗੁਲਾਬ ਵਾਂਗ ਟਹਿਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੌਲਵੀ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲਏ ਅਤੇ ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਹੁਜਰੇ ਆਣ ਦਸਤਕ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਘਰ ਦੁਆਲੇ ਅਥਾਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਦਸਤਕ ਨੇ ਉਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਦਾ ਮਨ ਵੀ ਕੰਬਿਆ। ਦਸਤਕ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦਬਦਬਾ, ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਮਾਣ, ਕਾਹਲੀ ਤੇ ਭਟਕਣ, ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਝੂਠਾ ਧਾਰਮਿਕ ਰੂਪ ਤੇ ਮਰਦ ਹਉਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਦਸਤਕ ਸੁਣ ਰਾਬਿਆ ਨੇ ਆ ਕੁੰਡਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਸਭ ਨੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਤੱਕ ਕੋਈ ਹੌਸਲਾ ਜਿਹਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ। ਰਾਬਿਆ ਨੇ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਦੇ ਜਿਸਮ ਚੋਂ ਇੱਕ ਕੰਬਣੀ ਜਿਹੀ ਲੰਘ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਕੇ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਦੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਤੈਹਾਂ ਜਮ ਪਈਆਂ। ਰਾਬਿਆ ਸਲਾਮ ਗੁਜ਼ਾਰ ਚੁੱਪਚਾਪ ਖੜ੍ਹ ਗਈ ਤਾਂ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣਾ ਮਕਸਦ ਦੱਸਣ। ਯਾਰੀ ਪਾਲਣ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਚੋਂ ਇੱਕ ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਤੇ ਰਾਬਿਆ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਬੀਬਾ ਅਸੀਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਤਵੰਤੇ ਹਾਂ ਤੇ ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਬਾਲਗ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੈਨੂੰ ਨਿਕਾਹ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।" ਰਾਬਿਆ ਸੁਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗੁਫਤਗੂ ਦਾ ਕੀ ਹੱਕ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਇੱਕ ਤੀਖਣ ਪੀੜ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿੱਨਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਈ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਾਬਿਆ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਧੀਏ ਇਸਲਾਮ 'ਚ ਬਾਲਗ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵਿਆਹ ਕਰਾਵਾਉਣਾ ਆਇਦ ਹੈ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਅੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਹੀ ਹੈ। ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਕੰਨੀਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਂ ਪੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਦੀ ਚੇਤਨਾ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਉੱਚ ਅਸਮਾਨਾਂ 'ਚ ਜਾ ਵੜੀ ਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਇਸ ਵਾਕ ਵਿਚਲੇ 'ਵਿਆਹ' ਲਫਜ਼ ਨੂੰ ਰਾਬਿਆ ਨੇ ਰੂਹ ਦੇ ਮੰਡਲਾਂ 'ਚ ਵੜ੍ਹ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਸੰਸਾਰੀ ਅਰਥ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ। 'ਵਿਆਹ' ਲਫਜ਼ ਰੂਹ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਕੰਨੀਂ ਪਇਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਛਕੀਰ ਦੀ ਰੂਹ ਵਿਆਹੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਰੂਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਚਰਦੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਰੂਹ ਕੁਆਰੇਪਨ ਦੀ ਭਟਕਣ 'ਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਕੁਆਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਚੰਚਲ ਛਣਕਾਹਟ ਸੁਹਾਗਾਂ ਦੇ ਰੱਤੜੇ ਚੂੜੇ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਸੁਹਜ ਦੇ ਤੁਲ ਸੰਗੀਤ ਨਹੀਂ ਉਪਜਾਊਂਦੀ। ਰਾਬਿਆ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਚੇਰੀ ਅਵਸਥਾ ਚੋਂ ਕਿਹਾ, 'ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਨਿਕਾਹ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।' ਪਰ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਜਕੜ ਵਿੱਚ ਗਿਫਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਹਦਾ ਮਤਲਬ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, "ਬੀਬਾ ਇੰਵ ਨਹੀਂ ਕਹੀਦਾ ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਤਾਂ ਬਾਲਗ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇਰੇ ਨਿਕਾਹ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗਦਾ ?" ਰਾਬਿਆ ਨੇ ਫਿਰ ਭੋਲੇ-ਭਾਹ ਕਿਹਾ, 'ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਨਿਕਾਹ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।' ਛਕੀਰ ਬਚਨ ਰਮਜ਼ 'ਚ ਪਲਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪਾਸਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਇਹਨਾਂ ਭੇਤਾਂ ਦੇ ਖੂਬ ਜਾਣੂ ਸਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਅੱਖ ਤੇ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਰਾਬਿਆ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਚੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਬਣੀ ਵਿਗੜਦੀ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਦੂਜੇ ਵਾਰ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਕਿ 'ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਨਿਕਾਹ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ' ਮੌਲਵੀ ਉਲਝਣ 'ਚ ਫਸੇ ਚੁੱਪ ਜਿਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਨੇ ਮੌਕਾ ਸਾਂਭਦਿਆ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਸਮਝੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਰ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਮੈਂ' ਲਫਜ਼ ਕੁਝ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਮਾਣ ਖੂਬ ਵਰਤਿਆ ਸੀ। ਰਾਬਿਆ ਨੇ

ਫਿਰ ਮਾਸੂਮੀ ਚੋਂ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਜੀ ਨਿਕਾਹ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।" ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਦੀ ਅਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੇ ਨਮੋਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਹਉਮੈਂ ਚੋਂ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਤਰੰਗ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਇਨਸਾਨ 'ਚ ਐਬ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇੱਕ ਦੇ ਮਗਰ ਹੋਰ ਨੁਕਸ ਵੀ ਕਤਾਰਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛੁਕੀਰ ਦਾ ਐਬ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਇੱਕੋ ਐਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਉਹਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਬਦਲਨ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਆਪੇ ਦੇ ਡਿੱਗ ਪੈਣ ਦੀ ਗਵਾਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਪਹਿਚਾਣਿਆਂ ਫਿਰ ਰਾਬਿਆ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਪਰ ਰਾਬਿਆ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਜਵਾਬ ਹੀ ਢੁਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀਂ ਆਪਣੀ ਬੇਇੱਜਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਖਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਬਤ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਚੋਂ ਕ੍ਰੋਧ ਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਬੋਲੇ ਕਿ ਅੱਗੇ ਵਿੱਚ ਦੱਸ ਹਿੱਸਿਆਂ ਚੋਂ ਨੌਂ ਹਿੱਸੇ ਜਜ਼ਬਾ ਤੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਅਕਲ ਅਤੇ ਮਰਦ ਵਿੱਚ ਦਸਾਂ ਚੋਂ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਜਜ਼ਬਾ ਤੇ ਨੌਂ ਹਿੱਸੇ ਅਕਲ। ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ....।

ਰਾਬਿਆ ਨੇ ਬਹੁਤ ਦੂਰੋਂ ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਕੀਤਾ, "ਕੀ ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਹੀ ਅਕਲ ਚੋਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ।" ਇਹ ਬੋਲ ਅਸਮਾਨ ਜਿੱਡੀ ਉਚਾਈ ਚੋਂ ਉਤਰੇ ਤੇ ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਦੇ ਸੀਨੇ ਨੂੰ ਛਲਣੀ ਕਰ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਹਦੀ ਮੈਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਰਦੇ ਫਾੜ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਉਹਦੀ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਵੇਂ ਭਰੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪੱਗ ਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ ਰਾਬਿਆ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਹੋ ਗਈ। ਇੱਕ ਪਲ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਸਕਤਾ ਮਾਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਅੰਦਰਲੇ ਹਉਮੈਂ ਦੇ ਮਹਿਲ-ਮੁਨਾਰੇ ਖਿਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਦੇ ਸੀਨੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ 'ਚ ਬੰਦਰੀ ਦੀ ਮਾਸੂਮੀ ਜਾਗੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਉਹਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਇੱਕ ਪਲ ਵਿੱਚ ਝਾਤੀ ਮਾਰ ਲਈ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਹੀ ਦਿਸ ਪਈ। ਉਹ ਪਛਤਾਵੇ ਵਿੱਚ ਰਾਬਿਆ ਅੱਗੇ ਭੁਕ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਦਿਸਿਆ ਕਿ ਅਕਲ ਚੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਤੇ ਵਾਅਜ਼ ਬੰਦੇ ਦੇ ਅਮਲਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਖੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਆਲਮ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਆਪਣਾ ਨਾਨ ਭਾਵੇਂ ਕਰ ਲਵੇ ਉਹ ਆਖਰਤ 'ਚ ਜਿੱਤ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਛੁਕੀਰ ਦੇ ਸਾਥ 'ਚ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਅਸਲ ਦੀਵਾਲਾ ਨਿਕਲਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਬਿਆ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹੁਜਰੇ 'ਚ ਜਾ ਇਬਾਦਤ 'ਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਮੌਲਵੀ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਹਸਨ ਬਸਰੀ 'ਚ ਆਏ ਪਲਟੇ ਨੂੰ ਤੱਕ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ। ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਕਿਸੇ ਡਾਢੇ ਜਨੂਨ 'ਚ ਉਂਝ ਹੀ ਝੁਕੇ ਰਹੇ। ਸਵੇਰ ਦਾ ਤਾਰਾ ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਿਸ਼ਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਫਜਰ ਦੀ ਅਜ਼ਾਨ ਹਵਾਵਾਂ 'ਚ ਰਸ ਘੋਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਉੱਠੇ ਤੇ ਇਕ ਦਮ ਮਸਜਿਦ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਬਿਆ ਸਾਹਮਣੇ ਭੁਕ ਪਛਤਾਵੇ ਦੀਆਂ ਸਭ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਤੈਆ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਅਜ਼ਾਨ ਦੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿੱਚ ਤਜ਼ਲੀ ਦਾ ਨੂਰ ਜਗਮਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉੱਚੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਪਛਤਾਵੇ ਨੂੰ ਪਥਰੀਲੇ ਭਾਰ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੱਡੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਆਪਣਾ ਅੰਦਰ ਉੱਜਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਛਤਾਵਾ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਭਾਰ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਵੀ ਵਾਅਜ਼ ਕਰਦੇ ਪਰ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਅੰਦਰਲੇ ਨੂਰੀ ਚਾਨਣ ਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਾਅਜ਼ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਸਾਦਗੀ ਆ ਗਈ ਤੇ ਰਸੀਲਾ ਪਣ ਵਧ ਗਿਆ। ਲਫਜ਼ਾਂ ਚੋਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭਾਰ ਨਿਕਲ ਪੰਡੀਆਂ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਵਰਗਾ, ਕੁਝ ਉਡਾਰੂ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ

ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਅਕਸਰ ਕਈ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਉਲਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗਾ ਸੁਚੇਤ ਸੰਤੁਲਨ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਅਕਲ ਦੀ ਠੰਢੀ ਹਰਕਤ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤਰਸਦੀ ਬਾਹਰੀ ਦਿਖਾਵੇ ਵਾਲੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਅਕਲ 'ਚ ਜਾਗੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਵਹਿਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਦੇ ਵਾਅਜ਼ 'ਚ ਆਏ ਉਲਾਰ ਭਾਵੇਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਖਰੀ ਸੰਤੁਲਨ 'ਚ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਚਾਨਣ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਰੱਬੀ ਜਲੌਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਬੁਢੇਪਾ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਫ਼ਤੇ 'ਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਵਾਅਜ਼ ਅਜੇ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਬੀਬੀ ਰਾਬਿਆ ਨਾ ਆ ਜਾਂਦੇ ਵਾਅਜ਼ ਸੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੁਣਨ ਲਈ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਆਲਮ ਬਜ਼ੁਰਗ ਤੇ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਤਾਲਿਬ-ਏ-ਇਲਮ ਬੈਠੇ ਹਨ ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ ਦੇ ਨਾਂ ਆਉਣ ਤੇ ਵਾਅਜ਼ ਤਰਕ ਕਿਉਂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋ ? ਤਾਂ ਹਸਨ ਬਸਰੀ ਸਾਲਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹਿਰਦੇ 'ਚ ਦੱਬੀ ਤਰੰਗ ਦੀ ਝੂਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਾਥੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਦਾ ਸਰਬਤ ਕੀਤੀਆਂ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ 'ਚ ਕਿਵੇਂ ਪਾ ਦੇਵਾਂ? ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਵਾਅਜ਼ ਕਰਦੇ ਆਪ ਜ਼ੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਰਾਬਿਆ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ, "ਇਹ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਹੀ ਜ਼ੋਸ਼ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਅਸਰ ਹੈ।"

ਪ੍ਰੋ. ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ

ਨਾਦ ਪ੍ਰਗਾਸ

ਸ਼੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ

ਸ਼੍ਰੀ ਸੂਚਨਾ

1.'ਅਨਹਦ ਈ-ਮੈਗਜ਼ੀਨ' ਦਾ ਅਗਲਾ ਅੰਕ 'ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ/ਚਿੰਤਨ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਜੀ ਆਪਣੀਆਂ ਮੌਲਿਕ/ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ anhadmagazine@gmail.com ਉਪਰ ਭੇਜ ਸਕਦੇ ਹੋ।

2.ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਅਨਮੋਲ ਫੌਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਫੌਟ ਵਿਚ ਭੇਜੀ ਗਈ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰੀ ਜਾਵੇਗੀ।

3.ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਸਮੇਂ ਇਹ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਨਾ ਭੇਜੀ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋਵਾਂਗੇ।

4.ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਫੈਸਲਾ ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।

5.ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਸਮੇਂ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਪਤਾ, ਫੋਨ ਨੰਬਰ ਸਮੇਤ ਭੇਜਣਾ ਬੇਹੋਂ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵੱਲੋਂ: ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ
ਅਨਹਦ ਈ-ਮੈਗਜ਼ੀਨ

੨ਮਾ ਤਸਕਰੀ

I. ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਨਾਰਕੋਟਿਕ ਨਸੇ ਦੀ ਆਦਤ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਸੇ ਦੀ ਖਤਰਨਾਕ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਲਗਾਂ ਲਈ ਬਲਕਿ ਸਕੂਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਨਸੇਝੀਆਂ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਨਸੇ ਦਾ ਆਰਜੀ ਸਵਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਦਤ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਦਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਹਤ ਲਈ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸਕੂਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਖਾਸ ਟੌਫੀਆਂ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਲਈ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਝ ਟਾਫੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਸੇ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਵਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਿਹਤ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਬਹੁਤੇ ਨਸੇ ਜੋ ਦਲੀਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਚਿਕਿਤਸਕ ਮਕਸਦ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ ਜਾਇਜ਼ ਜਾਂ ਸਹੀ ਮਕਸਦ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਇਥੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਦਾਰਥ ਸਾਈਕੋਐਕਟਿਵ (Psychoactive) ਜਾਂ ਮਨ-ਬਦਲਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਸੇ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਅਨੁਪਾਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਸੱਚੀ ਜਾਂ ਕਾਲਪਨਿਕ ਚਿੰਤਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਭਾਰੂ ਹੈ। ਰੁਝਾਨ ਦੇ ਕੁਝ ਨਸੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਹਨ:-

1. ਓਪੀਏਟਸ (Opiates)

ਇਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਗਰਟ ਅਫੀਮ (smoking opium) ਅਤੇ ਐਸਟਰੋਪੀਪਿੰਸ (refined) ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਉਤਪਾਦ ਮੋਰਫਿਨ (Morphine) ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਰਦ-ਨਿਵਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਮੋਰਫਿਨ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੋਰੋਇਨ (Heroin), ਮੋਰਫਿਨ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਹੈ, ਦਿਸਾਗ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਗੁਣ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

2. ਸਟੀਮੂਲੈਂਟਸ (Stimulants)

ਪੈਪਪਿਲਜ਼ (Pep Pills) ਸਟੀਮੂਲੈਂਟਸ ਦੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੋਕੀਨ (cocaine) ਅਤੇ ਐਮਫੇਟਾਇਮਾਇਨਜ਼ ਪਰਿਵਾਰ (Amphetamines Family) ਦੇ ਨਸੇ ਕੁਝ ਖਤਰਨਾਕ ਸਟੀਮੂਲੈਂਟਰ ਹਨ। ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਟੀਕੇ ਲਗਾਉਣੇ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਰ ਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਾਚਨ ਵਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

3. ਸੈਡੇਟਿਵਸ (Sedatives)

ਬਾਰਬੀਟਯੂ (Barbiturates) ਅਤੇ ਗੂਫ-ਬਾਲਜ (goof-balls) ਇਸ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹਨ।

4. ਹੈਲਯੂਸੀਨੈਂਜਨਜ਼ (Hallucinogens)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਈਕੋਟੋਮਨਟਿਕਸ (psychotomantics) ਜਾਂ ਸਾਈਕੀਡੀਲਕਸ (psychedelics) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। Hallucinogens ਉਹ ਨਸੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਧਾਰਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੈਨਾਬਿਸ (Cannabis), Lysergic and diethylamide (LSD) ਅਤੇ Dimethyltreplaierie (DMT), ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਬਿਹਤਰ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦੇ ਨਸੇ ਹਨ। LSD ਅਕਸਰ ਖਤਰਨਾਕ ਨਸੇ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਕ੍ਰੋਮੋਸੋਮਜ਼ (Chromosomes) ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲੂਲੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀ ਹੈ।

II. ਨਸੇ ਦੀ ਆਦਤ (Drug Addiction)

ਬਹੁਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਸੇ ਦੀ ਆਦਤ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। U.S.A. ਵਿੱਚ

ਹੈਰੀਸਨ ਨਾਰਕੋਟਿਕ ਟੈਕਸ ਐਕਟ, 1914 (Harrison Narcotic Tax Act, 1914) ਅਧੀਨ ਨਾਰਕੋਟਿਕ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਵੇਚ-ਖਰੀਦ ਜਾਂ ਕਬਜ਼ੇ ਤੇ ਮਨਾਹੀਅ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਨਸ਼ੇਡੀ ਦੀ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਆਦਤ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਚਾਹੀਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਖਰੀਦ-ਵੇਚ ਤੇ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਸ਼ੇਡੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬੀਮਾਰ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਦਯਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਸ਼ੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਕੋਲ ਨਸ਼ਾ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪੈਸਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਅਪਰਾਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਚੋਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਰਕੋਟਿਕ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਖਰੀਦ-ਵੇਚ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇੱਕ ਭਾਗ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਭਾਗ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸਰਹੱਦੋਂ ਪਾਰ ਤਸਕਰੀ ਦੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਅਮਲ ਸੰਸਾਰ ਭਰ 'ਚ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਤਸਕਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਲੈਣ ਲਈ ਉਕਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਆਦਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਆਪ ਪੈਸੇ ਖਰਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੈਰ-ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਅਕਤਕ ਮਾਹੌਲ, ਮਾਧਿਆਂ ਦੀ ਲਾਪਰਵਾਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਆਦਤ ਵੱਲ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜੋ ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਅਨੰਦ ਲੈਣ ਲਈ ਨਸ਼ਿਆ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਖਿਰਕਾਰ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਆਦਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰੱਵਈਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਆਦਤ ਵੱਲ ਧੱਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਇਸਨੂੰ ਪਰਤੱਖ ਉਤਸੁਕਤਾ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵਰਤੋਂ ਸਰੀਰਿਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਅਤੇ ਕਿੱਤਾਮਈ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਖਤਰੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅਫੀਸ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੋਰਫਾਇਨ, ਹੈਰੋਇਨ, ਕੋਕੀਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਰੁਝਾਨ, ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਲਈ ਭੜਕਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਪਰਾਧ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਸ਼ਾ ਛੱਡਣ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਕੋਕੀਨ ਜਾਂ ਕੋਕੀਨ ਅਤੇ ਮੋਰਫਿਨ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਨੂੰ ਸਪੀਡ-ਬਾਲ (speed ball) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਪੇਸ਼ੇਵਾਰ ਅਪਰਾਧਕ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਬਹਾਦਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕੋਝੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰੀਫਰ (reefer) ਸਿਗਰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਭੰਗ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਹੈਰੋਇਨ (heroin) ਦੀ ਆਦਤ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੈਜ (Jazz) ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਭੰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤੁਹ ਨਾਲ ਉਪਯੋਗੀ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਤੇ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਰਾਬੀ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਨਸ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਆਦਤ ਛੱਡ ਕੇ ਨਸ਼ੇਡੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਆਦਤ ਨਸ਼ੇਡੀ ਦੀ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਗੜਬੜੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਖਾਸ ਨੁਕਸ ਪਾਉਣ ਦੀ ਭੁਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਸ਼ੇਡੀਆਂ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਕਈ ਵਾਰ ਨਸ਼ੇ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਸ਼ੇਡੀ ਮਰਦ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਾਸੀ ਮੋਬਾਇਲ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ (features) ਪਰਿਵਾਰ ਟੁੱਟਣਾ, ਅਪਰਾਧ ਕਰਨੇ, ਬੁਰੀਆਂ ਆਦਤਾਂ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਅਤੇ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਵਰਗੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣੇ ਹਨ। ਸੌਂਫੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਸ਼ੇਡੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ (follow) ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਕਾਰ, ਦੋਸਤ ਜਾਂ ਪਿਆਰੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਨ ਖਪਤਕਾਰ ਸਲਾਨਾ \$50 ਅਰਬ ਰੁਪਏ ਨਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਖਰਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਯੂਨਾਇਟਡ ਸਟੇਟਸ \$25 ਅਰਬ ਇਸ ਮੁਸ਼ੀਬਤ ਨੂੰ ਨੱਥ ਪਾਉਣ ਲਈ ਖਰਚਦੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 77 ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਨਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। 11.4 ਲੱਖ ਅਮਰੀਕਨ ਰੋਜ਼ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 2.7 ਲੱਖ ਦਾਇਮੀ ਹਾਰਡਕੋਰ (Hardcore) ਨਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਲਗਭਗ 6,00,000 ਲੋਕ ਨਸ਼ੇਡੀ ਹਨ ਅਤੇ 2.1 ਲੱਖ ਕੋਕੀਨ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਸੰਨ 1993 ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਤਾਬਕ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 26,300 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਡਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਨਸ਼ੇ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਤੋੜ ਰਹੇ ਸਨ। 1994 ਵਿੱਚ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ੇਡੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧ ਕੇ ਇੱਕ ਲੱਖ ਹੋ ਗਈ। 1993 ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ 24,526 ਕਤਲ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 1,287 ਨਾਰਕੋਟਿਕ ਨਸ਼ੇ ਨਾਲ

ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ। ਹਿੰਸਕ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਵਿੱਚ 55% ਫੈਡਰਲ ਕੈਦ ਦੇ ਅਤੇ 57% ਸਟੋਟ ਕੈਦ ਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਵੇਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ।

III. ਇਲਾਜ (Treatment)

ਨਸ਼ੇ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰੀ ਇਲਾਜ, ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਟਰੋਲ ਜਾਂ ਗਰੁੱਪ ਬਰੈਪੀ ਨਾਲ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰੀ ਇਲਾਜ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਨਸ਼ੇੜੀ ਬਣਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਗਰੁੱਪ ਬਰੈਪੀ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਆਦਤ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਅਲੋਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਟਰੋਲ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਕਠੋਰ ਤਾੜਨਾ, ਮਖੌਲ ਅਤੇ ਬਰਖਾਸਤ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਸ਼ੇੜੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਆਦਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਲੱਭਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਆਦਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਿਰਫ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਹਲਕੇ ਬਿਜਲੀ ਝਟਕੇ ਦੇ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨੋਰੰਜਨ ਸਿਖਲਾਈ, ਸਮਾਜਿਕ ਹੁਨਰ ਸਿਖਲਾਈ, ਸੰਚਾਰ ਹੁਨਰ ਸਿਖਲਾਈ ਜਾਂ ਹਠਪਰਮੀ ਲਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਸ਼ੇੜੀ ਮੁੜ ਨਸ਼ਿਆ ਵੱਲ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਵਿਕਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਬਣੇ ਨਸ਼ੇੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਇਲਾਜ ਨਾਲ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਇਲਾਜ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵਤੀਰੇ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਇਲਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਰੀਜ਼ ਦਾ ਇਲਾਜ ਉਸਦੇ ਰਵਾਈਏ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਲਾਜ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਰਦਾਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਨਸ਼ੇੜੀ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

IV. ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਆਦਤ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ (Control of Drug Addiction)

ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਆਦਤ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਇਸਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਕੱਚੇ ਸਮਾਨ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਉੱਤੇ ਅਸਰਦਾਰ ਰੋਕ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਝ ਦੇਸ਼ ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਭਾਰੀ ਮਾਲ (Revenue) ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। 1953 ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜੋ ਭੁੱਕੀ ਦੇ ਪੌਦੇ ਉਗਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਫੀਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਰਕੋਟਿਕ ਨਸ਼ੇ ਬਹੁਤ ਮੰਗ ਵਿੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਪਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਕਰੀ ਇੱਕ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਕਾਰੋਬਾਰ ਹੈ। ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਆਦਤ ਜੋ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਹੇਗ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਓਪੀਅਮ ਕੰਨੌਕੇਸ਼ਨ, 1912 (Hague International opium Convention, 1912) ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਇੱਕ ਕਦਮ ਸੀ। ਇਸ ਕਨੈਸ਼ਨ ਹੇਠ ਕੁਝ ਦੇਸ਼ ਅਫੀਮ ਸਿਗਰਟ, ਅਫੀਮ ਵਪਾਰ, ਇਸਦਾ ਉਤਪਾਦਨ, ਵੰਡ, ਸਥਾਟਿਕ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਰੋਕ ਅਤੇ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਨਸ਼ਾ ਵਪਾਰ ਦੇ ਦਮਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਲਈ ਸਮਝੌਤੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਹਨਾਂ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ U.N.O ਵੱਲੋਂ ਨਾਰਕੋਟਿਕ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਇੱਕ ਕੰਨੌਕੇਸ਼ਨ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। Giorgio Giacomelli Executive Director ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ (UN) ਨੇ ਨਸ਼ਾ ਕੰਟਰੋਲ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਡੀਆਂ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਫੀਮ ਉਗਾਉਣ ਅਤੇ ਹੈਰੋਇਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। Drug Map ਵਿੱਚ world Golden Triangle ਅਤੇ Golden Crescent ਦੇ ਖੇਤਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ, ਵੇਸਵਾ, ਝੁੱਗੀ-ਝੋਪੜੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਐਚ.ਆਈ.ਵੀ. (HIV) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਰੋਕਬਾਮ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੌਜੂਦਾ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪੱਕੇ ਠੋਸ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਵਧੀਆ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਦੁਰ ਉਪਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਤੇ ਵਾਪਿਸ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਵੀ ਪਾਉਣੀ ਅਤੇ ਸੋਟੀ ਵੀ ਦਿਖਾਉਣੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਨਸ਼ੇ ਤਸਕਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਮਲ ਅਦਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਕਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਤਸਕਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਸੰਚਲਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

UNDCP ਅਗਲੇ ਦਹਾਕੇ ਲਈ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁਸੀਬਤ ਤੋਂ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਮੁੱਖ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤਰੀਕੇ ਲੱਭਣ ਲਈ ਮਦਦ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਲਈ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ

ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਦੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਆਦਤ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਿਚ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਆਦਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਲਮੇਲ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਆਦਤ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਰਗਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਰੋਕਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਆਦਿ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰਚਣ ਲਈ ਕਾਬਿਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਨਸ਼ੇਝੀ ਵਿੱਚ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਅਫਣਾਉਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਅਤੇ ਇਕ ਬਦਲਾਉ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। UNDCP ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ 13 ਲੱਖ ਹੈਰੋਇਨ ਦੇ ਨਸ਼ੇਝੀ ਹਨ। ਜਨਵਰੀ 1995 ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਇਕ ਖੈਬਰ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਅਨੁਸਾਰ 165 ਟਨ ਹਸ਼ੀਸ਼ (hashish) ਅਤੇ 480 ਕਿਲੋ ਹੈਰੋਇਨ ਦੀ ਢੁਆਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਾ ਮਾਫ਼ੀਆ ਦਾ \$70 ਲੱਖ ਦਾ ਸੱਤ ਪਛਾਣੇ ਹੋਏ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਨਿਸਚਿਤ ਕਾਰੋਬਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੇ ਕੈਟਰਬੈਂਡ (contraband) ਨੂੰ ਜਲਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤੀ Anti Narcotics Force (ANF) ਬਣਾਈ ਗਈ। Pakistan Narcotics Control Board ਨੂੰ ANF ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਇੱਕ ਫੌਜ ਦੇ ਜਨਰਲ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਕਬਾਇਲੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿਆਸੀ ਏਜੰਟ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧਾ ਦਖਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਾਰਕੋਟਿਕਸ ਦਾ ਦੌਰਾ ਅਤੇ ਹੈਰੋਇਨ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅੱਜ ਵੀ ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਾਂਤ ਨੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ 23 ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਨਸ਼ਾ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਨਸ਼ਾ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਉਂਦੀ ਅਰਬ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਤਸਕਰਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਜਨਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਰ ਕਟ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਉਂਦੀ ਅਰਬ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਤਸਕਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਜ਼ਾ ਇਵੇਂ ਹੀ ਦੇਵੇਗਾ। ਇੱਕ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ 23 ਅਗਸਤ, 1995 ਵਿੱਚ 144 ਲੋਕ ਜੋ ਨਸ਼ੇ ਦੇ ਤਸਕਰ ਸਨ ਦਾ ਸਿਰ ਕੱਟਿਆ ਗਿਆ।

V. The Narcotic Drugs and Psychotropic Substances Act, 1985

ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਤਸਕਰੀ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਿਆਸੀ, ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਰਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਮੁਬੰਦੀ ਨੂੰ ਖਾਸ ਫੋਕਲ ਬਿੰਦੂ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤਸਕਰ ਲਈ ਭਾਰਤ-ਪਕਿਨ ਸਰਹੱਦ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਇੰਦਰਾਜ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਸ਼ਾ ਤਸਕਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਵਾਦ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਸੰਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ 1985 ਵਿੱਚ Narcotic Drugs and Psychotropic substances Act ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਹਿਲੇ ਕਾਨੂੰਨ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ (Preamble) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ International Convention on Narcotic Drugs and Psychotropic Substances ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। Narcotic Drugs and Psychotropic substance ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੋਧਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿ Narcotic ਨਸ਼ੇ ਅਤੇ Psychotropic substances ਦੀ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਆਵਾਜਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ 2001 ਵਿੱਚ ਸੋਧਿਆ ਗਿਆ।

ਨਾਰਕੋਟਿਕ ਨਸੇ (Narcotic Drugs) ਤੋਂ ਭਾਵ ਕੋਕਾ ਦੇ ਪੱਤੇ, ਕੈਨਾਬਿਸ, ਅਫੀਮ, ਭੁੱਕੀ ਦੀ ਤੂੜੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਨਿਰਮਿਤ ਨਸੇ ਹਨ।

ਸਾਈਕੋਟਾਰਾਗਧਿਕ ਪਦਾਰਥ (Psychotropic substance) ਤੋਂ ਭਾਵ ਕੋਈ ਵੀ ਪਦਾਰਥ ਕੁਦਰਤੀ ਜਾਂ ਸਥਾਨਿਕ ਜਾਂ ਕੋਈ ਕੁਦਰਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਨਮਕ ਜਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ।

ਨਾਜਾਇਜ਼ ਆਵਾਜਾਈ (Illicit Traffic) ਤੋਂ ਭਾਵ

i) ਕੋਕਾ ਦੇ ਪੌਦੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਕੋਕਾ ਪੌਦੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ।

ii) ਅਫੀਮ, ਭੁੱਕੀ ਜਾਂ ਕੈਨਾਲਲਿਸ ਦੇ ਪੌਦੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ।

iii) Narcotic Drugs ਜਾਂ Psychotropic substances ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ, ਕਬਜ਼ੇ, ਵਿਕਰੀ, ਵੇਅਰ, ਵਰਤਣ ਜਾਂ ਖਪਤ, ਅੰਤਰਰਾਜੀ, ਅਯਾਤ, ਨਿਰਯਾਤ ਜਾਂ ਟਰਾਸਟਸ਼ਿਪਮੈਂਟ (Trasnshipment) ਵਿੱਚ ਰੁਝੇ ਹੋਣਾ।

iv) ਪਰਬੰਧਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਹੇਠਾਂ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਲਾਇਸੈਂਸ, ਮਿਆਦ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਪਰਾਧ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ:-

1) ਸਿੰਧੀ-ਅਸਿੰਧੀ ਵਿੱਤੀ ਅਤੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ

2) ਉੱਪਰ ਲਿਖੇ ਕੰਮ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਲਈ ਉਕਸਾਉਣਾ ਜਾਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ।

3) ਉੱਪਰ ਲਿਖੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਰਣ ਦੇਣੀ।

1. ਐਕਟ ਦੇ ਤਹਿਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਫਸਰ (Authorities and officers under the Act)

NDPS ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਅਤੇ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਆਵਾਜਾਈ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਪਾਅ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਾਰਕੋਟਿਕ ਕਮੀਸ਼ਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਰਤੇ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ਤ ਦੀ ਪੈਂਦਾਵਾਰ ਲਈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰੇ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰੇ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਸਲਾਹ ਲੈਣ ਲਈ NDPS ਸਲਾਕਾਰ ਕਮੇਟੀ (Consultative Committee) ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਦਿੱਆ ਤੇ ਸਲਾਹ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਮੇਟੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਦੱਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 20 ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਪ੍ਰਾਂਤ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਅਫਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

2. ਨਸੇ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਲਈ ਕੌਮੀਫੰਡ (National Fund for control of Drug Abuse)

ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਗਜਟ ਵਿੱਚ ਸੂਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਫੰਡ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ National fund for control of Drug Abuse ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ, ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਹਿਸਾਬ ਲਗਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ VA ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਨੁਦਾਨ ਫੰਡ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਦੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਆਮਦਨੀ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਆਵਾਜਾਈ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਸੇ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ, NDPS ਪਛਾਣਨ, ਨਸੇੜੀ ਦੇ ਮੁੜ ਵਸੇਵੇ, ਨਸੇ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਰੋਕਣ, ਨਸੇੜੀ ਦਾ ਇਲਾਜ, ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਨਸੇ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਨਸੇੜੀ ਨੂੰ ਦਵਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਾ ਦੇਣਾ, ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਖਰਚਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਫੰਡ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ, ਸਲਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਗਰੁੱਪ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਫੰਡ ਲੈਣ ਲਈ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਚੇਅਰਮੈਨ ਜੋ ਕਿ ਵਧੀਕ ਸਕਤਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਬੰਧਕ

ਸਭਾ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਵਿਧੀ ਨਿਯਮਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

3. ਮਨਾਹੀ, ਕੰਟਰੋਲ ਅਤੇ ਰੇਗੂਲੇਸ਼ਨ (Prohibition, Control and Regulation)

ਕੋਕਾ ਦੇ ਪੌਦੇ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਜਾਂ ਕੋਕਾ ਦੇ ਪੌਦੇ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ, ਅਫੀਮ ਭੁੱਕੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਜਾਂ ਕੈਨਾਬਿਸ ਪੌਦੇ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨ, ਕਬਜ਼ਾ, ਵੇਚ-ਖਰੀਦ, ਆਵਾਜਾਈ, ਵੇਅਰ ਵਰਤੋਂ, ਖਪਤ, ਅੰਤਰਰਾਜ ਅਯਾਤ, ਅੰਤਰ-ਰਾਜ ਨਿਰਯਾਤ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ NDPS ਅਯਾਤ-ਨਿਰਯਾਤ ਜਾਂ ਟਰਾਸ਼ਿਪਮੈਂਟ (Transshipment) ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨਾਹੀ ਡਾਕਟਰੀ ਜਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ ਜਿੰਨਾਂ ਕਿ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਲਾਈਸੇਸ, ਪਰਮਿਟ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੀ ਲੋਡ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਸਜਾਵਟ ਲਈ ਭੁੱਕੀ ਤੂੜੀ ਦਾ ਨਿਰਯਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਧਾਰਾ 8A ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਰਾਧ ਦੁਆਰਾ ਕਮਾਏ ਪੈਸਿਆ ਅਤੇ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਪਰਮਿਟ, ਕੰਟਰੋਲ ਜਾਂ ਰੈਗੂਲੇਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਜਨ ਹਿੱਤ ਲਈ NDPS ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਯਮਬੱਧ ਸਪਲਾਈ, ਵੰਡ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

NDPS ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਭਰਪਾਈ ਲਈ ਕੁਰਕੀ (Attachment of Property) ਦੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। NDPS ਵਿੱਚ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਪਰਕ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ ਪਰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਤੇ ਇਹ ਮਨਾਹੀ ਹੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਲਗਾ ਕੇ ਫਲੇਵਰਿੰਗ ਏਜੰਟ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ Alkaloid ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕੋਕਾ ਦੇ ਪੌਦੇ ਦੀ ਅਯਾਤ-ਨਿਰਯਾਤ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਲ ਆਮ ਜਾਂ ਖਾਸ ਨਿਯਮਾਂ ਹੇਠ ਉਦਯੋਗਿਕ ਮਕਸਦ ਲਈ ਕੈਨਾਬਿਸ ਪੌਦੇ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਫਾਈਬਰ ਅਤੇ ਬੀਜ ਬਾਗਬਾਨੀ ਦੇ ਮਕਸਦ ਲਈ ਉਗਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ:-

- 1) ਘੱਟੋ ਘੱਟ 10 ਸਾਲ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 20 ਸਾਲ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।
- 2) ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਲਈ ਵੀ ਉਹ ਹੀ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਪਰਾਧ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅੱਧੀ ਸਜ਼ਾ ਹੈ।
- 3) ਪਿਛਲੀ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਅਪਰਾਧਾਂ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਵਧਾਉਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜਿਹੇ ਹਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ 15-30 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਤੋਂ 3 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਜੁਰਮਾਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। 1989 ਦੀ ਸੋਧ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕੁਝ ਅਤਿ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਵੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।

4) Probation of offenders Act, 1958 ਜਾਂ Code of Criminal procedure, 1973 ਹੇਠ ਪ੍ਰੋਬੈਸ਼ਨ (Probation) ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਮਿਲਣੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

5) ਇਕ ਰਵ ਅਨੁਸਾਰ ਕਬਿਤ ਅਪਰਾਧੀ ਇੱਕ ਇਰਾਦਾ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਹਾਲਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਖਾਸ ਅਪਰਾਧ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰ NDPS ਹੇਠ ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਹਾਲਤ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

6) ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਾਇਰੇ ਹੇਠ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਲਈ ਜਵਾਬਦੇਹ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

7) ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਦਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖੋਜ, ਦੌਰਾ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਲਈ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

VI. Prevention of Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic substances Act, 1988

ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਭਾਰਤ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ

ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਨੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਮੰਗ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਕਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਪਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ NDPS, 1985 ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਧਾਨ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਤੇ ਰੋਕਥਾਮ ਉਪਾਅ ਅਤੇ ਵਰਜਕ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੀ। ਇਸ ਲਈ ਰੋਕਥਾਮ ਹਿਰਾਸਤ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਤਸਕਰਾਂ ਦੀ ਹਿਲ-ਜੁਲ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅਸਰਦਾਰ ਤਰੀਕ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣਗੇ। The conservation of foreign exchange and prevention of smuggling Act, 1974 (COFEPOSA) ਨਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਈਟਰੋਪਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਰੋਕਣ ਲਈ ਰੋਕਥਾਮ ਹਿਰਾਸਤ (Prevention Detention) ਬਾਰੇ ਨਿਯਮ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਸ਼ਿਆਾ ਦੀ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਆਵਾਜਾਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ 4 ਜੁਲਾਈ 1988 ਨੂੰ Prevention of illicit Traffic in Narcotic Drugs and psychotropic substance ordinance, 1988 ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਰ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੇਠ ਲਿਖ ਨਿਯਮ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹਨ:-

- 1) ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨੂੰ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੇਂਦਰ ਜਾਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ NDPS ਦੀ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਆਵਾਜਾਈ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨੂੰ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਇਹ ਸਮਰਥਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

- 2) ਜੇ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਠ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਰੁੱਧ 31 ਜੁਲਾਈ, 1990 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਬਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ (Advisory Board) ਦੀ ਰਾਏ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸੰਤੱਸ਼ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਅਪਰਾਧੀ ਨਾਰਕੋਟਿਕ ਨਸ਼ੇ ਅਤੇ ਸਾਈਰੋਟੋਪਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਆਵਾਜਾਈ ਵਿੱਚ ਰੁਝਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਵਿਵਸਥਾ ਸਮੀਕਰਨ “ਨਾਜਾਇਜ਼ ਆਵਾਜਾਈ ਲਈ ਕਮਜ਼ੋਰ ਖੇਤਰ (Area highly vulnerable to such illicit traffic)” ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ NDPS ਹੇਠਾਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਆਵਾਜਾਈ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿਰਾਸਤ ਨਾਲ ਚੁੱਡੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਨਾਜਾਇਜ਼ ਆਵਾਜਾਈ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਲਈ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕੌਮੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ’ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਅਸਰ ਦਿਖਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅਸਰਦਾਰ ਰੋਕਥਾਮ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਡਾ. ਮਿਨਾਕਸ਼ੀ ਅਰੋੜਾ
ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ
ਪੰਜਾਬ ਸਕਲ ਆਫ਼ ਲਾਅ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ: ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਸੰਭਾਵਾਵਾਂ

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਅਧਿਐਨ ਕਾਰਜ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦਾ ਹੋਇਆ ਅਗਲੇਰੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਅਧਿਐਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਹਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਗਿਆਨ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਛੂੰਘਾਈ ਤੋਂ ਵਾਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਹਰ ਇਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਗੰਭੀਰ, ਉਤਰਦਾਈ ਅਤੇ ਸੰਘਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਅਨੁਸਰਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਅਨੁਵਾਦ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਉਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਉਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪਾਠ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਅ/ਸਥਾਪਨਾ ਤੱਕ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵਾਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਅਨੁਵਾਦ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ' ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ 'ਜਪੁ' ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਦਰ ਹੋਏ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਾਰਖਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ। ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਅੰਦਰ ਅਸੀਂ ਅਨੁਵਾਦ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਭਾਗ ਅੰਦਰ 'ਜਪੁ' ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਦਰ ਹੋਏ ਅਨੁਵਾਦ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

1.

ਅਨੁਵਾਦ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਵਾਲਟਰ ਬੈਂਜਾਮਿਨ, ਯੱਕ ਦੈਰਿਦਾ, ਲਾਰੰਸ ਵੇਨੂਤੀ, ਆਂਦਰੋ ਲੈਫਰਵੇਰੇ, ਐਡਵਰਡ ਸੱਯਦ, ਤੇਜ਼ਸਵਿਨੀ ਨਿਰੰਜਨ, ਗਾਇਤਰੀ ਚਕਰਵਰਤੀ ਸਪੀਵਾਕ, ਲੋਰੀ ਚੈਂਬਰਲਿਨ ਆਦਿ ਨੇ ਇਕ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਵਾਲਟਰ ਬੈਂਜਾਮਿਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਨੁਵਾਦ ਤਾਂ ਇਕ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਵਜੋਂ ਲੈਣ ਖਾਤਰ, ਮੂਲ ਲਿਖਤ ਵੱਲ ਮੁੜਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਵ ਇਸ ਦੀ ਅਨੁਵਾਦਮਈ ਯੋਗਤਾ ਨਿਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿ ਮੂਲ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਅਨੁਵਾਦਕ ਯੋਗਤਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ-ਜਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਪਾਉਣਾ ਲਗਭਗ ਅਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਗਤ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਗਤ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪਾਠ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਗੁੰਮ ਜਾਣ ਦਾ ਅੰਦੇਸ਼ਾ ਸਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਵਾਦਕ ਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁੱਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕਾਢੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮੁਕਤ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਾਠ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹

ਬੈਂਜਾਮਿਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲਾਰੰਸ ਵੇਨੂਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਚਿੰਤਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਨੂੰ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੋਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਸਦਕਾ ਕਿਸੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਲਥਾਉਣਾ ਕਰੇ ਵੀ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।² ਅਨੁਵਾਦ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਵੇਨੂਤੀ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਵਾਦ ਦੂਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪਾਠ ਦੇ ਮੂਲ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਾਠ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਠ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਨੂਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਪਾਠ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੇਨੂਤੀ ਅਨੁਸਾਰ:

“the original itself a translation , an incomplete process of translating a signifying chain into a unvocal signified , and this process is both displayed and further complicated when it is translated by another signifying chain in different language.

ਉਤਰ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਦੈਰਿਦਾ ਨੇ ਵੀ ਅਨੁਵਾਦ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਡੀ'ਕੰਸਟਰਕਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਵਾਦ ਚਿੰਤਨ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮ ਦਾਅਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਪਰਾਭੋਤਿਕਤਾ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲੋਗਸੈਂਟਰਿਕ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਪਿਛਲੇ ਅਰਥ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਲਿਖਤ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੂਲ ਲਿਖਤ ਵਿਚਲੀ ਰਵਾਨਗੀ ਨੂੰ ਦੈਰਿਦਾ ‘ਡਿਫਰਾਂਸ’ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਗਨੀਫਾਇਡ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਮਰੱਥ ਅਤੇ ਅਤੇ ਨਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਿਗਨੀਫਾਇਰਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਫਰਕ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵੱਖਰੇਪੱਛ ਅਤੇ ਦੇਰੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕ-ਜੁਟਤਾ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੂਲ ਵੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਲਥਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।³

ਲੋਰੀ ਚੈਂਬਰਲਿਨ ਅਨੁਵਾਦ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ‘ਜੈਂਡਰ ਡਿਸਕੋਰਸ’ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਚਿੰਤਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਹੀ ਜੈਂਡਰ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ‘ਜੈਂਡਰ’ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਲੋਰੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪਾਠ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਰ ਅਤੇ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਖਦੀ ਹੈ। ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ‘fidelity’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਲੋਰੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਰਥ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ

ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਲੋਗੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚਲੀ ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਣ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬਦਖੋਈ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਠਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਗੀ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਖਾਤਰ ਅਨੁਵਾਦ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਨਿਯਮਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਬਣਿਆ ਰਹੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਨੁਵਾਦ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਰਗਾ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਸਮਾਨ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਨਹੀਂ।⁴

NORMAN SHAPIRO ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਅਨੁਵਾਦ ਨੂੰ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਿਕ ਲੇਖਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਪਿੱਛੇ ਜੋ ਭਾਵ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁਣਹੁ ਚਿਤਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਮੂਲ ਲਿਖਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਲਿਖਤ ਅੰਦਰ ਹੁਣਹੁ ਬਣੀ ਰਹੇ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ:

I see translation as the attempt to produce a text so transparent that it does not seem to be translated .A good translation is a like pane of glass . You only notice that it is there when there are little imperfections scratches bubbles ideally there should not be any it should never call attention to itself.⁵

ਅਨੁਵਾਦ ਚਿੰਤਨ ਉਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਵਾਦ ਸਿਰਫ ਅਨੁਵਾਦ ਨਾ ਹੋਕੇ ਸੱਤਾ/ਤਾਕਤ/ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਦ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਅਪਣੀ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਅਨੁਵਾਦ 'ਚੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਥਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਪਾਠ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਵਿਸ਼ਾ-ਸਮਗਰੀ, ਚਿੰਨ੍ਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਦਿ ਜੁਗਤਾਂ ਕਰ ਕੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਧਰਤੀ/ਪਰਮ/ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜੁਗਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਠ ਨੂੰ ਚੁਣਨ, ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ, ਇਸਦੀ ਅ/ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਜੈਂਡਰ ਇਕਤਰਫ਼ੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਿੱਸਾ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਪਿੱਛੇ ਅੱਜ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਢਾਂਚਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਅਭਿਆਸ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਿੱਥੇ ਅਨੁਵਾਦ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਨੁਵਾਦ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਸਨ ਦੀ ਸਾਰਬਿਕਤਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਸੰਦ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

2

ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਉਦਾਤ ਅਨੁਭੂਤੀ ਜੇ ਕੋਝੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੋਨੇ ਉਪਰ ਸੁਹਾਗੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਜਪੁ' ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬੌਧਿਕ ਤੱਤ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਹੈ,

ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਇਤਨੇ ਸੰਤੁਲਨ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸੱਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਕਿ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਵਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਿਕ ਤੱਤ ਵੀ ਸਫਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਸਾਨ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਪਾਸ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅੰਨੰਤ ਭੰਡਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ‘ਜਪੁ’ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਲ ਅਤੇ ਨਿਧਨ ਹੈ।

ਅਜੇਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਤੱਕ ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਸਮੁੱਚਾ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਰਿਣੀ ਰਹੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੌਰਾਨ ਹੋਏ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤੀ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਅਨੁਵਾਦ ਜਰਮਨ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਡਾਕਟਰ ਅਰਨੈਸਟ ਟਰੰਪ ਨੇ 1870 ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ ਅਜੋੜ ਅਤੇ ਬਕਾਉਣ ਵਾਲੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਸ਼ਬਦ ੭ੴ ਵੀ ਓਮ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਇਹ ਮੰਡੋਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਬੇਡਕਾ ਬਿਆਨ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਦਲੀਲਾਂ ਸਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਅਨੁਵਾਦ ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਮਾਣ ਮਿਲਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਲਈ ਜਿੱਤਣਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਾਫੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਨੁਵਾਦ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਸਿਧਾਉਣ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਬੇਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤਹਿਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਐਡਵਰਡ ਸੱਯਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਉਰੀਐਂਟਿਲਿਜ਼ਮ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ।⁶

ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਪੂਰਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ 1960 ਦੇ ਵਿਚ ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਜਿਲਦਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਪੁ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ੭ੴ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ‘ਵਨ ਸੁਪਰੀਮ ਬੀਇੰਗ’ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ‘ਗ੍ਰੇਸ’ ਕਰਦਾ ਹੈ। ‘ਸੁਪਰੀਮ ਬੀਇੰਗ’ ਉਹ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਨਹੀਂ ਸੁਝਾਉਂਦਾ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਹੈ। ‘ਸੁਪਰੀਮ ਬੀਇੰਗ’ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਸਬੰਧ ਯੂਨਾਨੀ ਅਸਤਿਤਵ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਾਰਮੇਨਾਈਡਜ਼ ਸੀ। ‘ਗ੍ਰੇਸ’ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਸਾਦ ਵਿਚਲੀ ਨਿੱਜੀ ਕਿਰਪਾ ਨਹੀਂ ਸੁਝਾਉਂਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਰਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਇਸਾਈਅਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜੇ ਨਹੀਂ ਸਕੇ।⁷

ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ ਨੇ ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ NITNEM-Daily Prayer OF The Sikhs ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਬੜੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਕੀਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀਆਂ ਆਧਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਉਅੰਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ‘ਸੁਪਰੀਮ ਬੀਇੰਗ’ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ’ ਵਿਚ ਗੁਰੂ

ਲਈ 'ਪ੍ਰੀਸਪੈਟਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਲਈ 'ਗ੍ਰੇਸ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਅਛੁੱਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਯੂਰਪੀ ਗਿਆਨਵਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮੁਹਾਰੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।⁸

ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦਕਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਅਨੁਵਾਦ 'The Daily Sikh Prayer (NITNEM)' ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ 1990 ਵਿਚ ਡਾਫਿਆ ਸੀ। ੧ੴ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਉਹ God is One ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਅਸਲ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਲਈ ਉਹ ਵੀ ਪ੍ਰੀਸਪੈਟਰ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਲਈ 'ਗ੍ਰੇਸ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਸਪੈਟਰ ਦੇ ਉਪਰ ਤਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਗ੍ਰੈਂਡ ਮਾਸਟਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।⁹

ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਨੁਵਾਦ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ Japjee –Sikh Morning Prayer ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਵੀ ੧ੴ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ God is One ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਪੂਰਾ ਖਰਾ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦਾ ਅਰਥ 'ਗਾਡਜ ਗ੍ਰੇਸ' ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਆਪਾਂ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਢੁੱਕਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।¹⁰

ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੰਖ ਚਿੰਤਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਨੁਵਾਦ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਸਿਰਫ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਵਧੀਆ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰ 'ਤੇ ਫੁੰਝੀ ਪਕੜ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਰਫ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਦਲ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਬਾਕੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ੧ੴ ਨੂੰ GOD is One ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਇਸਨੂੰ 'One Dynamic Being' ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ 'ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਨੂੰ 'Guru's Blessings' ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ SPIRIT ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਰੀਬ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ।¹¹

ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਰਬਲੋਹੀ ਹਸਤੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ-ਮਈ ਤਥ ਅਤੇ ਅਨੁਸਾਸਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੱਪਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੌਰਾਨ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣਾ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਿਸ ਵਿਚ 1999 ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ 'ਜਪੁ-ਜੀ' ਸਾਹਿਬ ਦੇ 'Guru Nanak Dev's Japuji, A Meditation for the Futuristic world' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਨੁਵਾਦ ਖਾਸ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਅਨੁਵਾਦ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ-ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਅਨੁਭਵ ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸਕਣ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਵਿਚ ਡਾ. ਟ੍ਰੈਪ ਅਤੇ ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਪੂਰਬਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੂਰਬਵਾਦ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਘਿੜਿਆ ਗਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਪੱਛਮੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਵੈ ਸਥਾਪਤੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਦੇ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਨਿਮਨ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਡਾ. ਟ੍ਰੈਪ ਅਤੇ ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਪੱਛਮ ਦੇ ਇਸ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਤਰਜੁਮੇ ਕੀਤੇ। ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਰਿਣੀ ਰਹੇਗਾ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਯੂਰਪੀ ਗਿਆਨਵਾਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਹ ਗਿਆਨਵਾਦ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਰੱਖਕੀ ਪਾਸਾਰ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਚਿੰਤਨ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕਤਰਫ਼ਾ ਹੋ ਨਿਭੜਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ਸ਼ਮਲੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।¹²

ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਨੁਵਾਦਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਹੀਆ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਇਸ ਉਚ ਪਾਏਦਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਥਾਹ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰੀ ਤੋਂ ਹਾਲੇ ਕਾਫ਼ੀ ਢੂਰ ਹਨ। ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਅਨੁਵਾਦਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਨੁਵਾਦ ਚਿੰਤਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵਾਚਦੇ ਹੋਇਆਂ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਵਾਦ ਇਕ ਅਸੰਭਵ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਕਲਾਸੀਕਲ ਰਾਗ ਅਤੇ ਲੇਕ ਧੁਨਾਂ ਹਨ। ਅਨੁਵਾਦ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਗਤ ਦਾ ਹੀ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਯਾਤਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਬਲਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਨੁਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਦੂਸਰੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਚਿੰਤਕ ਹੈ ਜੋ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰੀ ਲਈ ਘਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕੋਈ ਵੀ ਵਰਤਾਰਾ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਘੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਬਾਣੀ ਜਪੁ ਦੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੋਏ ਅਨੁਵਾਦ ਉਸ ਦੇ ਭਾਵ ਜਗਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਹਾਲੇ ਵੀ ਹੋਰ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਇਸ ਅਥਾਹ ਸਾਗਰ ਦਾ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਬਿੱਤੇ ਦੀ ਕਤਲਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਆਸ ਜਾਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਗਿਆਨ ਦੇ ਇਸ ਮੁਜੱਸਮੇ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਫੈਲਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਸੁਹਿਰਦ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਕ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ-ਜਗਤ ਅਤੇ ਭਾਵ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਵੀ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਖੋਜਣ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਹਿਰਦ ਯਤਨ ਕਰਨਗੇ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਚਿੰਤਨ, ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ,
(ਸੰਪਾਦਕ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ) ਅੰਕ 6
2. ਉਹੀ
3. ਉਹੀ
4. ਉਹੀ
5. ਲਾਰੰਸ ਵੇਨਤੀ, ਦ ਟ੍ਰਾਂਸਲੇਟਰਸ ਇਨਵਿਜ਼ੀਬਿਲਟੀ
6. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, Essays on Guru Granth Sahib, ਨਾਦ ਪ੍ਰਗਾਸ,
ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ
7. ਉਹੀ
8. ਉਹੀ
9. Sumsher Singh, The Daily Sikh Prayer (NITNEM), National
Book Shop, Delhi, 1990.
10. Khushwant Singh , JAPJEE- Sikh Morning Prayer , Picus
Books , Delhi .1999
11. Gurbhagat Singh , Guru Nanak's Japuji – A Meditation for
The futuristic World, Ambe Books, Delhi, 1999.
12. ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਉਹੀ

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਝੰਡ ਦੀ ਭਾਜ਼ਰੀਤੀ

0. ਸਾਰ-ਤੱਤ: ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਗਠਨ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਖ ਅਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਕੀਤੇ ਨਿਰਣਿਆਂ ਦੇ ਢੂੰਘੇ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਜਨ-ਗਣਨਾ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਬੜੀ ਅਣ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਮੰਦ-ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਇਸ ਅਣ-ਵਿਗਿਆਨਕਤਾ ਦੇ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵੰਡ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਮਲ ਦੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਮਾੜੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1. ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ: 1961 ਦੀ ਜਨ-ਗਣਨਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ 1652 ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਮਾਤ-ਬੋਲੀਆਂ (Mother Tongues) ਨਿਸਚਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। 1991 ਦੀ ਜਨ-ਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ 216 ਮਾਤ-ਬੋਲੀਆਂ ਅਤੇ 114 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Languages) ਹਨ, ਪਰ 2001 ਦੀ ਜਨ-ਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ 234 ਮਾਤ-ਬੋਲੀਆਂ ਅਤੇ 114 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਮਾਤ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਕਾਰ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੇ ਜਨ-ਗਣਨਾ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ Mother Tongue ਅਤੇ Language ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਨ-ਅਰਥੀ ਹਨ। ਜੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਵੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਜਨ-ਗਣਨਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਬੂਤ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਜਨ-ਗਣਨਾ ਵਿਭਾਗ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਨਿਰਣੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਮੇਰੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇਰਾ ਕਾਰਣ ਵੱਧ ਹੈ।

2. ਭਾਸ਼ਾ-ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵੰਡ ਦਾ ਅਧਾਰ: ਭਾਸ਼ਾ-ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵੰਡ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਾਰ ਆਪਸੀ ਬੋਧ (Mutual Intelligibility) ਹੈ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਜੇ ਦੋ ਬੋਲੀ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਬੁਲਾਰੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਬੋਲੀ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬੋਲੀ ਰੂਪ ਇੱਕ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪਰਖੀਏ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਜਨ-ਗਣਨਾ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਐਲਾਨਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

“ਰਾਤ ਦੀ ਬੁੱਕਲੀ ’ਚ ਸੁੱਤੀ ਦੀ ਕੰਵਕਾ ਦੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲੀ
ਕੱਛ-ਕੋਲ ਅਸ਼ਕੋਂ ਕੂਤੇ ਅਤਰੈ ਦੀ ਸ਼ੀਸ਼ੀ ਢੁੱਲੀ
ਕੰਵਕਾ ਨੇ ਮਾਉ ਗੀ ਪੁੱਛੇਆ...
ਮਾਂ, ਏਹ ਕੇਹ ਝੁਲੇਆ ਜੇ ਰਾਤ ਉੱਡੀ ਮੈਹਕੀ।”

ਉਪਰਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਇੱਕ ਡੋਗਰੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ੀ ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਮੰਨੇਗਾ।

ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੁਣ ਕੁਝ ਹੋਰ ਬੋਲੀ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ।

“ਅਜ ਹਮਾਰਿ ਯਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਰ ਸਮਿਰਥ ਭਾਸਾ ਹਰਚਣਿ ਚ ਕਿਲੈਕਿ ਹਮ ਅਪੜੀ ਭਾਸਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਿ ਕਰਣਾ ਛਾਂ। ਹਮਾਰਿ ਨੈ ਛਿਵਾਂਕ ਈਂ ਭਾਸਾਮੈਂ ਛਵਡਨ ਲਗੀਂ ਚ। ਜੁ ਆਜ ਹਮ ਅਪੜੀ ਭਾਸਾ ਬਚੋਣੇਅ ਪਰਯਾਸ ਨਿ ਕਰਲਾ ਤ ਭੋਲ ਈਂ ਲਧਤ ਹਵੇ ਜਾਣ। ਯੇ ਪੇਜਾਅ ਮਾਧਯਮਨ ਗੜ੍ਹਵਾਲਿ ਭਾਸਾ ਕੁ ਪਰਚਾਰ-ਪਰਸਾਰ ਕਰਲਾ ਅਰ ਯਖ ਅਪੜੀ ਭਾਸਾਮਾ ਬਚਯੋਲਾ। ਜੈ ਭਾਰਤ, ਜੈ ਉਤਰਾਖੰਡ, ਜੈ ਗੜ੍ਹਦੇਸ।”

ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਗੜ੍ਹਵਾਲੀ ਭਾਸਾ ਵਿਚੋਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਜਨ-ਗਣਨਾ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਉਪਭਾਸਾ ਐਲਾਨਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਬੁਲਾਰਾ ਗੜ੍ਹਵਾਲੀ ਨੂੰ ਏਨੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਜਿੰਨੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਲਾਰਾ ਡੋਗਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਜਨ-ਗਣਨਾ ਵਿਭਾਗ ਭਾਸਾ-ਉਪਭਾਸਾ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਭਾਰਤੀ ਜਨ-ਗਣਨਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਨਿਰਣਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਿਸਾਲ 'ਤੇ ਝਾਤੀ ਮਾਰਦੇ ਹਾਂ।

“ਆਪਾਂ ਨੈ ਭੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸਾ ਰੈ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਵਾਸਤੈ ਲਾਰੈ ਨੀਂ ਰੈਵਣੇ ਹੈ। ਆਜ ਰੋ ਅੱਖਾਂਣੋਮਾ ਕੈਵਤਾਂ ਮੁੰਡੋ ਭਰੀਜੈ। ਥਾਂ ਖੁਦ ਸਮਝਦਾਰ ਹੌ, ਮਤਲਬ ਬਤਾਵਣ ਰੀ ਕੋਈ ਜਰੂਰਤ ਤੋ ਹੈ ਕਿ ਕੋਨੀ ਪਣ ਇਤੋਂ ਜਰੂਰ ਬੋਲੁ ਕੈ, ਮਾਂ, ਮਯਤਭੇਮ ਅਰ ਮਯਤਭਾਸਾ ਰੋ ਦਰਜੋ ਸੁਰਗ ਸੂੰ ਈੰ ਉਚੋ ਹੁਵੈ।”

ਇਹ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਭਾਸਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਭਾਸਾ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਵੇਖਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਟਕਸਾਲੀ ਹਿੰਦੀ ਨਾਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵੱਧ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸਾ ਦੀ ਉਪਭਾਸਾ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਭਾਸਾ ਐਲਾਨਿਆ ਜਾਵੇ।

ਇੱਥੇ ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਭੁਗੋਲਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੜ੍ਹਵਾਲੀ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਟਕਸਾਲੀ ਹਿੰਦੀ (ਖੜੀ ਬੋਲੀ) ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਇਲਾਕੇ ਹਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਏਨੀ ਭਾਸਾਈ ਵਿੱਥ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਭਾਸਾਵਾਂ ਹਨ। ਜੇ ਇਲਾਕੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਗੜ੍ਹਵਾਲੀ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਭਾਸ਼ੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਧੇਰੇ ਦੂਰ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਭਾਸਾਈ ਵਿੱਥ ਦਾ ਅੰਦਾਜਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਜਨ-ਗਣਨਾ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਅਵਧੀ, ਬਘੇਲੀ, ਭੋਜਪੁਰੀ, ਛੱਤੀਸਗੜੀ, ਮਗਾਰੀ ਅਤੇ ਪਵਾਰੀ ਜਿਹੀਆਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਭਾਸਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸਾਵਾਂ ਐਲਾਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

3. ਭਾਸਾਵਾਂ ਦੀ ਵਾਧਾ ਦਰ: ਇੱਕ ਹੋਰ ਅੰਕੜਾ ਜਿਹੜਾ ਭਾਰਤੀ ਜਨ-ਗਣਨਾ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਉਲਝਾਈ ਤਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਭਾਰਤੀ ਜਨ-ਗਣਨਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸਾਵਾਂ ਦੀ ਦਹਾਕਾਵਾਰ ਵਾਧਾ ਦਰ। ਹੇਠਲੀਆਂ ਸਾਰਣੀਆਂ ਕਿ ਭਾਸਾਵਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਜਨ-ਗਣਨਾ ਵਿਭਾਗ ਅਨੁਸਾਰ ਦਹਾਕਾਵਾਰ ਵਾਧਾ ਦਰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਰਣੀ-ੳ: ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਭਾਸਾਵਾਂ ਦੀ ਦਹਾਕਾਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਾਧਾ ਦਰ

ਭਾਸਾ	1971-81	1981-91	1991- 2001	ਕੁੱਲ ਬੁਲਾਰੇ (2001)

ਬੰਗਲਾ	14.25	35.67	19.79	8,33,69,769
ਕੰਨੜ	18.36	27.46	15.79	3,79,24,211
ਕੋਕਣੀ	4.09	12.13	41.37	24,89,015
ਮੈਥਿਲੀ	22.71	3.25	56.81	1,21,79,122
ਮਨੀਪੁਰੀ	13.86	40.91	15.47	14,66,705
ਨੇਪਾਲੀ	-4.17	52.62	38.29	28,71,749
ਪੰਜਾਬੀ	39.00	19.21	24.48	2,91,02,477
ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ	176.00	714.54	-71.58	14,135
ਤੇਲਗੂ	13.11	30.41	12.10	7,40,02,856

ਸਾਰਣੀ ਅ: ਗੈਰ-ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਦਹਾਕਾਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਾਧਾ ਦਰ

ਭਾਸ਼ਾ	1971-81	1981-91	1991-	ਕੁੱਲ ਬੁਲਾਰੇ
			2001	(2001)
ਭੀਲੀ/ਭੀਲੋੜੀ	26.30	29.79	71.97	95,82,957
ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ	5.66	-11.78	26.79	2,26,449
ਘਾਰੋ	1.50	61.68	31.65	8,89,449
ਗੋੜੀ	13.33	11.06	27.72	27,13,790
ਹੋ	4.25	21.18	9.85	10,42,724
ਖੰਡੇਸੀ	383.05	-19.98	113.13	20,75,258
ਖਾਸੀ	31.28	45.07	23.71	11,28,575
ਕੁਰਖ	7.93	6.97	22.77	17,51,489
ਮੁੰਡਾਰੀ	-3.70	15.97	23.22	10,61,352

ਬੁਲ੍ਹ	22.34	9.53	10.98	17,22,768
-------	-------	------	-------	-----------

ਉਪਰਲੀਆਂ ਸਾਰਣੀਆਂ 'ਤੇ ਸਰਸਰੀ ਝਾਤ ਹੀ ਦੱਸ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਵਾਧਾ ਦਰਾਂ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਦੂਰ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਬਾਦੀ ਦੀ ਦਹਕਾਵਾਰ ਵਾਧਾ ਦਰ ਲਗਭਗ 20 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪ੍ਰਤੀ ਦਹਕਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਵੱਧ ਜਾਂ ਘੱਟ ਵਾਧਾ ਦਰ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੋ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਜਨ-ਗਣਨਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਲੇਖੇ-ਜੋਖੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਸਲੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹਨ।

4. 8ਵੀਂ ਸੂਚੀ ਦਾ ਅਧਾਰ: ਪਿੱਛੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਾਰਣੀਆਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਰਾਜਸੀ ਨਿਰਣਿਆਂ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਗਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। 2001 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿਰਫ 2,26,449 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਲਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਧੋਂਸ ਜਮਾਈ ਬੈਠੀ ਹੈ। 14,135 ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਵਾਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਪਰ 95,82,957 ਵਾਲੀ ਭੀਲੀ, 27,13,790 ਵਾਲੀ ਗੋੜੀ, 20,75,258 ਵਾਲੀ ਖੰਡੇਸੀ, 17,51,489 ਵਾਲੀ ਕੁਰਖ, 10,61,352 ਵਾਲੀ ਮੁੰਡਾਲੀ, 17,22,768 ਵਾਲੀ ਤੁਲੁ ਅਤੇ ਇਵੇਂ ਹੀ ਕਈ ਹੋਰਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਾਲੀ-ਵਾਰਸ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਮ ਤੋੜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕਮਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ 8ਵੀਂ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮਾਲਕ ਬਣੀ ਬੈਠੀ ਹੈ, ਪਰ 8ਵੀਂ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸੰਬਾਲੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਰੁਤਬਾ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

5. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ: ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ 8ਵੀਂ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ 22 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ 22 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕਿਉਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ, ਦੂਜੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ! ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ, 22 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਤਬਾ ਹਾਸਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਨੇਤਾ ਹਰ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਸ਼ਰਾਰਤ-ਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਡ ਬੜੀ ਖਤਰਨਾਕ ਹੈ।

6. ਕੁਝ ਭਿਆਨਕ ਸਿੱਟੇ: ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਸੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਵਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਸਵਾਲ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਗਠਨ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਤੇ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਿਸਚਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ 196 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦੇ ਖਤਰੇ ਵਾਲੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕਿਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਖਾਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸੀ, ਪਰ ਮਣੀਪੁਰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਣੀ ਅਰੰਭ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੂਨੈਸਕੋ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤੀ ਦੇ ਖਤਰੇ ਵਾਲੀ ਸੂਚੀ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਲਿਆ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਧੋਂਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ

ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਭਾਰਤ ਹੀ ਇਹ ਵੱਡੇ ਨੁਕਸਾਨ ਭੁਗਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਉਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਭਿਆਨਕ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਉੱਤਰਾਖੰਡ, ਛੱਡੀਸਗੜ੍ਹ, ਬਿਹਾਰ, ਝਾਰਖੰਡ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਉੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮੱਲੀ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਹੀ ਉਹ ਇਲਾਕੇ ਹਨ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ/ਸਾਖਰਤਾ ਪੱਖੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੱਛਮੇ ਇਲਾਕੇ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਜੰਮ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਡੋਗਰੀ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ (ਪੁਣਛੀ) ਉੱਤੇ ਉਰਦੂ ਦੀ ਧੌਸ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਹੈ।

7. ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ: ਭਾਰਤ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਇੱਕ-ਭਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਲਗਭਗ ਹਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੀਆਂ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵੱਡੀ ਵਧੀਕੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ 347 ਤੇ 350-ਏ ਧਾਰਾਵਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਰੁਤਬਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੱਕ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਸੰਜੀਦਾ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵੱਜੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨੀ ਔਕਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹਾਲਤ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸੁਚਾਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੇਖ ਚਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

8. ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਵਾਲ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਏਕਤਾ: ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕੌਮਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜੀ, ਭਾਸ਼ਾਈ, ਸੱਭਿਆਚਾਰੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਪਰੋਖੇ ਕਰ ਕੇ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨੂੰ ਤਸਲੀਮ ਕਰਕੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ 'ਤੇ ਢੁੱਕਵਾਂ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨੀ ਢਾਂਚਾ ਉਸਾਰ ਕੇ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਅੰਦਰਲੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਰੂਪ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਰਤਾ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਭਾਰਤੀ ਨੀਤੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਵਹਿਮ ਬੈਠਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਛੇੜਨ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਹਿਮ ਹੈ। ਗੱਲ ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਮਾਮਲੇ ਨਾ ਨਜ਼ਿਠੇ ਗਏ ਤਾਂ ਫਿਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਏਥੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਤਾਕਤ ਦੇ ਹਰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦਬਦਬਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ, ਪੰਜਾਬ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਮਨਾਈ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਸੰਬਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਪੰਜਾਬੀ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨੀਤੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁੱਠੀ ਮੱਤ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਹੱਲ-ਸ਼ੇਰੀ ਦੇਣ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਮੰਗਾਂ ਉਠਣਗੀਆਂ।

ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੇ ਸੁਬਿਆਂ ਵਾਲੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਹੱਥਾਂ ਹੀ ਘਾਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕੋਈ 37 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪਸ਼ਤੋ ਮਾਧਿਆਮ ਵਾਲੇ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਜ਼ਾਂ ਵੀ ਇੱਕ ਵੀ ਸਕੁਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੜਾਈ ਜਾ ਰਹੀ। ਪੰਜਾਬ ਅਸੰਬਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਉਤੇ ਕੀਤੀ ਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਵੋਟਾਂ ਲਗਭਗ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਉਸ ਸੂਬੇ ਦੀ ਕੌਮੀਅਤ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦਲ ਹੀ ਜਿੱਤਿਆ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਘਾਣ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੂਜੇ ਸੁਬਿਆਂ ਵਿਚ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਨਰਮੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਸੋ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਛੱਡਨ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੌਮੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੀਆਂ ਦੂਰੀਆਂ ਵਧੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹਨ ਕਿ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬੰਗਲਾ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਾ ਦੇਣਾ ਸੀ।

ਉਪਰਲੀ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਹਕੂਮਤਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ, ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਹੋਣ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਅਣਗਹਿਲੀ, ਬਲਕਿ ਮਾੜੀ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਨੀਤਿ ਦਾ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਿਆ, ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਵਿਚ ਪੱਛੜੇਧਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣੇ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਜ਼ਿਠੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਪਹਿਲੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, “ਸਥਿਤੀਆਂ ਏਨੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੰਨੀਆਂ ਅੱਜ ਕਿਆਸ ਕਰਨਾ ਵੀ ਅੱਖਾ ਹੈ।”

ਡਾ. ਜੋਗ ਸਿੰਘ, ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. (ਯੋਰਕ, ਯੂ.ਕੇ.);
ਕਾਮਨਵੈਲਬ ਸਕਾਰਲਰਸ਼ਿਪ ਪ੍ਰਾਪਤ (1990-93);
ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ (2001-11),
ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ;
ਸਾਬਕਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਸੈਂਟਰ ਡਾਰ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਸਟੱਡੀਜ, ਪੰਜਾਬੀ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਪਟਿਆਲਾ-147002 (ਪੰਜਾਬ) ਭਾਰਤ;
ਜੋਬੀ: +91-9915709582; ਬਿਜਲ ਡਾਕ: virkjoga5@gmail.com

ਸਿੰਘ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਂਝੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਤਿ ਪੇਸ਼

ਭੈਕ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਹਿਪੇਖ

ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਟੀਚਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਹਿਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁਸਰਿਆਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਇਸੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੂਜਿਆਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ, ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਗੱਲ ਬਾਤ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸਗੋਂ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੋਲੋਜੀ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰੋ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਪਾਇਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਉਸਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਦੇਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਆਮ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਰੂੜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰ ਸਮੇਂ ਅਰਥ ਸਿੱਧੇ ਮਿੱਥੇ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂੜ ਹੋਏ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਰੂੜ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਢਾਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਸ਼ਬਦ ਲੇਖਕ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਾਵੀ ਦੇ ਬਿਹਾ ਤੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੇਰੇ ਰਾਮ ਜੀਓ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਵਿਗਠਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜਰ ਕੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਤੁਸਾਂ ਕਹਿੜੀ ਰੁੱਤੇ ਆਏ, ਮੇਰੇ ਰਾਮ ਜੀਓ

ਜਦੋਂ ਬਾਗੀਂ ਛੁੱਲ ਕੁਮਲਾਏ, ਮੇਰੇ ਰਾਮ ਜੀਓ।

ਸ਼ਬਦ, ਸੁਰ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤ੍ਰਿਵੈਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਜੋਂ ਸਵਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਮੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ²। ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੋਸਿਅਲ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਸੀ। ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਆਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝੀ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਖਰੇਵਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਿਰਜਣਾਮਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਣ ਵੱਧੇਂ ਛੁੱਲਣ ਲੱਗੀਆਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਜਾਤੀਵਾਦੀ, ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਾਨਵੀ ਵਿਹਾਰ ਦੀ

ਅਣਹੋਂਦ ਦੀ ਭਾਰੂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਬਦਲ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਅਮਲ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਤੇ ਲੋੜ ਵੱਲ ਤੋਰਿਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪੱਖੋਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਅਪਛੁੰਸਾਂ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ ਸਨ। ਜੋ ਅੱਗੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣੀਆਂ³। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉੱਪਰ ਸਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਚੋਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ, ਕੀਮਤਾਂ ਸਮੇਤ ਹੋਰ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਾਮੀ ਚਿੱਤਨ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਜਦਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੇਲ ਸਿਰਜਨ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਮਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਸਦਕਾ ਇੱਥੋਂ ਉਹ ਹੀ ਟਿਕੇ, ਜੋ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਦੇ ਸੀ ਜਾਂ ਘੱਟੋਂ ਘੱਟ ਇਸ ਦੇ ਵਾਰ ਸਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਦਾ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਬਣਤਰ ਕਿਰਤੀ ਲੋਕਾਈ ਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ ਉੱਪਰ ਸਿਰਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ, ਮਾਨਵੀ ਕੀਮਤਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਤੇ ਚੋਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਖੇਤਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਭਿੰਨ ਅਤੇ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਉੱਗੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਪੰਡਿਤਾਉਪਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਗੇਦ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੂੰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੁਧ ਰੂਪ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਬਦ 'ਕਾਗਜ' ਨੂੰ ਕਾਗਦ, ਕਾਗਜ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਮੁੱਢਲਾ ਉਚਾਰਨ 'ਕਾਗਜ' ਪੜਿਆ ਲਿਖਿਆ ਦੀ ਬੌਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਟਿਕ ਸਕਿਆ। 'ਬਜ਼ਾਰ' ਦਾ 'ਬਜ਼ਾਰ' ਅਤੇ 'ਕਾਨੂੰਨ' ਦਾ 'ਕੰਨੂੰਨ' ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ 'ਸਟੇਸ਼ਨ' ਦਾ 'ਟੇਸ਼ਨ' ਤੇ 'ਲਾਇਨ' ਦਾ 'ਲੈਨ' ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਧੇਖਾਂ ਵਿਚ ਰੂੜ ਹੋ ਗਈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਐਬ ਨਹੀਂ ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਂਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲਣਾ ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਨ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਰਹੇਗਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਵਾਇਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤੇ ਨਿੱਖੜਵਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਸਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਕ੍ਰਿਦੰਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ /ਦਾ/ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਰਦਾ, ਜਾਂਦਾ, ਪੀਂਦਾ ਆਦਿ⁵।

ਜਿੱਥੇ ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਸਫਰ ਤੈਆ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਰੁਪਾਂਤਰਨ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਰਚ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਿਵੇਂ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੀੜਾਂ ਦਾ ਪਰਾਗਾ ਵਿਚ ਲੋਕ

ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਕਿ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮੁਢਲੇ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਗੁਹਿਣ ਕਰ ਸੰਦਰ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੇ ਹੈ। ਜਿਵ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਰੇ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਮੌਖਿਕ ਹੋਵੇ ਚਾਰੇ ਲਿਖਤੀ। ਜਿਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਅਲੋਕਿਕ ਰੂਪ ਗੁਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸੰਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਇੰਨ੍ਹੀਂ ਜ਼ਲਦੀ ਮੁਹਰਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਿਰਮੌਰ ਕਵੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਬਿਰਹੋਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜਿਵ ਕੁਮਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਉਸਾਰਦਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਗੁਹਿਣ ਕੀਤੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਉਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨੀਅਤ ਦੀ ਸ਼ਾਪ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹੈ। ਜਿਵ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਅਨੇਕ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਯਾਨ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਅਰਥ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਨੜੋਏ ਬੈਠਣਾ, ਸੋਹਲੇ ਜਾਉਣਾ, ਸਰੀਰ ਦੇ ਛੁੱਲ, ਮਰੁਏ ਦੇ ਛੁੱਲ, ਕਲੀਰੇ ਲਾਹੁਣਾ, ਫੋਵਾਂ ਵਾਲੇ ਪਲੰਘ, ਮਾਨਸਰਾ ਦੀ ਮੁਰਗਾਈ, ਚੰਨ ਦੀ ਦੌਣੀ, ਹੱਡਾ ਰੋੜੀ, ਹੰਝੂਆਂ ਦੀ ਛਬੀਲ, ਇਤਰ ਸੰਜੋਈਆਂ ਪੌਣਾਂ, ਸੰਦਲੀ ਬੂਹੇ, ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਟੋਰੂ, ਸ਼ਰਬਤੀ ਨੈਣ, ਚੰਬੇ ਦੀ ਡਾਲੀ, ਹੰਝੂਆਂ ਦਾ ਭਾੜਾ, ਪੀਤਾਂ ਦਾ ਪਰਾਗਾ, ਸਾਹਵਾਂ ਦੀ ਜੰਵ, ਲਧ ਕੁ ਚੁੰਗ, ਦਿਲ ਦੀ ਮੁਡੇਰ, ਕਬਰਾਂ ਦੀ ਕੱਲਰੀ ਮਿੱਟੀ, ਦਿਲ ਦੀ ਦੋਹਣੀ, ਧੜੂਰੇ ਦੇ ਛੁੱਲ, ਸੈਂਤ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਬਲੁੰਬਰੀ ਰੁਮਾਲ, ਉਮਰ ਦੀ ਗੋੜੀ, ਸਮੇਂ ਦਾ ਖਪਰਾ, ਗ੍ਰਾਮਾਂ ਦਾ ਮੂਸਲ, ਹਿਜਰ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ, ਪੀਤਾਂ ਦੀ ਪੱਥਰਕਣ ਆਦਿ⁶।

ਜਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਪਿੰਡ ਲੋਹਟੀਆਂ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਝੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਬਟਾਲੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਜਿੰਨ੍ਹੇ ਵੀ ਕਾਵਿ ਸਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਬਟਾਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਬਟਾਲੇ ਦਾ ਵਾਸੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਾਝੇ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਝੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਤਰਨਤਾਰ ਅਤੇ ਬਟਾਲੇ ਵਿਖੇ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੁਆਬੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਬਿਆਸ ਕੰਢੇ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਝੀ ਉਪਬੋਲੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਉਹ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮਾਝੀ ਉਪਬੋਲੀ ਉੱਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਵੀ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲ ਵਿਚ ਮਾਝੀ ਉਪਬੋਲੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਫਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨਾ, ਜਾਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇਤਨ ਦੇ ਕੋਈ ਬਾਨ੍ਹਵਾਂ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਕੋਈ ਅਜਿਹੇ ਵਿਗਿਆਨਕ

ਸਿਧਾਂਤ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ⁷। ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦੋ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੋਗੋਂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਦੋਆਬੀ ਤੇ ਮਾਝੀ ਦਾ ਰਲਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਿਰਨੇ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਖੇਤਰ ਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਿਵੇਕਲੇ ਆਧਾਰ ਮਿਥਕੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਫਿਰ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਖੋਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲੱਛਣ ਮਿਲਦੇ ਹੋਣ ਉਸ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਪਬੋਲੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ 10 ਤੋਂ 12 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਬਾਅਦ ਪਾਣੀ ਦਾ ਸੁਆਦ ਤੇ ਇਸਦੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹੀ ਫਰਕ ਵਾਲੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰਿਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਈਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੈਂਕਿਤਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੀ 40 ਦੇ ਕਰੀਬ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ⁸। ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਉਦੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਜੂਦ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਪੁਨੀਆਂ, ਵਿਆਕਰਨ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਕੁੱਝ ਉਘੜਵੇਂ ਫਰਕ ਹੋਣ⁹। ਮਾਝੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਟੈਂਡਰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਫਰਕ ਵਾਲੀਆ ਹਨ। ‘ਹੈ’ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ‘ਏ’ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ¹⁰।

ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਹਾਲੇ ਹੋਰ, ਸੋਹਣੀਆਂ ਨੇ ਡੁੱਬਣਾ ਏਂ
ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਲੱਖਣੇ, ਤੁਢਾਨ ਨਹੀਂ ਝਨਾਂਵਾਂ ਦੇ।
ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪੀਲਕਾਂ ਨੇ, ਖੋਲਿਆਂ 'ਚ ਉੰਗਣਾ ਏਂ,
ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਰਾਹੀਆਂ ਦਿਲ, ਠੱਗਣੇ ਨੇ ਰਾਹਵਾਂ ਦੇ¹¹।
ਗਮਾਂ ਦੀ ਰਾਤ ਲੰਮੀ ਏ, ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਗੀਤ ਲੰਮੇ ਨੇ।
ਨਾ ਭੈੜੀ ਰਾਤ ਮੁੱਕਦੀ ਏ, ਨਾ ਮੇਰੇ ਗੀਤ ਮੁੱਕਦੇ ਨੇ¹²।

ਮਾਝੀ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਸਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਉਘਾ ਲੱਛਣ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆ ‘ਹੈ’ ‘ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਿਵ ‘ਏ’ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਵਿਆਕਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਵਿਤਾ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆ ਕਾਵਿ ਤੁਕ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਵਿਚਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸ਼ਿਵ “ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਹਾਲੇ ਹੋਰ ਸੋਹਣੀਆ ਨੇ ਡੁੱਬਣਾ ਏ” ਏ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆ ਵੀ ਵਰਤਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਉਹੀ ਰਹਿਣਾ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਹੈ। ‘ਏ’ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆ ਮਾਝੀ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਬਦ ਅਸੀਸ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਾਲ ਗਿਰੂ ’ਤੇ ਕਾਵਿ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਵੱਲੋਂ ਇਉਂ, ਤਿਉਂ, ਜਿਉਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟਕਸਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਵੇਂ, ਤਿਵੇਂ, ਜਿਵੇਂ ਪੁਨੀ ਵਿਚ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਝੀ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਿਵ

ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਮਾਝੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮਾਝੀ ਉਪਬੋਲੀ ਵਿਚ ਆਮ ਜਨ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੋਲੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।
 ਲੱਧ ਕ ਹੰਡੂ ਮੁੱਠ ਕੁ ਪੀੜਾਂ, ਹੋਵੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਵੇ ।
 ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਕਰਾਂ ਉਮਰ 'ਚੋਂ ਮਨਫ਼ੀ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਵਧਦੀ ਜਾਏ ਵੇ¹³ ।

ਜੰਵ, ਅਯਾਲੀ, ਕੰਕਣੀ, ਅੰਦਾਣੀ, ਸੁੰਵੇ ਸੁੰਵ ਇਸ ਮਾਝੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਠੇਠ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਮਾਝੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਉਪਬੋਲੀ ਵਿਚ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦਾ ਹਨ। ਮਾਝੀ ਦੀ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਹ ਖਾਸੀਅਤ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲਿਪਾਂਕ 'ਵ' ਤੇ 'ਛ' ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਝਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਖੇਤਰ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਨਾਸਕੀ ਵਿਅੰਜਨ ਮ, ਨ, ਣ, ਵ, ਛ, ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇੱਥੇ 'ਵ' ਅਤੇ 'ਛ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਇੰਝ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਏਸ ਖੇਤ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਉਗਦੀ ਕੰਵਣੀ
 ਏਸ ਖੇਤ ਦੇ ਧਾਨ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਪੱਕਦੇ¹⁴ ।
 ਮੈਂ ਅੰਦਾਣੀ ਢੁੱਲ ਸਾਰੇ, ਤੇੜ ਝੋਲੀ ਪਾ ਲਵਾਂ
 ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਟੁਰਨ ਲੱਗਾਂ, ਝੋਲ ਮੇਰੀ ਪਾਟ ਜਾਏ
 ਤੇ ਦੂਰ ਤਿਤਲੀ ਉੱਡ ਜਾਏ¹⁵ ।
 ਮੈਂ ਵੀ ਅੱਜ ਰਾਂਝੇ ਵਾਂਗੂ, ਹੀਰ ਖੇੜੀ ਟੋਰ ਕੇ-
 ਤੇ ਸੁੰਵੇ ਸੁੰਵੇ ਆਪਣੇ, ਹਜ਼ਾਰੇ ਪਿਆ ਵੇਖਦਾਂ¹⁶ ।
 ਜੰਵ ਸਾਹਵਾਂ ਦੀ ਦਾ ਰੁੱਸ ਗਿਆ ਲਾੜਾ¹⁷

ਕਾਵਿ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਬਦ ਬਣਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਧੇਤਰ ਲਗਾ ਸ਼ਬਦ ਬਣਤਰ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੀ ਨੂੰ ਕੀਹ, ਨਾਵਾਂ ਨੂਮ ਨਾਵੂਂ, ਕਿੰਨੇ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਵਿਧੇਤਰ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਤੇ ਧੁਨੀ ਉਚਾਰ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਝੇ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਫਾਲਤੂ ਧੁਨੀ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ। 'ਹ' ਉਸ ਧੁਨੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ /ਹ/ ਧੁਨੀ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਾਝੀ ਉਪਬੋਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਧੁਨੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਸੁਹਾਗਾ ਦਾ ਸੁਆਗਾ ਉਚਾਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਪਹਾੜ ਦਾ ਪਾੜ ਪਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਵਿਧੇਤਰ /ਹ/ ਧੁਨੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਾਝੀ ਉਪਬੋਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਹੁਦਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਉਪਬੋਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਖੂਬੀਆ ਹੁੰਦੀਆਹਨ, ਕਿ ਹਰ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਘੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉੱਥੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਿਚੋਂ ਉਸਦੀ ਪੁਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਲਲਕਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਲੱਛਣ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਕਵੀ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ

ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਿਆ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਪੀੜਾਂ ਦਾ ਪਰਾਗਾ ਉਹ ਆਪਾਰਸ਼ੀਲਾ ਬਣੀ ਜਿਸ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਉਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੜਰਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮਹੱਲ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ/ਟਿੱਪਣੀਆਂ

¹ਸੂਰੀ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾਦਕ), ਪੀੜਾਂ ਦਾ ਪਰਾਗਾ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਐਡੀਸ਼ਨ 2014

²ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ., ਸਾਹਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2003, ਪੰਨਾ-1

³ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. , ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ, ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਗਰੀਸ਼ੀਅਸ ਬੁੱਕਸ ਅਰਬਨ ਸਟੇਟ ਫੇਜ਼ 1, ਪਟਿਆਲਾ, 2012, ਪੰਨਾ-178

⁴ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ., ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1991, ਪੰਨਾ-36

⁵ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-8

⁶ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ., ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਕਾਵਿ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2010

⁷ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ., ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਐਡੀਸ਼ਨ 2011, ਪੰਨਾ-31

⁸ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ., ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਐਡੀਸ਼ਨ 2011, ਪੰਨਾ-178

⁹ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-179

¹⁰ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-180

¹¹ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-186

¹²ਸੂਰੀ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾਦਕ), ਪੀੜਾਂ ਦਾ ਪਰਾਗਾ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਐਡੀਸ਼ਨ 2014, ਪੰਨਾ-50

¹³ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-58

¹⁴ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-57

¹⁵ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-27

¹⁶ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-45

¹⁷ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-69

¹⁸ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-25

ਸੰਦੀਪ ਕੁਮਾਰ
ਖੋਜਾਰਥੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਜਲੰਧਰ
ਸੰਪਰਕ: 76967-48526

ਪ੍ਰਿਸੀਪਰ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੌਰੀ: ਸ੍ਰੀਵਾਰ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਰਾਗ

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਤੀ ਜੋ ਤੱਥਾਂ, ਦਲੀਲਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ, ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ 'ਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਸੈਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਪ੍ਰਿ. ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਦਾ ਨਾਮ ਖਾਸ ਰੂਪ 'ਚ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਯਾਤੀ 'ਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸੈਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਦੇ ਬਾਰੇ 'ਚ ਉਚ ਪਾਏ ਦਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਇੱਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਇੱਕ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਉਪਰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂ ਸੰਪਾਇਤ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਲਈ ਲਿਖੇ।

ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 28 ਫਰਵਰੀ 1889 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਅਣ-ਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਵਾਪਾਰਕ ਕਸਬੇ 'ਭੇਰਾ' 'ਚ, ਕੋਹਲੀ ਖੱਤਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ (ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ ਜਗਤ ਦਾ ਸਿਤਾਰਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਲੇਖਕ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਵੀ ਭੇਰੇ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਸੀ)। ਭੇਰਾ ਉਸ ਵਕਤ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਗੋਤਰਾਂ ਦੇਮੁਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਹਨੀਆਂ ਦਾ ਮੁਹੱਲਾ, ਕੋਹਲੀਆਂ ਦਾ ਮੁਹੱਲਾ ਆਦਿ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਪ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪ੍ਰਤੀ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਦਸਵੀਂ ਤੱਕ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਭੇਰਾ ਦੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਹੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਗਲੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਆ ਕੇ ਡੀ. ਐ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਇੱਥੇ ਦਿਲ ਨਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਨਾਮ ਕਟਵਾ ਕਿ ਗੋਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ 'ਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਢੁਧ ਨੂੰ ਜਾਗ ਲੱਗਾ, ਭਾਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਲ ਰੁਚੀ ਵੱਧ ਗਈ। ਬੀ. ਐ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਐਮ. ਐ. ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਅੱਵਲ ਦਰਜੇ 'ਚ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਐਮ. ਐ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁੱਝ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਲਾਅ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲਿਆ, ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਲੱਗੀ ਚੇਟਕ ਨੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਬੇਚੈਨੀ ਜਿਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਚਾਨਕ ਇਸੇ ਵਕਤ ਮਿਲੀ ਇੱਕ ਖੁਬਰ ਨੇ ਵਕਾਲਤ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛੁਡਾ ਕੇ ਮੁੜ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਫਰੋਲਣ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਦੀ ਚੋਣ “ਐਲਗਜ਼ੈਡਰੀਆ ਸਕਾਲਰਸ਼ਿਪ” ਲਈ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

1913-14 ਈ. ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਜੀ ਗੋਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਐਮ. ਐ. ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸ ਵਕਤ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੁਆਰਾ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪ੍ਰੋ. ਰੈਮਸੇ ਮੁਇਰ ਨੂੰ ਅਕਤੂਬਰ 1913 ਤੋਂ ਮਾਰਚ 1914 ਤੱਕ, ਐਮ. ਐ. ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਸੱਦਿਆਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਵਿਆਖਿਆਨਾਂ ਨੇ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਦਾ ਖਾਸਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ, ਉਪਰੋਂ ਅੱਚ. ਐਲ. ਓ. ਗੈਰਟ ਦੀ ਉਸਤਾਦੀ ਨੇ ਸੋਨੇ ਤੇ ਸੁਹਾਗੇ

ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੋ. ਰੈਸੇਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ 31 ਜਨਵਰੀ 1914 ਨੂੰ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬ ਹਿਸਟੋਰੀਕਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਾਲਾਨਾ ਇਕੱਤਰਤਾ ਵਿਚ ਦੋ ਮੱਦਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ:

1. ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੋਜਾਰਬੀਆਂ ਲਈ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਰਸਾਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।
2. ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਕੇ, ਉਸਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ।

ਸੁਸਾਇਟੀ ਵੱਲੋਂ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਇਹ ਐਲਾਨ-ਨਾਮਾ ਵੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਿਹਨਤੀ ਖੋਜਾਰਬੀ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕਰਨਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਸਕਾਲਰਸ਼ਿਪ ਦਿੱਤੀ ਜਾਇਆ ਕਰੇਗੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੋਵੇਗਾ “ਐਲਗਜ਼ੈਡਰੀਆ ਸਕਾਲਰਸ਼ਿਪ”। ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਜੀ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ 'ਤੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਸਕਾਲਰਸ਼ਿਪ ਮਿਲੀ।

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਦੀ ਖੋਜ ਭਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਕੇ ਉਹ ਸਭ ਰਿਕਾਰਡ ਆਦਿ ਕਿੱਥੇ ਹੈ। ਕਾਫੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਢੂੰਡ-ਭਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰਾ ਰਿਕਾਰਡ ਇਸ ਵਕਤ ਸਿਵਲ ਸੈਕਟਰੀਏਟ, ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਮਾਰਤ ਉਸ ਵਕਤ ਸਰ ਮਾਈਕਲ ਡਾਵਾਇਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਇਸ ਰਿਕਾਰਡ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਜੀ ਦੀ ਚੋਣ ਹੋਈ, ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਖਸ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 1849 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਗਭਗ 70 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਗਰਦ ਝਾੜੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬੋਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ:-

“On the transfer of the administration of the Punjab in 1849, The Khalsa Darbar Records, consisting of offical papers dealing with the ministerial details of the several departments of the Government of Maharaja Ranjit Singh and his successors, come into the hands of British Government and were safely deposited in the archives of the civil secretariat. Here they remained untouched for well nigh seventy years till Sir Michael O'Dwyer directed this rich mine of historical material to be explored.”

ਇਹ ਸਾਰਾ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਜੋ ਛਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸ਼ਕਸਤਾ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣਾ ਕਾਫੀ ਅੰਖਾ ਸੀ, ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਨੂੰ ਛਾਰਸੀ ਜੁਬਾਨ ਅੰਦਰ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਰਿਕਾਰਡ ਦੀਆਂ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਫ਼ਹਿਰਸਤਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਪ ਨੂੰ 1915 ਵਿਚ ਸੌਂਪੀ ਗਈ। ਸਿਵਲ ਸੈਕਟਰੀਏਟ ਅੰਦਰ ਬੈਠ ਕੇ ਕੋਹਲੀ ਜੀ ਨੇ 129 ਬੰਡਲਾਂ ਤੋਂ ਗਰਦ ਝਾੜ ਕਿ ਚਾਨਣ ਦੀ ਕਿਰਨ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ 1811 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1849 ਤੱਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਫੌਜੀ, ਤੋਸੇ-ਖਾਨੇ, ਜਾਗੀਰਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਦਾ ਜਮ੍ਹਾਂ-ਖਰਚ

ਆਦਿ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਦਰਜ ਸੀ। ਤਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ, ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਹਰ ਇੱਕ ਮਹਿਕਮੇ ਦੀ ਫਿਰਸਤ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 1919 'ਚ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਅਤੇ 1927 ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਨੂੰ 'Catalogue Of Khalsa Darbar Records' ਦੇ ਨਾਮ ਬੱਲੇ ਛਾਪਿਆ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕੋਹਲੀ ਜੀ ਨੇ 5 ਸਾਲ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਮਿਹਨਤ ਬਾਰੇ ਖੁਦ ਕਰਕੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ' ਅੰਦਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

"These records had passed into the possession of the British at the time of annexation of Punjab in 1849 but for long seventy years they remained bound in bundles unused by any body. I was the first to untie the bundles and satchels of these records and it was with great labour that I became skilled in the art of reading the difficult Shikasta handwriting of person. Gradually, however, I was able to prepare a catalogue of records of each department, giving date, number and other necessary particulars of each document."

ਇਸ ਜਟਿਲ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ, ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਜੀ ਦੀ ਲਿਆਕਾਤ ਤੇ ਦਾਨਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਿਆ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗੋਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਲੈਕਚਰਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਕੋਹਲੀ ਜੀ ਬੀ. ਏ., ਐਮ. ਏ. ਦੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ, ਪੰਜਾਬ ਗੋਰਮਿੰਟ ਰਿਕਾਰਡ ਦਫ਼ਤਰ 'ਚ ਡਿਪਟੀ ਕੀਪਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਦਾ ਬਾਕੀ ਸਮਾਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਨੋਗ੍ਰਾਫ ਲਿਖਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੰਦਿਆਂ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਪੇਪਰਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਬੀਤਦਾ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਆਪ ਪੰਜਾਬ ਹਿਸਟੋਰੀਕਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਤਾਂ ਪੱਕੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ, ਨਾਲ ਹੀ ਆਪ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਵੀ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਆਪ ਦੇ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਪਰਚੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖੋਜ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਛੱਪਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਵਿਆਹ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵਕੀਲ, ਕਾਲਮ ਨਵੀਸ, ਰੁਚੀ ਰਾਮ ਸਾਹਨੀ ਦੀ ਧੀ ਲੀਲਾਵਤੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਲੀਲਾਵਤੀ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਛੋਹ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਹਰ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਉਹ ਬਣਦੀ ਮਦਦ ਦੇਣ ਲੱਗੇ।

1928 ਈ: 'ਚ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ 'ਚ ਰਹੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀਵਾਨ ਅਮਰਨਾਥ ਦੁਆਰਾ ਛਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ 'ਜਫਰਨਾਮਾ-ਏ-ਰਣਜੀਤ' ਦੇ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਸੋਧ ਸੰਵਾਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਲੰਮੀ ਭੂਮਿਕਾ ਲਿਖ, ਇਸ ਲਿਖਤ ਦੀ ਮਹੱਤਵਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਇਹ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਪਤੀ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਅੰਕਿਤ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਲ 41 ਅਧਿਆਇ ਹਨ।

ਸਾਲ 1932 ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ "Trail Of Mul Raj" ਮੌਨੋਗ੍ਰਾਫ ਲਿਖਿਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਛਾਪਿਆ। ਇਸ 'ਚ ਆਪ ਨੇ ਦੂਸਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼

ਸਿੱਖ ਜੰਗ ਦੇ ਬੀਜ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਦੇ ਸੂਤਰਧਾਰ ਮੂਲਰਾਜ ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਚੱਲੀ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰ ਕੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਕਿਤੇ ਅੱਗੇ-ਪਿਛੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣਾ ਵੀ ਇਕ ਜਟਿਲਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਿਆਣਿਆਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿੱਥੇ ਚਾਹ ਉਥੇ ਰਾਹ, ਆਪ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਮਿਲ ਗਏ। ਸਾਰਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਉਪਰਤ, ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਭੁਮਿਕਾ ਅਤੇ ਜਾਨ ਲੰਗਿਨ, ਜਾਨ ਲਾਰੈਂਸ ਤੇ ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫਨ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਸਮੇਤ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਰਾਜ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਬਾਰੇ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ।

ਇੱਥੇ ਲਾਹੌਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਐਕਡਮੀ, ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਉਰਦੂ ਜੁਬਾਨ 'ਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਕੈਡਮੀ ਨੇ ਛਾਪਵਾਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੋ. ਐਚ. ਐਲ. ਉ. ਗੈਰਟ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਵੀ ਕੁੱਝ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। “A History Of India (The Muhammdan)”, “The Indus Valley Civilization”, “Army of Maharaja Ranjit Singh”, “History of India from Beginning to A.D 1526” ਆਦਿ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਿਆਦਾਤਰ ਸਬੰਧ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੀ।

1933 ਚ ਲਾਹੌਰ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਦੇ 14 ਸਾਲ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਦੀ ਬਦਲੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲੇਜ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇੱਥੇ ਪ੍ਰੀ. ਹਾਰਵੇ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਇਸ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦੇ ਪਦ 'ਤੇ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਜੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋਈ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਆਪ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਉਸ ਘਰ 'ਚ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਵਕਤ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲੱਥਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਜਮਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਨਾਹ ਵਿਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ 1938 ਵਿਚ ਇੰਡੀਅਨ ਹਿਸਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦੀ ਖੋਜ ਸਭਾ 'ਚ ਦੂਸਰੇ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਿਲ ਹੋਇਆ। ਇੱਥੇ ਆਪ ਨੇ “ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਤੇ ਸਿੱਖ (1748-65)” ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਪਰਚਾ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਇੱਥੋਂ 1940 'ਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬਦਲੀ ਕਰਕੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਫਿਰ 1944 'ਚ ਬਦਲੀ ਕਰ ਕੇ ਰੋਹਤਕ ਦੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲੇਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀ. ਦੇ ਪਦ 'ਤੇ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹੋਏ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਆਪ ਦਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨਿਰਤਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। 1946 'ਚ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਕੇ ਰੋਹਤਕ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪੱਕੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ (ਗੋਸਾ-ਇ-ਅਫਾਯਤ) ਕਰ ਲਈ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਬਤੌਰ ਪ੍ਰੀ. ਰਣਬੀਰ ਕਾਲਜ, ਸੰਗਰੂਰ ਲਈ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਹਾਮੀ ਭਰ ਦਿੱਤੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਦ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਸੁਪਰਟੈਨਡੰਟ ਦਾ ਭਾਰ ਵੀ ਸੰਭਾਲ ਰਹੇ ਸਨ। 1948 'ਚ ਪੈਪਸੂ ਬਣਨ ਕਾਰਨ ਇਸ ਪਦ ਤੋਂ ਫਾਰਗ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਰਣਬੀਰ ਕਾਲਜ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਨਵੰਬਰ 1951 'ਚ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰੋਹਤਕ ਆ ਕੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਫਿਰ ਚੁਟ ਗਏ।

ਰਣਬੀਰ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰ ਕੇ 1953 ਵਿਚ ਡਾਫਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਉਸ ਵਕਤ ਤੱਕ ਇਹ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੀ ਲਿਖਤ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ-ਏ-ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਮੈਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਦਲੀਲ ਪੂਰਬਕ, ਤੱਥ-ਅਧਾਰਿਤ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

1952 ਵਿਚ ਮਹਿਕਮਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਗਣੇਸ਼ ਦਾਸ ਵਡੇਰਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਤ “ਛਤਿਹਨਮਾ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਕਾ” ਛਾਪੀ ਗਈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕੋਈ 1831-32 ਦੇ ਲਾਗੇ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਲ 279 ਛੰਦ ਤੋਂ 5 ਅਧਿਆਇ ਹਨ। ਇਸ ਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿਮ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਮਾਈ ਨਕੈਣ ਦੀ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਨੌਜ਼ਿਹਰੇ ਆਦਿ ਦੀ ਜੰਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਪੱਖਪਾਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ-ਬੰਧ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ।

1956 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਆਪ ਨੇ ਵਾਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ “ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ” ਦੇ ਨਾਮ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੀ 132 ਪੰਨਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਸਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ’ਚ, ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸੂਰਜ ਚੜਨ ਤੋਂ ਅਸਤ ਹੋਣ ਤੱਕ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਹਾਲ, ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹੱਤਤਾ, ਕਿਸੇ ਵਿਚਲੇ ਗੁਣ ਦੋਸ਼ਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ। ਕਾਵਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬੋਲੀ, ਬਣਤਰ, ਮੁਹਾਵਰੇ, ਉਪਮਾਵਾਂ, ਵਿਅੰਗਾਤਮਕਤਾ, ਸੈਲੀ, ਕਵੀ ਦਾ ਖੁਦ ਦਾ ਜੀਵਨ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ’ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਨੇ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਮੁੜ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕੀਤੀ। ਕਿਵੇਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਚਮਕਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਛਿਪ ਗਿਆ, ਹਰ ਪੱਖ ’ਤੇ ਤਰਕ, ਦਲੀਲ ਤੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ’ਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਮੁਕੰਮਲ ਤਾਂ 1962 ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਅਗਸਤ 1962 ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਛਪਾਈ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1967 ਚ “Sunset of The Sikh Empire” ਨਾਮ ਥੱਲੇ ਕਰਵਾਈ।

ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਇੱਕ ਸੁਲਿਹਿਆ ਹੋਇਆ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੀ। ਆਪ ਕੋਲ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਸੂਝ ਸੀ। ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਦਿੜਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤਰਕ ਸੰਗਤ-ਸੋਚ ਕਰ ਕੇ, ਸਹੀ ਗਲਤ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਬੜੇ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਕੰਮ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਦਰ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਉਤਰਾਅ-ਚੜਾਅ ਸਬੰਧੀ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਹੈ

ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ

ਸੰਪਰਕ: 96543-42039

ਹੱਥ-ਚਿਖਤ ਖਰਕਿਆਂ ਦਾ ਖੋਜੀ: ਸ. ਸ਼ਮਸੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ

ਇਤਿਹਾਸ ਜੋ ਕਿ ਬੀਤੇ ਦੀ ਗਾਥਾ ਹੈ, ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਕੌਮ ਨੂੰ ਹਲ੍ਹਣਾ ਦੇ ਰਣ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਣਾ ਮੂਹੀ ਸਾਹਿਤ ਜੋ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਂਭਿਆ ਗਿਆ ਉਸਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲਾ ਖੋਜੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸ. ਸ਼ਮਸੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਕਿਸੇ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਦਾ ਮੁਖਾਜ਼ ਨਹੀਂ। ਅਸ਼ੋਕ ਇਕ ਸੁਘੜ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖੋਜੀ, ਅਨੁਵਾਦਕ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਕਵੀ, ਖੋਜਕਾਰ, ਆਲੋਚਕ, ਸੰਪਾਦਕ ਅਤੇ ਨਿਰੰਧਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਅੰਦਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਲਗਪਗ 100 ਦੇ ਕਰੀਬ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ, ਸੰਪਾਦਨਾਂ, ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਖੋਜ ਰਸਾਲਿਆਂ ਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਧਰਮ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ।

ਇਸ ਸਿਰਮੌਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਧਰਤ ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ‘ਗੁਆਰਾ’ ਵਿਖੇ 10 ਫਰਵਰੀ 1904 ਈ. ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਸੁਖਦੇਵ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ, ਸ. ਝਾਬਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ‘ਸੰਘਾ’ ਗੋਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ‘ਕਾਲਾ ਸੰਘਿਆਂ’ ਤੋਂ ਆਣ ਇਥੇ ਵਸਿਆ ਸੀ। ਮਾਲੇਰਕੋਟਲਾ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਮਕਰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਕਾਲਾ ਸੰਘਿਆਂ ਤੋਂ ਮਾਲੇਰਕੋਟਲੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ 1800 ਵਿੱਖੇ ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟ ਹੋਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖੇਤ ਵਿਚਾਲੇ ਇਕ ਕੋਠਾ ਪਾ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਗੁਆਰਾ ਬੀਜ ਦਿੱਤਾ, ਇਸੇ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਪਿੰਡ ‘ਗੁਆਰਾ’ ਨਾਮ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਸ. ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਿੱਤੀ ਦਾ ਸੀ, ਸ. ਝਾਬਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਣ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੁਰਸੀਨਾਮਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਵਰੋਸਾਏ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਅਜਾਇਬ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਘਰ ਵਿਚ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ. ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਬਾਲ ਮਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆ। ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੇ ਪੰਜ ਭਰਾ ਤੇ ਇਕ ਭੈਣ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਅਸ਼ੋਕ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਇਕਲੋਤਾ ਚਿਰਾਗ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਮਾਪੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਲਈ ਫਿਕਰਮੰਦ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਸ. ਅਸ਼ੋਕ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚੋਂ ਵਿੱਦਿਆ ਨਾਂ ਲੈ ਸਕੇ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸ. ਝਾਬਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਪੜਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕਿੱਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਕੁੱਟ ਮਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਸੁਣ ਲੈਂਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਮਤਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਸ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਕਤਰਾਉਂਦੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਦਿਨ ਅਮਰਗੜ੍ਹ, ਬਨਭੋਰਾ ਤੇ ਮੀਸ਼ਮੌਰ ਸਕੂਲ ਗਏ ਪਰ ਗੱਲ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜੀ। 1915 ਈ. ਤਕ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਖੁਦ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਾਂਧੇ ਕੋਲ ਲੰਡੇ ਪੜਨ ਲਈ ਜਾ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਪਾਂਧੇ ਕੋਲੋਂ ਸ. ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਲੰਡੇ ਤੇ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ

ਸਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਿੰਘ ਦਰਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਿਖਿਆ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਪੰਜ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਦਸ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਭਗਤ ਬਾਣੀ, ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਲਈ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਤੇ ਛਾਰਸੀ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗੇ। ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ “ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਅਵਸਥਾ ਸਚਮੁਚ ਹੀ ਉਸ ਵੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂ ਵਰਗੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਖਲੋ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਇਕ ਅੱਖਰ ਪੁਛ ਪੁਛਾ ਕੇ ਹੀ 18 ਅਧਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗੀਤਾ ਰਟ ਗਿਆ ਸੀ।”

ਸੰਨ 1918-1919 ਨੂੰ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸ. ਸ਼ਸ਼ੋਕ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਮਾਲੇਰਕੋਟਲਾ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡ ਆਦਮਵਾਲ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਸ. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਭੋਗਲ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਸ਼ਾਮ ਕੌਰ (ਵਿਆਹ ਬਾਅਦ ਨਾਮ ਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ) ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਸ. ਅਸ਼ੋਕ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਚਾਰ ਬਚਿਆਂ (ਦੋ ਪੁੱਤਰ, ਦੋ ਪੁੱਤਰੀਆਂ) ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਦਵਾਈ, ਜਿਸਦੀ ਬਦੋਲਤ ਉਹ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਰਹੇ।

ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਸ. ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲਈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸ ਕੋਲ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪੜ੍ਹਵਾਉਣ ਤੇ ਲਿਖਵਾਉਣ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੇ ਸ. ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਜਿਸਦੀ ਝਲਕ ਸਾਨੂੰ ਸ. ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚੋਂ ਬਾਖੂਬੀ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਘਰ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਹੌਲ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਸ. ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਸੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ. ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਸਾਧੂਆਂ ਕੋਲੋਂ ਯੋਗ, ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ, ਵੈਰਾਗ ਸ਼ਤਕ, ਸਾਰਕੁਤਾਵਲੀ ’ਤੇ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਾਰੇ। ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਸੰਗ ਨੇ ਸ. ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਸਾਧੂ ਬਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਬਾਬੂ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਭਸੋੜ ਨਾਲ ਹੋਏ ਮਿਲਾਪ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਸੋਚ ਹੀ ਪਲਟ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਧੂ ਹੋਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤਿਆਗ ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ ਕੌਮੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਗਏ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਭਸੋੜ ਦੇ ‘ਪੰਚ ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ’ ਅਤੇ ‘ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਬਹਾਦਰ’ ਲਈ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਕ ਕਵੀ ਵਜੋਂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਵਲਭ ਕੋਲੋਂ ਪਿੰਗਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਲਿਆ ਅਤੇ 1928 ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਮਜ਼ਲੂਮ ਬੀਰ’ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਉਸ ਨੇ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ 1928 ਈ. ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ 1931 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਰਦ ਤੇ ਛਾਰਸੀ ਦੀ ਮੁਨਸ਼ੀ ਛਾਜ਼ਿਲ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਘਰੇਲੂ ਕਾਰਨਾ ਕਰਕੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਵੈਦਿਕ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹਕੀਮੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸ. ਅਸ਼ੋਕ ਅੰਦਰ ਜੋ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਦੀ ਤਾਂਘ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਆਪ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਭਾਈ ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮਿਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹੀ ਚਿਣਗ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕਿ ਆਪ ਗੁਆਰੇ ਤੋਂ ਪੈਦਲ ਹੀ ਨਾਭੇ ਲਈ ਚਲ ਪੈਂਦੇ ਤੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਪੰਜ ਦਿਨ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ। ਭਾਈ ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦਾ ਵੀ ਸ. ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਪ੍ਰਤੀ ਖਾਸ ਸਨੋਹ ਸੀ ਅਤੇ ਖੋਜ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਖਾਸ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਕੀਤੀ। 1932 ਈ. ਤੋਂ 1938 ਈ. ਤਕ ਭਾਈ ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਕੋਲ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਉਠਾਇਆ। ਉਸਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਜਿਥੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਖਰੜੇ ਜਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲਦੀ ਉਹ ਲੈਣ ਲਈ ਜਾਂ ਉਸਨੂੰ ਵਾਚਣ ਖਾਤਿਰ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਖਰਤਿਆਂ ਜਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸਿੱਟੇ ਵੀ ਕੱਢੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਸ. ਅਸ਼ੋਕ ਜੀ ਨੇ 1938 ਈ. ਵਿਚ ‘ਮੁਦ੍ਰਾਰਾਕਸ਼ਸ਼’ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਕੇ ਛਾਪਵਾਇਆ। ਆਪ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਪ੍ਰ. ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਬੱਤੋਰ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਸਕਾਲਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਥੇ ਜੂਨ 1943 ਈ. ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ 1945 ਈ. ਤਕ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਇਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ‘ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ’ ਲਿਖਿਆ। ਇਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ‘ਧਰਮ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ’ (ਲੇਖ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 1944), ‘ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਗੋਸ਼ਟਾਂ’ (1945), ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਲਜ ਵਿਖੇ ਕਲਾਸਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਸੰਨ 1945 ਤੋਂ 1947 ਈ. ਤਕ ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਸ੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅਧੀਨ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ‘ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰਤਾਜ਼ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ’ (1946), ‘ਮਾਧਵਾ ਨਲ ਕਾਮ ਕੰਦਲਾ ਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਆਲਮ’ (1946) ਤੇ ‘ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੰਗ-ਨਾਮੇ’ (1950) ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਅਦ ਸ. ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਮਾਲੇਰਕੋਟਲਾ ਵਿਖੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਅਗਸਤ 1948 ਤੋਂ ਡਰਵਰੀ 1959 ਤਕ ਸ. ਅਸ਼ੋਕ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਹਿਕਮਾ ਪੰਜਾਬੀ (ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪਟਿਆਲਾ) ਵਿਖੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਤੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਖੋਜਾਰਬੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਣ ਤਕ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ (1951), ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ (1951), ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਲਾ (1953), ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ (1953), ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ (1850-1910), ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਰੈਣ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ (1955), ਸਾਹਿਤਕ ਲੀਹਾਂ (1955), ਆਦਮੀ ਦੀ ਪਰਖ(ਅਨੁਵਾਦ 1956), ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ (ਹਿੰਦੀ 1957), ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ (1958), ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ (ਅਨੁਵਾਦਿਤ 1958), ਮਾਲਵੰਦ੍ਰ ਮਹਾਕਾਵਯ (ਆਲੋਚਨਾ 1959) ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਮੌਤੀ ਬਾਗ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਨ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਰਤ ਰਹੇ। ਆਪ ਦੀ ਅਣਥਕ ਮਿਹਨਤ, ਸਿਰਤ ਤੇ ਸਿਦਕ ਸਦਕਾ 1960 ਤੋਂ 1963 ਈ. ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮਹਿਕਮਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਖੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਅਵਸਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ‘ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਅਡੀਸ਼ਨ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ (1960) ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ (ਸੰਪਾਦਨ 1961), ਮੁਕਬਲ ਕੇ ਕਿੱਸੇ (ਸੰਪਾਦਿਤ 1961), ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ

ਦੀ ਸੂਚੀ (ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ 1961), ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ (ਨਾਵਲ, ਅਨੁਵਾਦ 1962), ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਕ੍ਰਿਤ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਵਾਨ (ਸੰਪਾਦਿਤ 1962), ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ (ਦੂਜਾ ਭਾਗ 1963), ਸ਼ੀਰੀ ਫਰਹਾਦ (ਸੰਪਾਦਿਤ 1963), ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਹਿੰਦਾਲੀਆਂ ਵਾਲੀ (ਸੰਪਾਦਿਤ 1963), ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਮਰਦਾਨਾ ਆਦਿ (ਸੰਪਾਦਿਤ 1963), ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਸੰਪਾਦਿਤ 1963) ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 1964 ਈ. ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ ਵਿਖੇ 'ਰੀਸਰਚ ਸਕਾਲਰ' ਵਜੋਂ ਆਪ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਸਿਹਤ ਦੀ ਖਰਾਬੀ ਕਾਰਨ ਉਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਰਹਿ ਪਾਏ। 1965 ਤੋਂ 1966 ਈ. ਤਕ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਹਿਸਟੋਰੀਕਲ ਸਟੱਡੀ ਵਿਖੇ ਰੀਸਰਚ ਸਕਾਲਰ ਰਹੇ। 1966 ਈ. ਵਿਚ ਉਹ ਰੀਸਰਚ ਸਕਾਲਰ ਵਜੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਫਿਰ ਤੋਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ, ਜਿਥੇ 1981 ਈ. ਤਕ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। 'ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ' (ਖੋਜ 1965), ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1966), ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬ (1966), ਸਾਡਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ (1968), ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੱਸਿਆ (1972) ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾ ਇਤਿਹਾਸ (1983) ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਸ. ਸ਼ਸ਼ਿਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਜਿਥੇ ਇਕ ਸੁਖੜ ਸੰਪਾਦਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਨ ਉਥੇ ਹੀ ਇਕ ਉਥੇ ਅਲੋਚਕ ਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਤੱਥ ਆਪਾਰਿਤ ਗਲ ਕਰਦਿਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਬਹੁ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚੰਗੇ ਅਨੁਵਾਦਕ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਵਾਦਿਤ 'ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਾਗਵਤ ਗੀਤਾ' ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ' ਵਜੋਂ ਸਨਮਾਨਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਬਾਰੇ ਸਤਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ, "ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਮਦਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਚਰੀ ਹੋਵੇ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।"

ਇਸ ਖੋਜੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾਈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਕਿੰਤੁ ਉਸਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮੋਹਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਮਾਰ ਕੀਤਾ। ਜੋ ਕਾਰਜ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਰ ਰਹੀਆ ਸਨ, ਉਹੋ ਕੰਮ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ. ਸ਼ਸ਼ਿਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਅੰਤ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਹ ਖੋਜੀ ਅਤੇ ਅਛਮੁੱਲਾ ਹੀਰਾ ਆਖਿਰ 14 ਜੁਲਾਈ 1986 ਈ. ਨੂੰ 82 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਉਪਰੰਤ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਰੁਖ਼ਸਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ. ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਕਾਰਜ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੱਕ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ।

ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਕੌਰ
ਰਿਸਰਚ ਸਕਾਲਰ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰਿਸਰਚ ਬੋਰਡ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ

ਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਸਿੰਘ : ਤ੍ਰੀਈ ਅਤੇ ਏਣ

ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਸੜਕ ਤੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਦੇਖਦਾ ਤਾਂ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਖਿੱਚ ਪੈਂਦੀ ਕਿ ਇਹ ਫੌਜੀ ਦੂਜੇ ਫੌਜੀਆਂ (ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫੌਜੀ) ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਤੇ ਵੱਧ ਸੋਹਣੇ ਕਿਉਂ ਲੱਗਦੇ ਹਨ? ਫਿਰ ਇਸ ਬਾਲ ਦੇ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਧ ਸੋਹਣੇ ਲੱਗਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਬੰਨੀ ਪੱਗ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਆਈ ਦਾਹੜੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਆਉਂਦੀ ਕਿ “ਮੈਂ ਵੀ ਸਿਰ ਤੇ ਜੁੜਾ ਰੱਖ ਕੇ ਸੋਹਣਾ ਸਰਦਾਰ ਸਜਾਂਗਾ... ਹਾਂ ਮੈਂ ਕੇਸ ਜਤੁਰ ਰੱਖਾਂਗਾ... ਜਤੁਰ ਰੱਖਾਂਗਾ।” ਇਹ ਵੀ ਸੋਚ ਫੁਰੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ‘ਨੱਥੂ ਰਾਮ’ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਰੱਖਾਂਗਾ। ਇਹੀ ਬੱਚਾ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਨੱਥੂ ਰਾਮ ਤੋਂ ‘ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ’ ਬਣਿਆ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਨ ਦਾ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ।

ਜਨਮ ਤੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ- ਪ੍ਰੇ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਪਸਰੂਰ ਦੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ‘ਫੱਤੇਵਾਲੀ’ ਵਿੱਚ 16 ਫਰਵਰੀ 1892 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਹੀਰਾ ਨੰਦ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਨਿਹਾਲ ਦੇਈ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਕੱਖੋਂ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਲਦੀ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਨੱਕ ਵਿੱਚ ਨੱਥ ਪਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਨਾਂ ‘ਨੱਥੂ ਰਾਮ’ ਰੱਖਿਆ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਨੱਥ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਉਤਾਰਨੀ ਸੀ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਅੱਠਵੀਂ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਪੜਦਿਆਂ ਹੀ ਨੱਥ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਇਸੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪਰਚੂਨ ਦੀ ਹੱਟੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਅਤਿ ਗਰੀਬ ਦਰਜੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੱਟੀ ਬਹਤਾ ਚਿਰ ਨਾ ਚੱਲ ਸਕੀ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਫੱਤੇਵਾਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਬਰਪਾਲ ਪਿੰਡ ਜਾ ਵਸੇ।

ਮੁਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਵਿਆਹ- ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ‘ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ’ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਪਿੰਡ ਬਰਪਾਲ ਵਿੱਚ ਜਾਗੀਰ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ‘ਮੀਆਂ ਹਯਾਤ ਸ਼ਾਹ’ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਕਵੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਬਰਪਾਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹਯਾਤ ਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਪੜਨੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਤਹਿਸੀਲ ਰਾਈਏ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਪੰਜਵੀਂ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ‘ਵਰਨੈਕੁਲਰ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ’ ਗੇਤਾ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਤੋਂ 1905 ਵਿੱਚ ਮਿਡਲ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਡਵੀਜ਼ਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ’ਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। 13 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਦੀ ਸਪੁਤਰੀ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ 11 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੁਕਲਾਵਾ ਢਾਈ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ।

ਸਿੰਘ ਸਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ- ਪੰਜਵੀਂ ਵਿੱਚ ਪੜਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੇਸ ਰੱਖ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਪਰ ਨੌਵੀਂ ਕਲਾਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਵੀ ਅਜੇ ਕੇਸ ਰੱਖੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਆਪ ਦੀ ਦਾਦੀ ਦੀ ਭੈਣ ਦਾ ਦੋਹਤਰਾ ਘਰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਜੋ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ

ਘੋਨ ਮੌਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ‘ਧਰਮ ਸਿੰਘ’ ਰੱਖ ਕੇ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਸਿੰਘ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੇਸ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਇੱਛਾ ਫਿਰ ਤੋਂ ਜਾਗ ਪਈ। ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਆਪ ਨੇ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਇੱਕ ਮਿੱਤਰ ‘ਤੁਲਸੀ ਰਾਮ’ ਨੇ ਸਤੰਬਰ 1906 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ‘ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ’ ਅਤੇ ‘ਜਗਜੋਪ ਸਿੰਘ’ ਰੱਖ ਲਿਆ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਿੱਖਣ ਵੱਲ ਰੁਚੀ- ਪਸੂਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਇਸਾਈਆਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਸਾਂਝਾ ਜਲਸਾ ਰੱਖਿਆ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ‘ਪਸੂਰ’ ਵਿਖੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਥਾ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਆਪ ਨੇ ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। “ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਲਗਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਇੱਕ ਨਾ ਸੁਣੀ। ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜਾਣ ਵਾਲੇ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਪਾਸ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਮੇਰਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ‘ਲ੍ਯੂ ਕੋਮੁਦੀ’ ਅਤੇ ‘ਅਮਰ ਕੋਸ’- ਇਹ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਸਤੇ ਵਧੀਕ ਵਕਤ ਦੇਣ ਦੀ ਸੈਨੂੰ ਖਾਸ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪੜਾਈ ਉੱਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਹ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਜੋ ਮੁੰਡੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਿੱਖ ਸਕੇ।”

ਪਿਤਾ ਦਾ ਚਲਾਣਾ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ- ਆਪ ਨੌਵੀਂ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੜ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਮੁਕਲਾਵਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਭਰਾ ਤੇ ਤਿੰਨ ਭੈਣਾਂ ਸਨ। ਦਸਵੀਂ ਦਾ ਦਾਖਲਾ ਆਪ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ‘ਭੂਆ’ ਰਾਧੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਟੂਮਾਂ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਭਰਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਰਹਿ ਕੈ ਦਸਵੀਂ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਪੜਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਪਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪ ਸਤੰਬਰ 1909 ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਸਾਂਗਲਾ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ 15 ਰੂਪਏ ਮਹੀਨਾ ਤਨਖਾਹ ਤੇ ਸੈਕੰਡ ਮਾਸਟਰ ਲੱਗ ਗਏ, ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਹ ਦਿਨ ਆਪ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਬੜੇ ਬਿਪਤਾ ਭਰੇ ਸਨ। ਅਪ੍ਰੈਲ 1912 ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਪਹਿਲੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਡਾਕਖਾਨੇ ਵਿੱਚ 20 ਰੂਪਏ ਮਹੀਨਾ ਤੇ ਕਲਰਕ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਪਰ ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਅਜੇ ਹੋਰ ਪੜਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ। ਦੂਜਾ, ਆਪ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਏਨੀ ਤਨਖਾਹ ਨਾਲ ਘਰ ਦਾ ਕਰਜਾ ਨਹੀਂ ਉੱਤੇ ਸਕਦਾ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਉਸਤਾਦ ਪੰਡਿਤ ‘ਵਿਤਸਤਾ ਪ੍ਰਸਾਦ’ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਅਗਲੇਰੀ ਪੜਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਡਾਕਖਾਨੇ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਪੜਾਈ ਦੇ ਖਰਚ ਲਈ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਦੇਸਤਾਂ, ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਸਨੋਹੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮਈ 1915 ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਬੀ.ਏ. ਦੀ ਪੜਾਈ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਮ ਦਰਜੇ ਤੇ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਮੈਡਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸਕੂਲ ਦੀ ਨੌਕਰੀ- ਬੀ.ਏ ਕਰਕੇ ਆਪ ‘ਖਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਫਾਰੂਕਾ’ ਵਿਖੇ 75 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ’ਤੇ ਮਾਸਟਰ ਲੱਗ ਗਏ। ਇਸੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਮੇਲ ‘ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ’ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਰਜ਼ਾ ਉਤਾਰਿਆ। ਭੂਆ ਰਾਧੀ ਦੁਆਰਾ ਦਸਵੀਂ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਲਈ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖੀਆਂ ਟੂਮਾਂ ਵੀ ਵਾਪਸ ਲਿਆਂਦੀਆਂ। ਸਤੰਬਰ 1915 ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਦੂਜੇ ਬੱਚੇ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

1916 ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਵਿਖੇ ‘ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ’ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇੱਥੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਧਿਆਪਕ ਵਜੋਂ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। 1917 ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। 1918 ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਤੀਜੇ ਲੜਕੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ-ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਦੇ ‘ਖਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ’ ਵਿੱਚ ਦਸਤਬਰ 1920 ਨੂੰ ‘ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ’ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੁਰਬ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪੰਕਤੀ ’ਤੇ ਆ ਕੇ ਆਪ ਦਾ ਧਿਆਨ ਅਟਕ ਗਿਆ। ਇਹ ਤੁਕ ਸੀ -

ਆਹਰ ਸਭਿ ਕਰਦਾ ਫਿਰੈ, ਆਹਰੁ ਇਕੁ ਨ ਹੋਇ॥

ਨਾਨਕ ਜਿਤੁ ਆਹਰਿ ਜਗੁ ਉਪਰੈ ਵਿਰਲਾ ਬੂਝੈ ਕੋਇ॥ (ਗ.ਗ੍ਰ. ਸਾ.-965)

ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇੱਕੋ ਸ਼ਬਦ ‘ਆਹਰ’ ਵਿੱਚ ‘ਰ’ ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੁਕਤਾ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਅੰਕੜ ਤੇ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਸਿਹਾਰੀ ਨਾਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਉਂ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਾਠ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਛਕਣਾ ਵੀ ਭੁਲ ਗਿਆ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਘਰ ਆ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸੈਂਚੀ ਲੈ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਯਮ ਲੱਭ ਗਿਆ।

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਕਾ ਵਾਪਰ ਗਿਆ। ਸਾਕੇ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਆਪ ਵੀ ਇੱਕ ਜੱਥੇ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਗਏ। ਇਸ ਖੂਨੀ ਸਾਕੇ ਦਾ ਆਪ ਦੇ ਕੋਮਲ ਮਨ ’ਤੇ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕਤਲੋ-ਗਾਰਤ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪ ਕੁੱਬਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਏ।

ਸੰਨ 1920 ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ‘ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ’ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਸਲਾਨਾ ਦੀਵਾਨ ਕਰਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੀ ਪਤਨੀ ‘ਦੁਰਗਾ ਦੇਈ’ ਨੇ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ‘ਆਗਿਆ ਕੌਰ’ ਰੱਖਿਆ। ਮਈ 1921 ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਇੱਕ ਬੇਟੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਨਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ- 1920 ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣੀ। 1921 ਵਿੱਚ ਆਪ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਆਪ ਨੂੰ ਮੀਤ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1922

ਵਿੱਚ ‘ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ ਮੋਰਚਾ’ ਸੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੀਤ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਜੋਂ ਇਸ ਮੋਰਚੇ ਸਬੰਧੀ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਾਰੀ ਡਾਕ ’ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ‘ਮਿ. ਡਨਿਟ’ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਰੜਕਣ ਲੱਗੇ। ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨੌਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਵਾਰੰਟ ਜਾਰੀ ਹੋਏ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਾਂ ਆਪ ਦਾ ਸੀ। ਜੇਲ ਵਿੱਚ ਆਪ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਆਪਣੀ ਸਰ੍ਵੇ ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਦਸੰਬਰ 1920 ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਇਹ ਸੂਝ ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਭੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਆਕਰਣ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਈ ਸਾਲ ਲੱਗਣੇ ਸਨ। ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਮੈਂ ਜੁਲਾਈ ਸੰਨ 1921 ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ ਮੀਤ ਸਕੱਤਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਏਥੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਮੋਰਚੇ ਹੀ ਮੋਰਚੇ। ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਸੁਧ ਬੁਧ ਹੀ ਵਿਸਰ ਗਈ। 26 ਅਗਸਤ 1922 ਨੂੰ ਮੈਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਭਾਰ ਲਹਿ ਗਿਆ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਵਿਹਲ ਹੀ ਵਿਹਲ। ਮੇਰੀ ਸੁਰਤ ਫਿਰ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਭਾਲ ਵੱਲ ਪਰਤ ਪਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਚੀਆਂ ਘਰੋਂ ਮੰਗ ਲਈਆਂ ਤੇ ਬੇਫ਼ਿਕਰੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।”² ਆਪ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਜੇਲ ਵਿੱਚ ਸਨ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਘਰ 23 ਦਸੰਬਰ 1922 ਨੂੰ ਪੰਜਵੇਂ ਬੱਚੇ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। 27 ਅਪ੍ਰੈਲ 1923 ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਆਪਣੇ ਬਾਕੀ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਜੇਲ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਹੋਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਆਪ ਨੂੰ ‘ਜੈਤੇ ਮੋਰਚੇ’ ਸਮੇਂ 11 ਅਤੇ 12 ਅਕਤੂਬਰ 1923 ਦੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਘਰ ਤੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਆਪ ਜੇਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜੇਲ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੀ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਮਾਨਤ ’ਤੇ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪ ਫਿਰ ਤੋਂ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ’ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਗਏ। ਨਵੰਬਰ 1926 ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਛੇਵੇਂ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਹੁਣ ਤੱਕ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਸਮਝ ਪਈ ਸੀ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ 22 ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛੇ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਟੀਕਾ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਨੇ ਭਾਣੀ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਈਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤਾ।

ਦੁਬਾਰਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ- ਖੋਜੀ-ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪ ਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਕੰਮ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ 13 ਸਤੰਬਰ 1927 ਨੂੰ ਆਪ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੁਲਾਜਮਤ ਛੱਡ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ‘ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ’ ਗੁਰਜਾਂਵਾਲਾ ਆ ਗਏ। ਆਪ ਐਫ. ਐ. ਅਤੇ ਐਫ. ਐਸ. ਸੀ. ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ‘ਖਾਲਸਾ ਯਤੀਮਖਾਨਾ’ ਸੀ। ਯਤੀਮਖਾਨੇ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਛੱਤ ਉੱਤੋਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਲੌਢੇ ਪਹਿਰ 3 ਵਜੇ ਤੋਂ 4 ਵਜੇ ਤੱਕ ਰੋਜ਼ਾਨਾ

ਸਤਸੰਗ ਲਗਦਾ ਸੀ। 'ਸੰਨ 1927 ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਰਥ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰੰਭ ਕਰਕੇ 1928 ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਫੇਰ ਮੁੱਢੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।'³

ਉਧਰ, ਸ: ਜੋ ਸਿੰਘ 'ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੰਸੀਪਲ ਬਣ ਕੇ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜਾਉਣ ਲਈ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਸ: ਜੋ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਕੇ 'ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ' ਕਾਲਜ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਾਲਜ ਦੀ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਨਾ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇਹਾਂ ਬਾਵਾਂ ਦਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਆਪ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਖੁੱਸ ਗਿਆ। 'ਆਪ ਨੇ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ 'ਜੀਵਨ' ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੁਲਾਈ 1929 ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵੱਈਆਂ ਦਾ ਟੀਕਾ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਿਆ।'⁴

ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਿੱਚ- ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਮੇਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਕੱਤਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਸ: ਸੋਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ 150 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨੇ 'ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਸੁਧਿਨਟੈਂਡ ਲਵਾ ਦਿੱਤਾ। 'ਆਪ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਮੰਜ਼ੀ ਡਾਹ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ।'⁵

ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਰਦਾਰ ਸੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ੀਠੀਆ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੌਰਚਿਆਂ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ (ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ) ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਮਿ. ਡਨਿੱਟ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਰੜਕਦੇ ਹੋ। ਕਾਲਜ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਸਲਾਨਾ ਗ੍ਰਾਂਟ ਲੈਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਲਈ ਆਪ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੌਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੱਜਣ 'ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ' ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵਿਤਕਰਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਸਰਕਾਰ ਦੀਆ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਹੀ ਕਿਉਂ ਬਾਗੀ ਹੈ?

ਆਪ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਮਜ਼ੀਠੀਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਸੀਪਲ ਸ: ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਬਦਲਣ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਖੀਰ 4 ਨਵੰਬਰ 1929 ਨੂੰ ਆਪ ਨੂੰ 'ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ' ਵਿਖੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ- ਜੁਲਾਈ 1929 ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ 'ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵੱਈਆਂ' ਦਾ ਸਟੀਕ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਖੁਦ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਆਪ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਟੀਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1931 ਵਿੱਚ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੀਕਾ ਵੀ ਖੁਦ ਹੀ ਡਾਇਆ।

1931 ਵਿੱਚ 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ' ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵਿਆਕਰਣ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦਾ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ 1920 ਤੋਂ ਹੀ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ' ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਰੰਭਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਆਪ

ਨੇ 1932 ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ 13 ਸਤੰਬਰ 1939 ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦਾ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। 1932 ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪ ਨੇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਦਾ ਟੀਕਾ ਵੀ ਲਿਖ ਲਿਆ। 'ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਯੋਗਦਾਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੀਕਾ ਨੇਪਰੇ ਚੜਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਨਾਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ 'ਪਾਣਿਨੀ' ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ।⁶

ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਦਮੇ- 1932 ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੇ ਭਰਾ 'ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ' ਦੀ 36 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਫਿਰ ਆਪ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸਾਥਣ 'ਆਗਿਆ ਕੌਰ' ਸੱਟ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ 28 ਦਸੰਬਰ 1932 ਨੂੰ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ 38 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਸਦੀਵੀ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਗਈ। ਉਹ ਬੱਚੀ ਵੀ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਈ। ਇਹ ਬੜਾ ਦੁਖਦਾਈ ਸਮਾਂ ਸੀ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹਾਰੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਘਰ ਨੂੰ ਤੋਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਫਿਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਸ: ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਾਕ-ਸਨੇਹੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਤੇ ਆਪ ਨੇ 31 ਦਸੰਬਰ 1933 ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਧਵਾ, ਬੀਬੀ 'ਰਤਨ ਕੌਰ' ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। 11 ਅਕਤੂਬਰ 1934 ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਬੀਬੀ ਰਤਨ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖਾਂ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜੋ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰੀ ਡਾਕਟਰ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਖਵਾਇਆ।

ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ- 1935 ਵਿੱਚ 'ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ' ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਗੁਰਜਾਂਵਾਲਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਨੇ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ' ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਡੇਢ ਘੰਟਾ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਗੌਰ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ। ਇਸੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਆਪ ਨੇ 'ਸੱਦ ਬਾਣੀ' ਦਾ ਟੀਕਾ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਰੱਬੀ ਸੱਦਾ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਛਾਪੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਨੇ 'ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ' ਅਤੇ 'ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ' ਦਾ ਟੀਕਾ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਨ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਤੰਬਰ 1939 ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਇੱਕ ਬੇਟੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਖੇ ਐਮ.ਬੀ.ਬੀ.ਐਸ. ਡਾਕਟਰ ਬਣੇ।

1940 ਤੋਂ 1947 ਤੱਕ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਹੋਰ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਲਿਖੇ, ਜਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ, ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਟੀਕ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਰ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਟੀਕ, ਦਸ ਵਾਰਾਂ ਸਟੀਕ, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਸਟੀਕ, ਸੱਤੋਂ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਸਟੀਕ, ਅਤੇ ਜੈਤਸਰੀ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ। ਤਿੰਨ ਕਿਤਾਬਾਂ-'ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕ ਸਟੀਕ', 'ਧਰਮ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ', ਅਤੇ 'ਸਰਬਤੱਤ ਦਾ ਭਲਾ' ਖੁਦ ਹੀ ਛਾਪੀਆਂ। 1951 ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ 'ਆਲ ਇੰਡਿਆ ਰੇਡਿਊ ਜਲੰਧਰ' ਲਈ 'ਸਿਮਰਨ' ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ 19 ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਕਿਤਾਬ 'ਸਿਮਰਨ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਛਘੇ। ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨੁਕਤੇ-ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 'ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ

ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਵਰਗੀਆਂ ਮਹਾਨ ਸਖਸੀਅਤਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਗਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੌਰਚੇ ਸਨ।⁷

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ- 12 ਅਕਤੂਬਰ 1952 ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ‘ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ’ ਤੋਂ ਰਿਟਾਈਰ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਨੂੰ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। 23 ਸਾਲ ਆਪ ਕਾਲਜ ਦੇ ਕੁਆਟਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹੇ। ਸਾਰੀ ਤਨਖਾਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖਰਚ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਆਪ ਨੇ ਕੋਈ ਘਰ-ਮਕਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ‘ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ’ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਉੱਜੜ ਕੇ ਆਏ ਰਫ਼ਿਊਜ਼ੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਕਾਲਜ ਬੰਦ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ’ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਕਤੂਬਰ 1952 ਵਿੱਚ ਕਾਲਜ ਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕਰ ਲਈ। ਕਲਾਸਾਂ ਮਾਰਚ 1954 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਂ ਆਪ ਗੁਰਬਾਣੀ ਖੇਤ ਅਤੇ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। 1954-55 ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਵਿੱਚ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਟੀਕਾ ਲਿਖ ਲਿਆ।

ਸੰਪੂਰਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ- ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਟੀਕਾ ਆਪ ਜੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਸੀ ਕਿ ਸੰਪੂਰਨ ‘ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਦਾ ਟੀਕਾ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰੋ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਮੁਸਕਿਲ ਲੱਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲੀਆਂ ਟੀਕਾ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਪੇਟੀ ਭਰੀ ਪਈ ਸੀ ਜੋ ਅਜੇ ਵਿਕੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਜਨਵਰੀ 1957 ਤੋਂ ‘ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੀ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਮੁਕਾਏ, ਫੇਰ ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਫੇਰ ਛੰਤ ਤੇ ਹੋਰ ਬਾਣੀਆਂ। ਸਭ ਬਾਣੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਅੱਖੀ ਸੀ। ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਕੰਮ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਵੀ ਮੈਂ ਵਧਾਈ ਗਿਆ।”⁸

ਏਨੀ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਆਪ ਬਿਮਾਰ ਪੈ ਗਏ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਖੂਨੀ ਬਵਾਸੀਰ ਦਾ ਹੱਲਾ ਹੋਇਆ। ਪੂਰੇ ਫੇਚ ਸਾਲ ਟੀਕੇ ਦਾ ਕੰਮ ਬੰਦ ਰਿਹਾ। ਆਪ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਬੇਟੇ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ। ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਹੋਣ ’ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਟੀਕੇ ਦਾ ਕੰਮ ਫਿਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1961 ਦੇ ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਚੌਥ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਰੇ ਚੜ ਗਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਲੱਖ ਲੱਖ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕੀਤਾ।

ਸੰਪੂਰਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਟੀਕੇ ਦੀ ਡਾਕਟਰੀ- ਟੀਕਾ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਨੇ ‘ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼’ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਡਾਕਟਰੀ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਾਇਕ ਪੱਖੋਂ ਅਸਮਰੱਥਾ ਜਾਹਿਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਆਪ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਅਰਜੀ ਭੇਜੀ ਕਿ ਇਹ ਟੀਕਾ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਸਿਹਨਤ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਇਤਨੀ ਮਾਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪ ਛਾਪ ਸਕਾਂ। ਇਹ ਪੰਥ ਦੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਕਾਨ ਉੱਤੇ ਹੋਈ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉੱਥੇ ਸੱਦਿਆ

ਗਿਆ। ਸੱਦਣ ਆਏ ਸੱਜਣ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਾ ਛਾਪਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਿਰਫ ਖਬਰ ਹੀ ਦੇਣੀ ਹੈ।”⁸

ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪਿੰਸੀਪਲ ਸ: ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪ ਦੇ ਪਰਮ ਮਿੱਤਰ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਟੀਕੇ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਸਬੰਧੀ ਆ ਰਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਸਬੱਥ ਨਾਲ ਉਸੇ ਦਿਨ ‘ਰਾਜ ਪਬਲਿਸ਼ਰ’ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ‘ਸ੍ਰੀ ਸੋਹਣ ਲਾਲ ਖੰਨਾ’ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਉਹ ‘ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਜੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕਾ ਛਾਪਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਦੁਵੱਲੀ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਪਿੱਛੋਂ ਨਵੰਬਰ 1961 ਵਿੱਚ ਟੀਕੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੋਥੀ ਛਾਪ ਕੇ ਆ ਗਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ‘ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ’।

ਸਿਹਤ ਦੀ ਖਰਾਬੀ- ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਹੁਣ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ 16 ਫਰਵਰੀ 1962 ਨੂੰ 70 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਸਿਧਵਾਂ ਬੇਟ ਚਲੇ ਗਏ। 1964 ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਬ ਦਾ ਬੰਨ ਪੈਣ ਕਾਰਨ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਰਾਜਿੰਦਰਾ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਪਰੋਸ਼ਨ ਹੋਇਆ ਜੋ ਕਿ ਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਹਸਪਤਾਲ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਪਾਸ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਚਲੇ ਗਏ।

‘ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ’ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਪੋਥੀਆਂ ਛਾਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਸੋਹਣ ਲਾਲ ਜੀ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਕਦੋਂ ਆਪ ਸਿਹਤਯਾਬ ਹੋਵੋ ’ਤੇ ਦਰਪਣ ਦੀ ਨੌਂਵੀ ਪੋਥੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਆਪ ਠੀਕ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਨੌਵੀਂ ਪੋਥੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਗਈ।

ਮੁੜ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ- ਆਪ ਦੇ ਬੇਟੇ ਡਾ. ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ 1963 ਵਿੱਚ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸੀਨੀਅਰ ਲੈਕਚਰਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲੈ ਆਏ। ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਇਕ ਘੰਟਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜਾਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੋ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਈ।

‘ਦਰਪਣ’ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ- 20 ਨਵੰਬਰ 1964 ਨੂੰ ‘ਦਰਪਣ’ ਦੀ ਆਖਰੀ ਦਸਵੀਂ ਪੋਥੀ ਵੀ ਛਾਪ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ‘ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਟੀਕਾ ਦਸ ਸੈਂਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਵੀ ‘ਰਾਜ ਪਬਲਿਸ਼ਰ’ ਜਲੰਧਰ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਛਾਪਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ‘ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਰਕ ਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੀਕਾ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਤਰਕ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲੀ ਪੀੜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਕਾ ਨਾ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਯਤਨ ਅੰਚੇ ਅਤੇ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ।’⁹

1965 ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਲਿਖ ਕੇ ਛਪਵਾਇਆ। ਫਿਰ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ 1966 ਵਿੱਚ 300 ਸਾਲਾ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੇ ਛਪਿਆ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਈ 1967 ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ 'ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ' ਦਾ ਅਤੇ ਜੂਨ 1969 ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਛਪਿਆ। 1968 ਵਿੱਚ ਆਪ ਜੀ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਪਟਿਆਲੇ ਆ ਗਏ। ਪ੍ਰਿੰਸ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ 'ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲੇ' ਪੜਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।

ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ: ਪ੍ਰੋ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਸਬੰਧੀ 30 ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। 'ਆਪ ਦੀ ਗੱਦ ਸੈਲੀ ਆਪਦੇ ਜੀਵਨ ਵਾਂਗ ਬੜੀ ਹੀ ਨਿਰਛਲ ਤੇ ਸਾਦਗੀ ਭਰੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਵਿੰਗ ਵਲ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਸਰਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ ਛੋਹੇ ਗਏ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ।'¹⁰ ਆਪ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਅਣਥੱਕ ਸੇਵਾ ਬਦਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪ ਦਾ ਮਾਣ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1939 ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰਿੰਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ' ਨੂੰ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦਾ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਪੈਪਸੂ ਨੇ 1952 ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਆਪ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ। 1960 ਵਿੱਚ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਮੀਖਿਆ ਬੋਰਡ' ਨੇ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ' ਕਿਤਾਬ ਉੱਤੇ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ, 1963 ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਿੱਖ ਸਿਦਕ ਨਾ ਹਾਰੇ' ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਹਿਕਮਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ। 1965 ਵਿੱਚ ਬੈਂਕਾਕ ਦੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਆਪ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਬੈਂਕਾਕ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਾ ਨਾ ਸਕੇ। ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਸਿਰੋਪਾਉ ਅਤੇ 2000 ਰੁਪਏ ਨਕਦ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੇ 1968 ਵਿੱਚ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। 1970 ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ੍ਰੀ ਵੀ.ਵੀ. ਗਿਰੀ ਦੁਆਰਾ 'ਸ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਬੁੱਕ ਐਵਾਰਡ' ਨਾਲ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ 7 ਜਨਵਰੀ 1971 ਨੂੰ ਡੀ. ਲਿੱਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। 1973 ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਪੜਾਰ ਸੁਸਾਇਟੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੁਆਰਾ ਆਪ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1994 ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰਿੰਸ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਆਪ ਦੀ ਤਸਵੀਰ 'ਕੇਂਦਰੀ ਸਿੱਖ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਲਗਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਲ 1991 ਦੇ ਵਰੇ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਲੋਂ 'ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਰ੍ਗ' ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ।

ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ- ਉਮਰ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਰਕਿਨਸਨ ਦੇ ਰੋਗ ਨੇ ਆ ਘੇਰਿਆ। ਸਿਹਤ ਨਿਰੰਤਰ ਡਿਗਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਕਾਢੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ 'ਬਰਪਾਲ' ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ। ਅਖੀਰ 29 ਅਕਤੂਬਰ 1977 ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਨੌਂ ਵਜੇ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਦੀਵੀ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਗਏ। ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਣ ਦੇ ਤੁਰੰਤ

ਬਾਅਦ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਥਾਨਕ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੋ ਨੇਤਰਹੀਣਾਂ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿੱਥੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਚਾਨਣ ਵੰਡਦੇ ਰਹੇ ਉੱਥੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੋ ਨੇਤਰਹੀਣਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾਨ ਦੇ ਗਏ।

ਸਖਸ਼ੀਅਤ- ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਬੜੀ ਸਾਦ ਮੁਰਾਦੀ ਜਿਹੀ ਪਰ ਖਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ‘ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੱਚਾ, ਸੰਜਮੀ, ਅਲਪ ਲੋੜਾਂ ਵਾਲਾ ਤੇ ਵਲਗਣਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਪਰ ਸੰਗਰਾਮੀ, ਲਗਨ ਮਈ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਭਰਿਆ ਸੀ।’¹¹ ਆਪ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪਾਬੰਧ ਸਨ। ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਤ ਸੌਣ ਤੱਕ ਦਾ ਆਪ ਦਾ ਇੱਕ ਇੱਕ ਪਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੀ। ਆਪ ਸਾਦਾ ਭੋਜਨ ਛਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬੋਲਦੇ ਸਨ, ਬੱਸ ਦੇ ਟੁੱਕ। ਮਨ ਅੰਦਰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਅੜਾਉਣੀ ਹੱਲ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਏਨੇ ਸਾਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਗੁਆਂਚੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਬਾਰਾਤ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਗਏ ਸਨ। ਪੈਸੇ ਦਾ ਲਾਲਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਾਂ ਦਾ ਸੈਟ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਆਪ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ 20000 ਰੁਪਏ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਸਾਫ ਮਨਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ ਮੈਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਰਕਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ ਮੈਂ ਪੈਸਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਕੰਮ ਕਦੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਜੋ ਸਮਾਂ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਇੱਕ ਪਲ ਗੁਰੂ ਲਈ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਣਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਬਥੇਰੇ।’¹² ਸਾਦਗੀ ਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮਿਸਾਲ ਹੋਰ ਕੀ ਮਿਲੇਗੀ ਕਿ ਜਿਸ ਦਿਨ ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਡੀ.ਲਿੱਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲੈਣ ਜਾਣਾ ਸੀ ਅਪ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰੈਸ ਕੀਤਾ ਕੁੜਤਾ ਪਜਾਮਾ, ਮੌਛੇ ’ਤੇ ਸਸਤਾ ਜਿਹਾ ਤੌਲੀਆ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਬੜ ਟਾਇਰਾਂ ਦੇ ਇੰਚ ਇੰਚ ਮੌਟੇ ਬੱਲੇ ਵਾਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਜਿਹੇ ਬੂਟ ਪਾ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਏ। ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਲਈ ਬਥੇਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਕਿਹਾ “ਵਿਖਾਵਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਹੁਣ ਕਿਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ?”¹³ ਸੋ ਆਪ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ ਤਪਸਿਆ ਤੇ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ‘ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਤਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੀ ਹਨ।’¹⁴

ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ, ਸਿਰੜ ਅਤੇ ਸੋਝੀ ਕਾਰਨ ਏਨਾ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ‘ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਰਾਇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਮਤਭੇਦ ਰੱਖਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਸੰਗਕ

ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਤ ਭੇਟ ਵਾਲੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਨਿਖਾਰ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਸਕੇਗੀ।¹⁵

ਹਵਾਲੇ -

1. ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ‘ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ’(ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ) ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 65
  2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-154
  3. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ-ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ (ਰਜਿ:) ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ-33/34
  4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-34
  5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-34
  6. ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਡਾ. ਮਨਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ: ਵਿਗਿਆਨ ਭਾਰਤੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ-12
  7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-12
  8. ‘ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ’ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 211
  9. ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਫਲਵਾੜੀ- ਫਰਵਰੀ 2018 ਅੰਕ, ਪੰਨਾ-22
  10. ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ, ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਪੰਨਾ-305
  11. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ-ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ (ਰਜਿ:) ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ-38
  12. ‘ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ’ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ-16
  13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-18
  14. ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਡਾ. ਮਨਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ: ਵਿਗਿਆਨ ਭਾਰਤੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ-14
  15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-14

ਸਵਰਨਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂਰ
ਪਿੰਡ- ਜੋਪੁਰ ਰੋਮਾਣਾ
ਜ਼ਿਲਾ- ਬਠਿੰਡਾ।
ਮੋਬਾ-75891-19192

ਮਾਹਿੰਤਕਾਰ ਕਢੇ ਈ ਰਿਪੱਖ ਰੂਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ- ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ, ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਚਲੰਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਕਿਸੇ ਰਸਮੀ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਮੁਖਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਦਾਗਾਕੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੇਮੇਰੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਸਲਿਆਂ 'ਤੇ ਵਡਮੁੱਲੀ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਵਿਚਾਰ ਵਿਸ਼ਟੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਬਤੌਰ ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਜਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਸੈਂਕੜੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਖਬਾਰਾਂ, ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਨਹਦ ਈ-ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ ਸ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੌਂਕੀ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ- ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੁਸਤਕ 'ਮਾਰਕਸਵਾਦ: ਮੁੱਦੇ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ' ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੌਖਟਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਸਫਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਰਿਪੇਖਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਤਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਸਮਕਾਲ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੱਕ ਅਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਸਾਰ ਅੰਦਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੀ ਆਧਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ?

ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ- ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਦਲਿਤ ਸਮਾਜ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਸਲਿਆਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਲੈ ਕਿ ਅਜੇਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਮਹੱਤਵ 'ਤੇ ਲੋੜ ਬਾਰੇ ਨਿਬੰਧ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਸੰਕਟ-ਗ੍ਰਾਸਤ ਦੌਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਬਦਲਣ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਹਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਾਵਾ ਤਾਂ ਨਾ ਕਦੇ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-

ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਨਾ ਤਾਂ ਮਾਰਕਸ ਜਾਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਾਰਕਸ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਅਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾਵਾਂ, ਸੰਕਲਪਾਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਖੰਘਾਲਿਆ, ਪਰਖਿਆ, ਪੜਚੋਲਿਆ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਵੇਂ ਰਾਹ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਇੱਕ ਸਮਰੱਥ, ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਡ੍ਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਪੀੜ੍ਹੀ, ਹਰ ਸਮਾਜ, ਹਰ ਵਰਤਾਰੇ, ਹਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਪਣੇ-ਅਪਣੇ ਸੰਕਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੋਕਾ ਸਮਾਂ, ਵਰਤਾਰਾ ਜਾਂ ਯੁੱਗ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ।

ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੀ ਚਾਲ, ਬਣਤਰ, ਅਸੂਲ ਤੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਮਾਰਕਸ ਜਾਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਿ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦਾ ਹੀ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਹੈ, ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਬਦਲਣ ਲਈ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰਪਾਰਕ ਹਥਿਆਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਇਸ ਅਣ-ਸਰਦੀ ਲੋੜ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਸਾਡੀ ਇਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਸਾਰਬਿਕ ਹੋਣ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ- ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ, ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਸਮੁਹਿਕ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਜਮਾਵਾੜਾ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਲਈਏ, ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇੱਕ ਤਾਕਤਵਰ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਨਾਲ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਟਿਨ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ 'ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਬਿਲਲੋਜ਼ੀ' ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵੇਂ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾਵਾਂ ਅੰਦਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਣਹੋਂਦ ਹੀ ਰਹੇਗੀ? ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ- ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿਚ ਵਿਕੋਲਿਤਰੀਆਂ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਥੇ ਕਈ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਜਾਤੀਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਹਾਵੀ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਬੁੱਧ ਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮਾਂ ਨੇ ਅਪਣੀ ਪਕੜ ਬਣਾਈ। ਕਈ

ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਅੰਦਰ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹਨੂਮਾਨ ਜੀ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਅਰਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ, ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਿਰਫ਼ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁਲਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇੱਥੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਕਰਾਚਾਰੀਆ, ਲੋਕਾਇਤ, ਕਬੀਰ ਪੰਥ, ਸੂਬੀ ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਛੱਟੇ-ਵੱਡੇ ਮੱਠ ਆਦਿ ਮੌਜੂਦ ਰਹੇ ਹਨ, ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਸਥਾਨਾਂ ਉਪਰ ਅਪਣਾ ਭਰਪੂਰ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅਛੂਤਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਮੈਂ ਉਸ ਮਹਾਂ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜੋ ਸੰਨ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਸ ਮਹਾਂ-ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ, ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਰਲ-ਮਿਲ ਕਿ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸ਼ਾਮਰਾਜ਼ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਂ-ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਅਪਣੀ 'ਪਾੜੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਅਪਣੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਵਿਚ ਕੁਰਲਾ ਉਠਿਆ ਸੀ:

ਰਾਜੀ ਬਹੁਤ ਰਹਿੰਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂ
ਸਿਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਆਫ਼ਤ ਆਈ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀ
ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੀਸਰੀ ਜਾਤ ਆਈ।

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਹੁਣ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਉਸ ਵਕਤ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸੱਚ ਹੋ ਗਈ ਜਦੋਂ ਮਹਾਂ-ਪੰਜਾਬ ਤਕਸੀਮ ਦਰ ਤਕਸੀਮ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਥਾਂ ਇੱਕ 'ਸੂਬੀ' ਜਿਹੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੱਡਣ, ਟੁੱਕਣ ਤੇ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਨਾ ਛੱਡੀ। ਇਸ ਵੰਡ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਦਰਦ ਇੰਨਾ ਭਿਆਨਕ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਨਾਸੂਰ ਵਾਂਗ ਰਿਸਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵਾਲਾ ਸੂਬਾ (ਸੂਬੀ) ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਪਣੀ ਖੁਦ-ਮੁਖਿਤਿਆਰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾ ਸਕੇ। ਸੰਨ 1966 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਘਣਾਉਣੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਕਰੋੜਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਚਕਨਾਚੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਤੁਹਾਡੇ ਸਵਾਲ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਭਾਵ ਅਜੇਕੇ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਇਹ ਧਰਮ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਮੂਹ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਧਰਮ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਿਤਾੜੇ, ਮਜ਼ਲੂਮ, ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਜਿੰਦਗੀ ਲਈ ਬੇਹੱਦ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਿਛੋਕੜ,

ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸਬਿਤੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਛੁੱਲਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਹਾਂ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਸਿੱਖੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਗਿਆ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਗਏ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਰਤੀ ਜਮਾਤਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਤੇ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਵੱਲੋਂ ਤੰਗ ਆ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ, ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਕਦਮ ਵਧਾਏ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੱਖ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ। ਸਿਆਸੀ ਸੱਤਾ ਹਥਿਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਵੇਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਪਰਿਆ। ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਗਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਹੜੇ ਅਸੂਲਾਂ, ਹਿਤਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਗੇੜਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਅੰਦਰ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਗੇੜਾ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਦੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰਾਜ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਸਿੱਖ ਰਾਜ' ਖੇਤੂ-ਖੇਤੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ 'ਸਿੱਖ ਰਾਜ' ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅੱਜ ਹਾਲਾਤ ਇਹ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਐਸ.ਜੀ.ਪੀ.ਸੀ., ਤਖਤਾਂ ਆਦਿ ਉਪਰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਬਾਦਲ ਵੱਲੋਂ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਟਕਸਾਲਾਂ ਆਦਿ 'ਤੇ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਜਾਂ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਕਾਬਜ਼ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ 'ਪੂਜੀ' ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੂਜੀ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹਨ, ਲਗਭਗ ਉਹੀ ਲੋਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹਨ।

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਇਸ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਤੇ ਰਸੂਖਦਾਰ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਕੱਟੜਪੰਥੀ (ਗਰਮ ਦਲੀਏ) ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰ/ਜਾਗੀਰੂ ਦਿੱਖ ਵਾਲੇ ਲੀਡਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਜਾਂ ਹੋਰ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਗਾਇਬ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘਟਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਗਦਰੀ ਬਾਬਿਆਂ ਨੇ ਸਾਰਬਿਕ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਜਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਜਿਹੇ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੋਂ ਸਾਰੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਬਹੁਤਾ ਵਿਦਵਤਾ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਸਾਰੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਕੱਟੜਤਾ ਦੀ ਹੋਦ ਤੱਕ ਭਾਰੂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖਮਿਆਜ਼ਾ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਗਰੀਬ, ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਲੁਟੇ ਜਾ ਰਹੇ ਲੋਕ ਭੁਗਤਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਧਰਮ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ, ਲੋਕ ਹਿਤੂ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਵਾਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਹੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਹਿਤਲ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ। ਜੇਕਰ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਨਾਲ

ਲੈ ਕਿ ਚੱਲਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਸਮਝ ਕਿ ਹੀ ਇੱਥੇ ਲੈਟਿਨ ਅਮਰੀਕਾ ਵਰਗੀਆਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਕਿ ਨਵੇਂ ਪੈਂਤੜੇ ਅਪਣਾਉਣੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਵੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਦਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਲਹਿਰਾਂ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ- ਇਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ 'ਤੇ ਕੀ ਅਸੀਂ ਇਹ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨੀ ਧਰਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਸਥਾਗਤ ਵਿਕਾਸ ਇੱਥੇ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨੀਂ ਰਸਾਤਲ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ?

ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ- ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ, ਜਾਤੀਗਤ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਿ ਮੂਬਦੀਆਂ-ਖਾਮੀਆਂ ਦਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਉਸ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀਆਂ, ਜਿਸ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਇਹ ਮੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਸਰਮਾਈਦਾਰੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੁਲਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਕਾਣੀ-ਵੰਡ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਿਆਂ ਕੱਦੇ ਧਰਮ, ਜਾਤ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਅਪਣੀ ਸਿਆਸੀ ਖੇਡ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਸੋ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰ-ਉਸਾਰ ਦਾ ਜੋ ਤਵਾਜ਼ਨ ਬਿਠਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ 1925 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲਗਭਗ ਅਣਹੋਂਦ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਗਦਰੀ ਬਾਬਿਆਂ ਨੇ ਕਿਤਾਬੀ ਅਨਪੜ੍ਹਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਪਣੀ ਵਿਚਾਰਪਾਰਕ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਸਦਕਾ ਇਹ ਤਵਾਜ਼ਨ ਬਿਠਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਪਣੀ ਸਿਆਸਤ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਤਵਾਜ਼ਨ ਨਹੀਂ ਬਿਠਾਉਂਦੀਆਂ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਰ ਦਿਨ ਇਹ ਰਸਾਤਲ ਵੱਲ ਹੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ।

ਇਸ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਰੂਸ ਜਾਂ ਚੀਨ ਦੀਆਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਉਧਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਅਤੇ ਅਪਣੇ ਮੌਲਿਕ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਗਰੁੱਪ ਜਾਂ ਗੁੱਟ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਧਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣਗੀਆਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਥੇਬੰਧ ਢਾਂਚੇ ਦੀਆਂ ਪੇਚੀਦਗੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਰਲ ਬਣਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ- ਇਹਨਾਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਕੀ ਭਵਿੱਖ ਵੇਖਦੇ ਹੋ?

ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ- ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਨਾਂ ਹੀ ਭਵਿੱਖ ਹੈ, ਜਿੰਨਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਅਮੀਰੀ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਖਾਈ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ-ਤਿਵੇਂ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਧ ਰਹੀ ਖਾਈ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਹੀ ਬਚਾਅ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਉਪਰੰਤ ਦੋ ਭਾਰਤ ਬਣੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਡਿਜੀਟਲ ਇੰਡੀਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਭੁੱਖ-ਮਰੀ ਨਾਲ ਮਰ ਰਿਹਾ ਭਾਰਤ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਵੱਡੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵੱਲ ਮੁੜਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮਾਰਕਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਮਾਰਕਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹਰ ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਹੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਹੋਣ ਵਿਚ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ- ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਤਾਂ ਸਭ ਸਹਿਮਤੀ ਹੀ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਿੱਤੇ ਅੰਦਰ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਵਿਚ ਇੱਕ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਲੋਕ ਮਸਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਦੱਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਹੱਲ ਸੁਝਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਲੁਟੇਰੀ ਜਮਾਤ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਰਨ ਹਿਤ ਸਾਹਿੱਤ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਪਾਸੋਂ ਅਜਿਹੀ ਕਿੰਨੀ 'ਕੁ ਉਮੀਦ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿੱਤ ਹੈ?

ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ- ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਿੱਤੇ ਅੰਦਰ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ- ਸਿਧਾਂਤ, ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ। ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਸਿਆਸਤ ਅਧੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਸਿਆਸਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਵੇਦਾਂ, ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ, ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਹਿੱਤ, ਭਗਤੀ ਸਾਹਿੱਤ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਲੋਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿਆਸਤ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਵੀ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਆਸੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਬਾਬੂਬੀ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਮਾਜ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਮੌਜ਼ ਕੱਟਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਤਾ ਨਾਲ ਚਿਤਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਮਸਲਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਬਾਰੇ ਅਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਆਗਾਹ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਕਰਤਵ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਵਰਤਮਾਨ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਅਜੇਕੇ ਦੌਰ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਵੀ ਨਵੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ, ਸਮਝਣ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹੱਲ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਹਿੱਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਿਆਸੀ,

ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਆਦਿ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸਵਾਲ ਉਠਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ, ਗੜਲਕਾਰ ਆਦਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਦਿਨ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸੰਕਟ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦੀ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਪਣੇ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਸਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਜੋਕੀ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਨੇਤੀਓਂ ਜੁਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਲਹਿਰਾਂ ਸੁਦਿੜ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਸਾਹਿਤ ਪਾਸੋਂ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਦੀ ਤਵੱਕੋ ਵੀ ਵਧ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਸਿਨੜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਅਪਣੀ ਬਣਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਅ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੈੜਾਂ ‘ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਤੇ ਰੰਗਕਰਮੀ ਬਾਬੂਬੀ ਤੁਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੇਵਲ ਧਾਰਾਵਾਲ, ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਦਵਿੰਦਰ ਦਮਨ ਆਦਿ ਨੇ ਬਾਬੂਬੀ ਅਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਤਪੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨੋਟਿਸ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ- ਜਿਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬੀਤੇ ਦਿਨੀਂ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਅਸਹਿਣੀਲਤਾ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਕਾਫੀ ਚਰਚਾ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਚਾਈ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਸ ਮਸਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਏ, ਕੁਝ 'ਕੁ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ 'ਚ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਅਪਣੇ ਸਨਮਾਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਾਪਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜ਼ਰੂਰ ਅਪਣਾ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਿਗੁਣੀਆਂ ਹੀ ਵੇਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਸਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਹੁੰਚ ਪਿੱਛ-ਲੱਗ੍ਹ ਜਿਹੀ ਹੀ ਜਾਪਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਇਹ ਖਿਆਲ ਸਾਂਝਾ ਹੋਇਆ। ਤੁਹਾਡੀ ਇਸ ਮਸਲੇ ਬਾਬਤ ਕੀ ਰਾਏ ਹੈ?

ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ - ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਧ ਰਹੀ ਅਸਹਿਣੀਲਤਾ ਕਾਰਨ ਇਨਾਮ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਬਣਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੋਈ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਇਨਾਮ ਵਾਪਸ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੱਧ ਸੁਰਖੀਆਂ ਬਟੋਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮੀਡੀਆ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੋਸਲ ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਨਜ਼ਰੀਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ- ਡਾ. ਸਾਬ ਤੁਸੀਂ ਅਪਣੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਝੁਕਾਅ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੀ ਇਹਨਾਂ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਿਕਲ ਸਕੇਗਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪੇਸਟ-ਕਲਚਰਲ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚਕਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿੱਤੀਆਂ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀਆਂ ਚੇਤਾਵਨੀਆਂ ਸੱਚ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ?

ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ - ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਸਲਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਧੂਰਾ ਸਿਆਸਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿਆਸਤ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟੇਸ਼ਨਲ ਅਤੇ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਪਰ ਸਾਮਰਾਜੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਹਮਲਾ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਨੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਗੌਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅੰਦਰ ਆਏ ਵਿਸਫੇਟ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਮਾਜ਼ ਭਾਸ਼ਾਈ ਖੁਬਸੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਲਾਗੂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਹਾ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀਆਂ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸੱਚ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਬਚੇਗਾ। ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੀ ਬਚਾਅ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਿਆਸੀ ਅੰਦੋਲਨ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਵੀ ਉਭਾਰੇ ਜਾਣ।

ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਉਤਪਾਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਵ ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮੰਡੀ ਆਧਾਰਿਤ ਨਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਾਡਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਾਡਲ ਉਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੀ ਸਥਾਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਹਿਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਧਣਾ ਮਾਲ ਵੇਚਣ ਹਿਤ ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਾਡਲਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਗੌਣ ਹੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੋ, ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੀ ਵਿੱਕਰੀ ਵਿਚ ਇਜ਼ਾਫਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਸਥਾਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ- ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਆਲੋਚਕ ਹੋ, ਇੱਕ ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਉਹ ਆਰੰਭਿਕ ਦੌਰ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਮੁੱਢਲੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਸੰਸਾਮਈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਲਿਹਾਜ਼ਦਾਰੀ ਵਾਲੀ ਆਲੋਚਨਾ, ਕੀ ਉਹ ਮੁੜ ਸਾਡੀ ਆਲੋਚਨਾ ਉਪਰ ਭਾਰੂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੁਣ ਗਿਣਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵਾਲੀ ਹੋ ਚੱਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਪਹੁੰਚਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਘਾਟ ਰੜਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਆਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਕਿੱਥੇ 'ਕੁ ਖੜਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ?' ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ- ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਬਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਮਾਜ ਗਿਰਾਵਟ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਵੀ ਗਿਰਾਵਟ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਉਪਰ ਥੋਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ, ਸਿਆਸੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਬਦਲਾਅ ਉਘੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਬਦਲਾਵਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਿਸ਼ਾਹੀਣਤਾ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਾਸਲੇ, ਸੂਚਨਾ ਵਿਸਫੋਟ (ਇੰਟਰਨੈੱਟ), ਵਿਚਾਰਹੀਣਤਾ ਆਦਿ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਣੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਕੋਲ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਿਚਾਰਹੀਣਤਾ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੰਡੀ ਦੀ ਮਾਰ ਹੋਣ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਕਿਸੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾਈ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਤਵੱਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਮੰਡੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡਿਗਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਚਲੰਤ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਜੋਕੀ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਸੰਸਾਮਈ, ਲਿਹਾਜ਼ਦਾਰੀ ਅਤੇ ਗਿਣਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵਾਲੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਣਾਤਮਿਕਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਰੜਕਣੀ ਯਕੀਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਹੋਰ ਸੀਮਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ- ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਅੰਦਰ ਆਈ ਇਸ ਖੜੇਤ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਵੀ ਚਰਚਾ ਚਲਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਮੁਖਾਜ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਇੰਨਾ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਗੁਜਰ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਅਪਣੀ ਕੋਈ ਮੌਲਿਕ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ 'ਕੁ ਇਤਫ਼ਾਕ ਰੱਖਦੇ ਹੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਨਿਵਾਣਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਕਾਰਨ ਹੈ?

ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ- ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਡੇ

ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੱਲੀ ਸਿਆਸੀ ਖੇਡ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਲਿੱਪੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਵੰਡ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਤਕਸੀਮ ਦਰ ਤਕਸੀਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਉਭਰਨਾ ਔਖਾ ਹੰਦਾ ਹੈ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੜਣ-ਲਿਖਣ ਤੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਰੱਖੀਆਂ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਲੇਖਣ ਤੇ ਪੜਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਰਗ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜਣ-ਪੜਾਉਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਇਹਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਅਪਣਾ ਕੋਈ ਮੂੰਹ-ਮੁੰਹਾਂਦਰਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਆ ਸਕਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਲੋੜ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਆਲੋਚਨਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਮੁਖਾਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੁੱਝ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ- ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨਾ ਕਿੰਨਾ 'ਕੁ ਸਹੀ ਹੈ?

ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ- ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਜਿੰਨਾਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਪਰਖ-ਪੜਚੋਲ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਪਣੇ ਸਾਹਿੱਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਆਰਥਿਕਤਾ, ਸਿਆਸਤ ਆਦਿ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕਿ ਕੇਵਲ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਪਰਖ-ਪੜਚੋਲ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਲਤ ਸਿੱਟਿਆਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਂਗੇ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ- ਇਹ ਇੱਕ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿੱਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਇਸ ਦਰਪਣ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭਵਿੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਕਸਰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਇੱਕ ਖਾਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਬੇਲੋੜੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਉਣ ਤੱਕ ਹੀ ਅਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜੇਕਰ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਚਿਤੇਰਾ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਚਿਤੇਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ, ਕੀ ਇਹ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ? ਜਿਹਾ ਕਿ ਬੀਤੇ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਮਹਿਸੂਸ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੁਣ ਅਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਪਣੇ ਵਰਗ ਨਾਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ?

ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ - ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਕ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਹੀ ਭੁਗਤ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੁਗਤਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਅਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਿਰਪੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜੋ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਪਣੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਾਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਗਰੀਬਾਂ, ਦਲਿਤਾਂ, ਅਛੂਤਾਂ ਅਤੇ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਥਨ ਹੈ:

ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ॥

ਨਾਨਕੁ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ॥

ਸੋ, ਉਸੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਖੜਦਾ ਹੈ। ਗਰੀਬਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਹਮਦਰਦੀ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪੁੱਠ ਰਾਹਿਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਕਦਰ ਤਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਤ ਨਾਅਰਾ ਨਾ ਬਣੇ। ਸੋ, ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਿਤ ਹੋਣਾ ਅਵਸ਼ਕ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸਾਹਿਤ ਸਥਾਪਤੀ ਜਾਂ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਛਿਣ-ਭੰਘਰੀ ਜਾਂ ਬੋੜ੍ਹ-ਚਿਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੁਨੱਖਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ- ਰਾਜਨੀਤੀ, ਆਰਥਿਕਤਾ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਦਿ ਅਕਸਰ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੈ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਦਾ ਸਾਡਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਦਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ?

ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ - ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਦਵੰਦਵਾਦੀ ਰਿਸਤਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਪਰੋਕਤ ਮੁੱਦਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਲਹਿਰ ਉਭਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਆਸਾਰ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਭਾਵੇਂ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਲੋਕ-ਲਹਿਰ ਵਿਹੁਣੇ ਦੌਰ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਉਹੀ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਯਾਦ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕਿ ਬਦਲਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਨਾਲ ਦਿੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਅੱਜ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪੂਰੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਹਨ।

ਕਹਾਣੀ

ਘੁੰਗਰੂ-ਕਬਾ

“ਉਦੀ ਅੱਲਾ !.... ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂ !.... ਕਿਆ ਹੁਸਨ ਐ...!” ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਵੇਖ ਮੈਂ ਹੇਠਲਾ ਬੁੱਲ੍ਹ ਟੁੱਕਿਆ

ਨਖਰੇ ਨਾਲ ਨੱਕ ਵੱਟਿਆ। ਮੇਰੀ ਨੱਥ-ਮਛਲੀ ਕੰਬ ਉੱਠੀ ।

ਮੈਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅੱਖ ਮਾਰੀ, “ਕਿਉ ਵੇ ਮੋਇਆ !... ਦੱਸ ਨਾ ਮੈਂ ਕੌਣ ਆਂ...?”

ਪਰ ਉਹ ਬੋਲਿਆ ਨਹੀਂ। ਮਰ ਜਾਣਾ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਔਰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਮੈਂ ਤਾੜੀ ਮਾਰੀ, “ਆਏ ਹਾਏ !.... ਵੇ ਜਾਹ ਪਰੋ !... ਤੂੰ ਵੀ ਉਹੀ ਨਿੱਕਲਿਆ...!”

ਆਪਣਾ ਹੁਸਨ ਵੇਖ ਮੇਰੀ ਭੁੱਬ ਨਿੱਕਲ ਗਈ।

ਮੈਂ ਲਾਲ ਚੁੜੀਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਲਟ ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ’ਤੇ ਆ ਡਿੱਗੀ। ਮੈਂ ਗੁੱਟ ’ਤੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਘੁੰਗਰੂਆਂ ਵਾਲੀ ਖੰਮਣੀ ਚੁੰਮ ਲਈ। ਅੱਗ ਲੱਗਣੀ ਸੂਟ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਅੱਖਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਗਿਆ। ਉਢ ! ਇਹ ਹੰਝੂ। ਮੇਰਾ ਕਜਲਾ ਗੱਲਾਂ ’ਤੋਂ ਦੀ ਵਹਿ ਤੁਰਿਆ। ਮੈਂ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਲੁਕੋ ਲਿਆ।

“ਮੂੰਹ ਲੁਕੋਣ ਨਾਲ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਲੁਕਦੀ ਹੁੰਦੀ ਰੀਨਾ !.... ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ...!” ਮੈਨੂੰ ਮੀਨਾ ਮਹੰਤ ਦੀ ਚਪੇੜ ਯਾਦ ਆ ਗਈ

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਲੁਕੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਚਪੇੜ ਕੱਢ ਮਾਰੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੂੰਹ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ। ਤਿਰਛੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵੱਲ ਝਾਕੀ।

“ਗੱਲਾਂ ਦੇਖ ਮਖਿਆ !.... ਇਹ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਵੀ ਮਰਦਾਂ ਦਾ ਈ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ। ... ਇਹਨੇ ਤੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨੀ ਦੱਸਣਾ !... ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖ...!” ਮੰਜੀ ’ਤੇ ਬੈਠਾ ਹਾਜੀ ਮੇਰੇ ਪੈਰੀਂ ਬੰਨ੍ਹੇ ਘੁੰਗਰੂਆਂ ਵੱਲ ਹੱਥ ਕੱਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਪਾਨ ਚੱਬੀਂ ਜਾਂਦਾ ਉਹ ਕਦੋਂ ਦਾ ਮੇਰੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਵੇਖੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਅਜੀਬ ਹਾਲਤ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਾਂ।

ਹਰਾਮੀ ਰੱਬ ਨੇ ਵੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਮਾੜੀ ਕੀਤੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਅੱਧਾ-ਅੱਧੂਰਾ ਬਣਾ ਛੱਡਿਆ। ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਨਾ ਕੋਈ ਔਰਤ ਸੀ ਨਾ ਮਰਦ। ਉਂਝ ਸਾਡੀ ਦੇਹ ਵਿਚ ਔਰਤ ਵੀ ਵਸਦੀ ਸੀ ਮਰਦ ਵੀ।

“ਨਹੀਂ ਰੀਨਾ !.... ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਸਦਾ...!” ਪਾਨ ਚੱਬਦਾ-ਚੱਬਦਾ ਹਾਜੀ ਦੰਦ ਪੀਹਣ ਲੱਗ ਪਿਆ

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨਾ ਹਟੀ। ਉਹਨੇ ਪਾਨ ਲਿੱਬੜੀ ਬੁੱਕ ਦੀ ਪਿਚਕਾਰੀ ਔਹ ਮਾਰੀ।

ਉਹਦਾ ਨਖਰਾ ਵੇਖ ਮੈਂ ਤੜਫ ਉੱਠੀ, “ਰੁਕ ਜਾ ਹਾਜੀ !.... ਹੁਣ ਹੋਰ ਨਾ ਬੋਲੀਂ !.... ਮੈਂ ਬੋਲ ਰਹੀ ਆਂ ...!”

ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਉਹ ਵੱਟ ਖਾ ਗਿਆ। ਉੱਠ ਕੇ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਜੈਲੇ ਵਾਂਗ ਉਹਦੀ ਪਿੱਠ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ।

ਪਰ ਨਾ ਉਹ ਪਰਤਿਆ ਨਾ ਜੈਲਾ।

ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਹੁੰਦੀ। ਜੈਲੇ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨਾ ਛੇੜਦੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਮਜ਼ਾਕ ਕੀਤਾ ਸੀ, “ਵੇ ਜਾਹ ਪਰੋ !... ਉਹੀ ਨਚਾਰ ਦਾ ਨਚਾਰ ਈ ਰਿਹਾ ਨਾ ....!”

ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਉਹ ਐਨਾ ਟੁੱਟਿਆ ਪਿਆ !

ਅੱਗ ਲੱਗਣੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਨਹੀਂ ਗੱਲ ਤਾਂ ਖਾਸ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਐਥੀ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ ਸੀਸੇ ਅੱਗੇ। ਜਿਸ ਵਕਤ ਜੈਲਾ ਆਇਆ। ਆਉਣ ਸਾਰ ਹੀ ਮਰ ਜਾਣਾ ਦੇ ਵਿਸਤਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਅੱਗੇ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਟੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਉਹਦੀ ਅੱਗੇ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਟੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਬਰੀਕ ਸੀ। ਸੂਈ ਵਾਂਗ ਚੁਭ ਗਈ। ਉਹ ਤੜਫ ਉੱਠਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਧੱਕਾ ਮਾਰਿਆ। ਆਪ ਸੀਸ਼ਾ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਖੜ੍ਹੀ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ। ਜੈ ਖਾਣੀ ਦਾ ਅਜੀਬ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਦੀ ਸਿਰ 'ਤੇ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜੂੜਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਕਦੀ ਗੁੱਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਕਦੀ ਚੁੰਨੀ ਲੈਣ ਕਦੀ ਪਰਨਾ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਦੋ ਕੁ ਮਿੰਟ ਸੀਸ਼ਾ ਵੇਖਦਾ। ਫਿਰ ਕਾਂਟਾ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ। ਟੂਟੀ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਧੋਂਦਾ। ਪਰਨੇ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਾ। ਫਿਰ ਗੁੱਤ ਕਦੀ ਜੂੜਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਉਹਦਾ ਕਮਲ ਵੇਖ ਮੈਂ ਧੱਕਾ ਮਾਰਿਆ, “ਵੇ ਜਾਹ ਪੜ੍ਹੋ !... ਉਹੀ ....!”

“ਰੀਨਾ ਤੂੰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ....!” ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧੱਕਿਆ ਉਹ ਮੇਰਾ ਧੱਕਾ ਨਾ ਸਹਾਰ ਸਕਿਆ ਪਰਨੇ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਡਦਾ ਬਾਹਰਲਾ ਗੇਟ ਲੰਬ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਭੱਜ ਕੇ ਬੀਹੀ ਵਿਚ ਵੀ ਗਈ। ਕਿੰਨੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰੀਆਂ, “ਵੇ ਜੈਲਿਆ !.... ਮੁੜਿਆ ਜਾਲਮਾ ...!”

“ਜਾਹ ਨਾ ਮੁੜ ਪਾਪੀਆ ....!” ਮੈਂ ਸੀਸੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਜੀਭ ਕੱਢੀ ਨੱਕ ਵੱਟਿਆ। ਤਾਜ਼ੀਆਂ ਮਾਰਦੀ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈ।

ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਆ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਅੱਡੀ ਮਾਰੀ। ਘੁੰਗਰੂ ਛਣਕ ਉੱਠੇ। ਮੈਂ ਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ, “ਘੁੰਗਰੂ ਕੀ ਤਰਹ, ਵੱਜਤਾ ਹੀ ਰਹਾ ਹੂੰ ਮੈਂ ...!”

“ਕਭੀ ਇਸ ਪਗ ਮੌਂ, ਕਭੀ ਉਸ ਪਗ ਮੈਂ ...ਬੰਧਤਾ ਹੀ ਰਹਾ ਹੂੰ ਮੈਂ...!!” ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਹਾਜ਼ੀ ਵੀ ਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ

ਮੇਰੀ ਅੱਡੀ। ਉਹਦੀ ਤਾਜ਼ੀ। ਮੇਰੇ ਘੁੰਗਰੂ। ਉਹਦੇ ਬੋਲ।

ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਕਮਲ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ।

“ਘੁੰਗਰੂ ਕੀ ਤਰਹ... ਘੁੰਗਰੂ ਕੀ ਤਰਹ... ਘੁੰਗਰੂ ਕੀ ਤਰਹ...!!” ਮੈਂ ਹਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਨਚਣ ਲੱਗ ਪਈ।

ਮਨ ਵਿਚ ਜੈਲਾ-ਜੈਲਾ ਕਰਦੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਦੇਰ ਨਚਦੀ ਰਹੀ।

ਜਦੋਂ ਸੁਰਤ ਆਈ। ਛੁੱਬ ਜਾਣੀ ਧਰਤੀ ਘੁੰਮ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਚੱਕਰ ਚੜ੍ਹ ਪਿਆ। ਹਫਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਜ਼ੀ ਮੰਜ਼ੀ ਉਪਰ ਜਾ ਡੱਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਖ ਮਾਰ ਮੈਂ ਕੰਧ ਨਾਲ ਜਾ ਲੱਗੀ। ਕੁਝ ਪਲ ਖੜ੍ਹ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠ ਗਈ।

ਬੈਠਣ ਸਾਰ ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਬਾਹਰ ਜਾ ਲੱਗੀ। ਕੋਈ ਰੱਬ ਦਾ ਬੰਦਾ ਗੇਟ ਖੜ੍ਹਕਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਜੈਲਾ ਪਰਤ ਆਇਆ ਸੀ !

ਮਰ ਜਾਣੀ ਸ਼ਰਾਰਤ ਦੀ ਮਾਰੀ ਮੈਂ ਫਿਰ ਛੇੜ ਬੈਠੀ, “ਇਸ ਘਰ ਦਾ ਗੇਟ ਖੜ੍ਹਕਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨੀ ਸੋਹਣਿਆ!... ਆ ਜਾ ਤੂੰ ਕੌਣ ਐਂ ...!”

“ਮੈਂ ਆਂ ਰੀਨਾ ...!” ਹਰਾਮੀ ਕੋਕਾ ਪੰਡਤ ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ

ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਮੰਦਰ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ। ਪਰ ਦਰੇ ਹੋਣੇ ਨੂੰ ਪੁੱਠੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਇਹ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ‘ਸੁਹਾਗਰਾਤ’ ਮਨਾਉਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਕੋਲ ‘ਕੋਕ-ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ’ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਦੱਸਦਾ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕੋਕਾ ਪੰਡਤ ਧਰ ਲਿਆ।

“ਹਾਂ ਪੰਡਤਾ !... ਫਿਰ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਤੇਰਾ ਰਾਮ ਰਾਜ ....!” ਮੰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਉੱਠਦਾ ਹੋਇਆ ਹਾਜੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਕੁਰਸੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਗਿਆ
ਪੰਡਤ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਬਣ ਬੈਠ ਗਿਆ।

ਚਿੱਟੇ ਵਾਲ। ਹਰਾਮੀ ਅੱਖਾਂ। ਗਲ ਰਾਮ-ਨਾਮ ਦਾ ਪਰਨਾ। ਤਿਲਕ। ਮਾਲਾ !
ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਅੰਤਰਾ ਮੁੰਹ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਉਹਦੀ ਧੋਤੀ ਵੱਲ ਵੇਖ ਮੈਂ ਟਿੱਚਰ ਮਾਰੀ, “ਆਏ ਹਾਏ ਵੇ ਪੰਡਤਾ !... ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂ !... ਲਿਆ ਫਿਰ ਖੋਲ੍ਹੇ ਧੋਤੀ....!”

“ਰਾਮ-ਰਾਮ...ਰੀਨਾ...ਰਾਮ-ਰਾਮ...ਰਾਮ-ਰਾਮ....!!” ਮੇਰੀ ਰਮਜ਼ ਸਮਝ ਮਰ ਜਾਣਾ ਬੁੱਕ ਸਿੱਟਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਉੱਠੀ। ਮੈਂ ਤਾੜੀ ਮਾਰੀ। ਉੱਠ ਕੇ ਕੋਲ ਜਾ ਰਹੀ। ਪਾਖੰਡੀ ਦੀ ਬੋਦੀ ਫੜ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਝਾਕਣ ਲੱਗ ਪਈ, “ਨਾ ਗੱਲ ਸੁਣ ਮਰ ਜਾਹਿਆ !... ਜੇ ਤੇਰਾ ਧਰਮ ਸਾਡੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਦੁਆ ਸਕਦਾ!... ਫਿਰ ਭਲਾਂ ਰਾਮ ਦੀ ਗੰਗਾ ਮੈਲੀ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਫਿਰਦੈ !... ਜਾਹ ਦਫ਼ਾ ਹੋ ਜਾ ਐਥੋਂ !... ਨਹੀਂ ਆਹ ਬੋਦੀ ਪੱਟ ਕੇ ਮਗਰ ਦੇ ਦਉਂ ਹਰਾਮੀ ਦੇ ....!”

ਮੇਰਾ ਗੁੱਸਾ ਵੇਖ ਪਾਪੀ ਡਰ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਧੋਤੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਗੇਟ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਠੋਲਾ ਮਾਰਿਆ। ਉਹ ਕੱਚਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਗੇਟ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਅੱਡੀ ਮਾਰ ਹਾਜੀ ਨੇ ਤਾੜੀ ਮਾਰੀ, “ਅਥੇ ਧਰਮ ਦਾ ਠੇਕੇਦਾਰ !... ਗੱਲਾਂ ਦੇਖ ਮਖਿਆ ...!”

ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਗਲੀ ਜਿੱਥੇ ਰੀਨਾ ਨਹੀਂ ਖਲੀ। ਸਾਥੋਂ ਭਲਾਂ ਕੀ ਭੁੱਲਿਆ। ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਪਿੱਛੇ ਉਹ ਜੈਲੇ ਮਗਰ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਉਹੀ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਸੋਹਣੀ ਸੂਰਤ ਭਾਅ ਗਈ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਮੰਦਰ ਵਾਲੀ ਬੀਗੀ ਲੰਘੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਭੱਜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੈਨੂੰ ਹਿਜ਼ਾ ਕਿਹੜਾ ਕਹਿ ਦੂ ਰੀਨਾ !... ਤੂੰ ਤਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਪਾਉਣੀ ਐਂ ...!”

“ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਘਰੇ ਵਸਾ ਲੈ ਜਾਨੀ ...!” ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਪਾਖੰਡੀ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ ਸੀ

“ਸਾਲਾ ਪਾਪੀ ਆਦਮੀ !...ਆਖਿਰ ਸਾਡਾ ਵੀ ਕੋਈ ਦੀਨ-ਧਰਮ ਐ...!” ਕੋਕਾ ਪੰਡਤੀ ਧਰਮ ਵੇਖ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਰਾਮ-ਕਬਾ ਯਾਦ ਆ ਗਈ

ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਮੀਨਾ ਮਹੰਤ ਨੇ ਸੁਣਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਬਨਵਾਸ ਕੱਟਣ ਲਈ ਘਰੋਂ ਤੁਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੀੜ ਤੁਰ ਪਈ। ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਨਰ ਤੇ ਨਾਰੀ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤ ਜਾਣ। ਗੱਲ ਸੁਣ ਸਾਰੇ ਨਰ-ਨਾਰੀ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤ ਗਏ। ਪਰ ਭੀੜ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਨਾ ਨਰ ਸਨ ਨਾ ਨਾਰੀ। ਉਹ ਉੱਥੇ ਹੀ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹੇ। ਮੀਨਾ ਕਹਿੰਦੀ ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਬਨਵਾਸ ਕੱਟ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹੰਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਖੜ੍ਹੇ ਵੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹਾਂ 'ਤੇ ਘਾਹ-ਛੂਸ ਉੱਗ ਆਇਆ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਅੰਗੂਠਾ ਛੁਹਾਇਆ। ਦੇਹਾਂ ਨੂੰ ਘਾਹ-ਛੂਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮੰਗੋਗੇ। ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਨਹੀਂ ਕਰੇ ਗਾ।

“ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਈ ਨਾਂਹ ਕਰੀਂ ਜਾਂਦੀ ਐ ਰੀਨਾ ...!” ਇਕ ਦਿਨ ਨੱਚ-ਨੱਚ ਬੱਕਿਆ ਪਿਆ ਜੈਲਾ ‘ਰਾਮ-ਨਾਮ ਸੱਤ’ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਗਈ। ਰਾਮ-ਲੀਲਾ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਕਿੰਨੀ ਲੁੱਚੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਡੁੱਬ ਜਾਣੀ ਵੇਖਣ-ਸੁਣਨ ਤਾਂ ਰਾਮ-ਕਥਾ ਆਉਂਦੀ। ਪਰ ਮਨ ਵਿਚ ‘ਜੈਲੇ ਦੀ ਲੀਲਾ’ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ।

ਵੇਖਾਂ ਤਾਂ ਸਹੀ। ਉੱਥੇ ਹੁੰਦਾ ਕੀ ਸੀ ! ਰਾਮ-ਵਸ ਹੋਈ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਰਾਮ-ਲੀਲਾ ਵੇਖਣ ਚਲੀ ਗਈ।

‘ਬਾਣੇ-ਬਾਰ’ ਅੱਗੇ ਵਿਹਲੀ ਪਈ ਬਾਂ ਉੱਪਰ ਸਟੇਜ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਜਾ ਖੜ੍ਹੀ।

ਆਰਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਰਾਮ-ਸੀਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਖਿੰਡਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਅੱਧੀ ਦੁਕਾਨਾਂ ਅੱਗੇ ਬਣੀਆਂ ਚੌਂਕੜੀਆਂ ਉੱਪਰ ਜਾ ਬੈਠੀ। ਅੱਧੀ ਸੜਕਾਂ ਉੱਪਰ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗੀ।

“ਮੰਤਰੀ ਜੀ !.... ਗਾਨੇ ਵਾਲੀ ਕੋ ਪੇਸ਼ ਕੀਆ ਜਾਏ ...!” ਜਿਉਂ ਹੀ ਸਟੇਜ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਦਲਿਆ।

ਰਾਵਣ ਬਣੇ ਹੋਏ ਦੁਰਗੇ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਬਾਂਹ ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਈ।

ਸਪੀਕਰ ਵਿਚ ‘ਬਿਜਲੀ ਗਿਰਾਨੇ ਮੈਂ ਹੂੰ ਆਈ...’ ਗੀਤ ਵੱਜਣ ਲੱਗਿਆ।

ਖਿੰਡੀ ਹੋਈ ਭੀੜ ਹਨੇਰੀ ਵਾਂਗ ਆ ਚੜ੍ਹੀ। ਵੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਪੈਣ ਲੱਗਿਆ।

ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਰਾਮ-ਲੀਲਾ ਵਿਚ ਨਚਾਰ ਬਣ ਨੱਚਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਜੈਲਾ ਸ਼੍ਰੀ ਦੇਵੀ ਵਾਂਗ ਲੱਕ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਨੱਛਣ ਲੱਗਿਆ।

ਉਹਦਾ ਨਾਚ ਵੇਖ ਮੈਂ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਈ, “ਵਾਹ ਜੈਲਿਆ ਵਾਹ !... ਵਾਹ ਤੇ ਰੀ ਲੀਲਾ !.... ਵਧਾਈਆਂ ਜੀ ਵਧਾਈਆਂ ...!!”

“ਵਧਾਈਆਂ ਜੇਠਾ ਤੈਨੂੰ... ਵੇ ਤੈਂ ਮਸਾਂ ਡੂੰਮਣਾ ਚੋਇਆ ...!” ਹਾਜੀ ਨੂੰ ਛੇੜਦੀ ਹੋਈ ਮੈਂ ਮੁੜ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹੀ

ਮੇਕ-ਅਪ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਹਾਜੀ ਸਾਜੀਆਂ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ, “ਓਏ ਰਾਜੂ !... ਓਏ ਬਾਬੂ !... ਕਿੱਥੇ ਮਰ ਗਏ ਜਾਲਮੇ !... ਲਿਆਓ ਖਾਂ ਵਾਜਾ-ਛੋਲਕੀ !... ਵਧਾਈ ਮੰਗਣ ਚੱਲੀਏ ...!”

ਮੰਗਣਾ ਸਾਡਾ ਕਿੱਤਾ ਸੀ। ਨੱਚਣਾ ਸਾਡੀ ਹੋਣੀ। ਜੇਕਰ ਨਾ ਨੱਚਦੇ। ਬਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਅੱਗ ਲੱਗਣਾ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਜੈਲੇ ਵਾਂਗ ਪੈਸਾ ਹੀ ਨਚਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਕਮਾਈ ਹੁੰਦੀ। ਸਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲਾ ਨਾ ਦਿੰਦਾ। ਨੰਗੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਗਰਮ ਚਿਮਟੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਚਮੜੀ ਉੱਪੜ ਜਾਂਦੀ। ਨੀਲ ਪੈ ਜਾਂਦੇ। ਇਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਬਕਾਵਟ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਨੱਚ-ਨੱਚ ਦੇਹ ਬੱਕ ਜਾਂਦੀ। ਬੀਹੀਆਂ ਵਿਚ ਫਿਰਦਿਆਂ ਰੂਹ ਅੱਕ ਜਾਂਦੀ। ਚੜ੍ਹੀ-ਲੱਥੀ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਰਤ ਨਾ ਰਹਿੰਦੀ।

“ਵੇ ਹਾਜੀ !... ਬਿਮਲਾ ਨੂੰ ਸੁਰਤ ਆਈ ਕਿ ਨਹੀਂ !... ਉਠਾਲ ਚੰਦਰੀ ਨੂੰ ...!” ਕਜਲੇ ਦੀ ਧਾਰ ਤਿੱਖੀ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਮੈਂ ਹਾਜੀ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਈ

“ਉਹ ਤਾਂ ਕਦੋਂ ਦੀ ਉੱਠੀ ਬੈਠੀ ਐ !... ਤੇਰਾ ਈ ਫੈਸ਼ਨ ਨੀ ਮੁੱਕਦਾ !... ਫੈਸ਼ਨਾ ਪਿੱਟੀ ਦਾ ...!” ਹਾਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਮੈਂ ਸਿਰ ਨੂੰ ਝਟਕਾ ਦਿੱਤਾ

ਕੰਜਰੀ ਗੁੱਤ ਘੁੰਮ ਕੇ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਆ ਵੱਜੀ। ਉਹਦੀ ਡੇਰੀ ਠੀਕ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਮੈਂ ਬਿਮਲਾ ਵੱਲ ਝਾਕੀ। ਉਹ ਨਕਲੀ ਜਿਹਾ ਹੱਸੀ। ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਚੀਸ ਉੱਠੀ। ਖਾਲੀ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਗੇਟ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਈ।

“ਆਏ ਹਾਏ ਨੀ !.... ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂ !.... ਕਿਸ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦੀ ਰਹਿੰਨੀ ਐ ਚੰਦਰੀਏ !... ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨੀ ਆਉਣਾ ਬਿਮਲਾ !.... ਚੱਲ ਚੱਲੀਏ ਸ਼ਿਮਲਾ ...!” ਨਾਗਣ ਗੁੱਤ ਨੂੰ ਪਿਛਾਂਹ ਸਿੱਟ ਮੈਂ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ

ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਦੀ ਬਿਮਲਾ ਸਾਜੀਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਈ।

ਉਈ ਮਾਂ ! ਉਹਦਾ ਦਰਦ ਮੇਰੀ ਰਗ-ਰਗ ਵਿਚ ਫਿਰ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਦਰਦ ਪੀਣ ਲਈ ਜੰਮੀ ਸੀ। ਘਰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜਨ ਲਈ ਜੰਮੀ ਸੀ। ਨਾ ਰਹਿਣੀ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਬਿਮਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਬੜਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੀ। ਪਰ ਉਹ ਹਰ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਕੱਢ ਲੈਂਦੀ, “ਵੇਖਿਅਂ ਆਪਣੀ ਖਬਰ ਲੈਣ ਆਲਾ ਕੋਈ ਨੀ !... ਡੇਰੇ ਵਿਚਲੀ ਸੁੰਨ ਮੈਨੂੰ ਖਾ ਰਹੀ ਐ ਰੀਨਾ...!”

ਹਾਲਤ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਵੀ ਇਹੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਕਤ ਮੈਂ ਇਕੱਲੀ ਪਈ ਹੁੰਦੀ। ਡੇਰੇ ਵਿਚਲੀ ਸੁੰਨ ਮੇਰੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਦੀ। ਰੂਹ ਸੁੰਨ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ। ਮੈਂ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਉਠਦੀ। ਸੀਸੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹਦੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗਦੀ। ਜਦੋਂ ਮਰ ਜਾਣਾ ਨਾ ਬੋਲਦਾ। ਮੈਂ ਖਿਝ ਉਠਦੀ।

“ਖਿਝ ਨਾ ਮੇਰੀ ਭੈਣ !.... ਮੂੰਹ ’ਤੇ ਹਾਸਾ ਲਿਆ !.... ਮਾੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਨਖਰੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਛੁੱਥ ਜਾਣੀਏ ....!” ਬਿਮਲਾ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਲੱਕ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਤੁਰਨ ਲੱਗੀ

ਪਰ ਉਹਦੀ ਥੱਕੀ ਹੋਈ ਤੇਰ ਵਿਚ ਨਖਰਾ ਨਾ ਆਇਆ।

ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਤੀਜੀ ਥਾਂ ਵਿਕਣ ਦਾ ਦਰਦ ਉਹਦੀ ਤੇਰ ਵਿਚਲਾ ਨਖਰਾ ਖਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਟਿਕੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਉਹ ਅਕਸਰ ਚੱਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ, “ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਾਲੀ ਮਹੰਤ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਲੈ ਗਿਆ !.... ਉਸ ਵਕਤ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਛੁੱਲ ਭਰ ਸੀ !.... ਉਹਨੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਨੱਚਣਾ ਸਿਖਾਇਆ !.... ਮੈਂ ਦਸ ਸਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਦਿੰਦੀ ਰਹੀ !.... ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਵਾ ਲੱਖ ’ਚ ਲਵਲੀ ਮਹੰਤ ਕੋਲ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ!.... ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮੌਗੇ ਵੱਲ ਲਿਆਇਆ !.... ਕਈ ਸਾਲ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਵਧਾਈ ਮੰਗਣ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ !.... ਇਕ ਰਾਤ ਉਹਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸੀਰਾ ਤਾਜੀ ਕੋਲ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ ...!!”

“ਆਏ ਹਾਏ ਵੇ ਤੇਰਾ ਕੱਖ ਨਾ ਰਹੇ ਪਾਪੀਆ...!” ਮੇਰਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਸੁਣ ਉਹ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ, “ਜਿਸ ਦਿਨ ਹਰਾਮੀ ਤਾਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਬਿਮਲਾ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਗੁਰੂ ਹਾਂ !.... ਚੇਲੇ ਕਦੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਮੋੜਦੇ !.... ਆਪਣੇ ਕੁਨਬੇ ’ਚ ਅਸਲੀ ਚੇਲਾ ਉਹੀ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਤਾਰ ਕੇ ਖਰੀਦਿਆ ਹੋਵੇ !.... ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਤੂੰ ਗੰਗਾਨਗਰ ਕਮਲਾ ਮਹੰਤ ਕੋਲ ਚਲੀ ਜਾਵੇਂ !.... ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਉਸ ਕੋਲ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਵਿਚ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ ਏ !.... ਜਾਲਮ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਛਿੱਡ ਵਿਚ ਟੱਕਰ ਮਾਰੀ ਰੀਨਾ !.... ਉਹ ਤਾਅ ਖਾ ਗਿਆ !.... ਉਹਨੇ ਗਰਮ ਕੀਤਾ ਚਿਮਟਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ!.... ਪਾਪੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰੀ ਨੰਗੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਮਾਰਦਾ ਰਿਹਾ !.... ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਬੇਸੁਰਤ ਹੋ ਡਿੱਗ ਨਾ ਪਈ...!!”

ਆਪਣੀ ਦਰਦ-ਕਾਣੀ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਬਿਮਲਾ ਅੰਦਰ ਅੱਗ ਮੱਚਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਮੱਚਦੀ ਅੱਗ ਉੱਪਰ ਵੀ ਨੱਚ ਲੈਨਾ ਰੀਨਾ ...!” ਅੱਗ ਨਾਲ ਮੱਚੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਲੋਕੇਦਾ ਹੋਇਆ ਜੈਲਾ ਠੰਡਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ

ਉਹ ਮੱਚਦੀ ਅੱਗ ਦੇ ਕੋਲਿਆਂ ਉੱਪਰ ਨੱਚਣ ਲਈ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਹਰਾਮੀ ਆਖਦਾ, “ਨੱਚਦਾ ਕਾਹਦੈ ਸਹੁਰਾ !.... ਉਈਂ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ...!”

“ਮੈਂ ਕਾਹਨੂੰ ਨੱਚਦਾ ਪਾਪੀਆ!.... ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਨੱਚਦੀ ਐ...!” ਦੰਦਾਂ ਹੇਠਾਂ ਜੀਭ ਲੈ ਉਹ ਅੱਲਾ-ਅੱਲਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ

ਅੱਲਾ ਉਸ ਉੱਪਰ ਮੈਥੋਂ ਵੱਧ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸੀ। ਐਨਾ ਸੁਨੱਖਾ। ਗੋਰਾ-ਚਿੱਟਾ ਰੰਗ। ਲੰਬੇ ਕਾਲੇ ਵਾਲ। ਤਰਾਸਿਆਂ ਬਦਨ। ਸ਼ਰਾਬੀ ਅੱਖਾਂ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕਜਲਾ ਪਾ ਉਹ ਲੱਕ ਮਾਰ-ਮਾਰ

ਤੁਰਦਾ। ਸ਼ੇਵ ਕਰਵਾ ਕੇ ਮਰ ਜਾਣਾ ਕੁੜੀ ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਬੀਹੀ ਵਿਚ ਦੀ ਵੀ ਲੰਘਦਾ। ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਛੇੜ ਲੈਂਦਾ, “ਕਿਵੇਂ ਐ ਫਿਰ ਭਾਬੀ...!”

“ਵੇ ਠੀਕ ਅਂ ....ਅੱਗ ਲੱਗਣਿਆ...!” ਅੱਖ ਮਾਰ ਉਹ ਲੱਕ ਵਾਂਗ ਬਾਹਾਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਤੁਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ

“ਨੀ ਲੱਕ ਹਿੱਲੇ ਮਜਾਜਣ ਜਾਂਦੀ ਦਾ ...!” ਬਿਮਲਾ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਜੈਲੇ ਵਾਂਗ ਤੁਰਨ ਲੱਗ ਪਈ

ਮਰ ਜਾਣੀ ਹੱਸ ਪਈ। ਮੇਰਾ ਰੋਣਾ ਨਿੱਕਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਭੱਜ ਕੇ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰਨ ਜਾ ਵੜੀ। ਜਦੋਂ ਬਾਹਰ ਆਈ। ਮੋਇਆ ਹਾਜੀ ਤਾਂਗਾ ਜੋੜੀਂ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਰਾਜੂ ਤੇ ਬਾਬੂ ਢੇਲਕੀ-ਵਾਜਾ ਚੁੱਕੀਂ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਅਗਲੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਬਿਮਲਾ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਬੈਠੀ।

“ਮਰਗੀ.... ਨੀ ਮਾਂ ....!!” ਬਿਮਲਾ ਨੇ ਚੀਕ ਮਾਰੀ

ਬੈਠਣ ਲੱਗਿਆਂ ਮੈਥੋਂ ਉਹਦਾ ਪੈਰ ਮਿੱਧਿਆ ਗਿਆ ਸੀ

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ, “ਪੈਰ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਮੇਰੀ ਜਾਨ !... ਆਪਣੇ ਤਾਂ ਢੁਨੀਆਂ ਈ ਪੈਰ ਨੀ ਲੱਗਣ ਦਿੰਦੀ...!”

“ਚੱਲ ਬੱਕੀਏ ...!” ਬਿਮਲਾ ਦਾ ਪੈਰ ਪਲੋਸਦੇ ਹੋਏ ਹਾਜੀ ਨੇ ਘੋੜੀ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਛਾਂਟਾ ਮਾਰਿਆ

“ਵੇ ਹੌਲੀ ਮਾਰ ਜਾਲਮਾ !.... ਇਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਰਗੀ ਐ ...” ਘੋੜੀ ਦੀ ਪਿੱਠ ਦਾ ਛਾਂਟਾ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਚਿਮਟੇ ਵਾਂਗ ਵੱਜਿਆ

ਦਰਦ ਨਾਲ ਮੈਂ ਹੇਠਲਾ ਬੁੱਲ੍ਹ ਟੁੱਕ ਲਿਆ। ਮੁੰਹ 'ਤੇ ਹਾਸੀ ਚਿਪਕਾ ਲਈ। ਨਜ਼ਰ ਸੜਕ ਵੱਲ ਕਰ ਸਿੱਧੀ ਹੋ ਬੈਠ ਗਈ।

ਤਾਂਗਾ ਬਾਗੜੀਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪਿੰਡ ਦੀ ਸੂਹ ਵੜਨ ਸਾਰ ਹਾਜੀ ਨੇ ਲਗਾਮ ਖਿੱਚ ਲਈ। ਘੋੜੀ ਹੌਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਤਾਂਗਾ ਕੀੜੀ ਦੀ ਤੋਰ ਤੁਰਨ ਲੱਗਿਆ।

“ਸਾਡੇ ਤਾਂਗੇ ਨੇ ਮੜਕ ਨਾਲ ਜਾਣਾ, ਔਖੀ ਐਂ ਤਾਂ ਰੇਲ ਚੜ੍ਹ ਜਾ...!” ਮੈਂ ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘੇ ਜਾਂਦੇ ਸਰਪੰਚ ਵੱਲ ਚੁੰਮੀ ਵਗਾਹ ਮਾਰੀ

“ਜਾਣਦੇ ...ਰੀਨਾ ਮਹੰਤਾ... ਜਾਣਦੇ...!” ਸਰਪੰਚ ਦਾ ਮੋਟਰ ਸਾਇਕਲ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਕੱਚੀ ਥਾਂ ਲਹਿ ਗਿਆ।

“ਆਏ ਹਾਏ ਵੇ ਸਰਪੰਚਾ !... ਜਾਣਦੇ ਆਂ !... ਅਸੀਂ ਸਭ ਕੁਸ਼ ਜਾਣਦੇ ਆਂ ....!... ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਨੀ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ...!” ਮੈਂ ਤਾਂਗੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਛਾਲ ਮਾਰੀ

ਗੁੱਤ ਘੁੰਮਾਉਂਦੀ। ਲੱਕ ਮਾਰਦੀ। ਸੜਕ ਕਿਨਾਰੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਰਪੰਚ ਕੋਲ ਜਾ ਖੜ੍ਹੀ। ਮਰ ਜਾਣਾ ਮੈਨੂੰ ਕੁਰਸੀ ਵਰਗਾ ਜਾਪਿਆ। ਮੈਂ ਟਿੱਚਰ ਮਾਰੀ, “ਲਿਆ ਫੇਰ ਸਰਪੰਚਾ !... ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਥਾਂ ਦਿਵਾ ਦੇ ...!”

ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਦਫੇ ਹੋਣਾ ਹਿੱਲ ਗਿਆ। ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੁਸੀਂ ਜਦ ਵੀ ਕਰੋਂਗੇ !.... ਸਾਲੀ ਪੁੱਠੀ ਗੱਲ ਈ ਕਰੋਂਗੇ...!”

“ਨਾ ਵੇ ਵੈਰੀਆ ? ਐਂ ਨਾ ਬੋਲ ! ... ਗੁੱਸੇ 'ਚ ਵੇਖ ਕਿੰਨਾ ਸੋਹਣਾ ਲੱਗਦੈਂ !... ਜ਼ਰਾ ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਕੇ

ਵੇਖ !... ਇਹ ਪੁੱਠੀ ਨੀ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲ ਐ...!” ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਛੋੜਿਆ

ਇਕ ਵਾਰ ਜੈਲਾ ਦੱਸਦਾ ਸੀ, “ਇਹ ਸਰਪੰਚ ਜੀਹਦੀ ਵੀ ਜੰਨ ਜਾਂਦਾ !.... ਉੱਥੇ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਲਾ ਛੇੜੀਂ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ...!”

ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਹਰਾਮੀ ਭੜਕ ਪਿਆ, “ਚਲ ਜੈਲਾ ਤਾਂ ਫੇਰ ਵੀ ਕੁਸ਼ ਹੈਗਾ !... ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਬੰਦੇ ਓਂ ਨਾ ਤੀਮੀਆਂ !... ਨਾ ਤਿੰਨ 'ਚ ਓਂ ਨਾ ਤੇਰਾਂ 'ਚ !... ਘਰ-ਦਰ ਥੋਡਾ ਨੀ !... ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਨੇ ਓਂ !... ਨਵੀਂ ਓਂ ਗੱਲ!.... ਅਖੇ ਥਾਂ ਦਿਵਾ ਦੇ !... ਕੱਲ ਨੂੰ ਕਹੋਂਗੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੜੀਆਂ ਵਿਆਹ ਦੇ...!”

“ਲਿਆ ਵਿਆਹ ਦੇ ਫੇਰ !... ਥੋਡੇ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਆਂ !... ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਨੀ ਮਾਰਦੇ ਅਸੀਂ ....!” ਮੈਂ ਤਾਅ ਖਾ ਗਈ

ਬਿਮਲਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਲਈ। ਹਾਜੀ ਵੀ ਕੋਲ ਆ ਖੜ੍ਹਿਆ।

ਸਰਪੰਚ ਪੂਰਾ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਵੱਡਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਮਰ ਜਾਣਾ ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਦਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, “ਦੇਖ ਮਹੰਤਾ !... ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਆਏ ਓਂ ਕਰਕੇ ਤੁਰਦੇ ਬਣੋ !... ਐਵੀਂ ਨੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਮਾਂ 'ਚ ਲੱਤ ਅੜਾਈਦੀ !... ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਈੀ...!”

“ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਈੀ ਕੀ ਵੇ !... ਹੈਂਅ !... ਸਾਡਾ ਵੀ ਜਿਉਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ !.... ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਹੀ ਕਰਤਾਰ ਦੇ ਘੜੇ ਹੋਏ ਆਂ!... ਇਹ ਕੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਭਲਾਂ !... ਅਖੇ ਥੋਡੀ ਥਾਂ ਈੀ ਨੀ...!” ਮੈਂ ਸਰਪੰਚ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾ ਮਰ ਜਾਣੇ ਨੂੰ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਅੱਖਾਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ

ਉਹ ਦੰਦ ਪੀਹ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਮੋਟਰ ਸਾਇਕਲ ਨੂੰ ਕਿੱਕ ਮਾਰੀ। ਅੱਹ ਗਿਆ।

“ਕਹਿੰਦਾ ਸਾਰੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਾਡਾ ਕਬਜ਼ਾ !.... ਗੱਲਾਂ ਦੇਖ ਮਖਿਆ ....!” ਹਾਜੀ ਸੈਨੂੰ ਵਧਾਈ ਵਾਲੇ ਘਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ

ਗੁੱਤ ਘੁੰਮਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਮੈਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਝਾਕੀ।

ਘਰਾਂ ਅੱਗੇ ਖੜ੍ਹਿਆਂ ਅੱਰਤਾਂ ਉਪਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਝਾਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਜੁਆਕਾਂ ਨੇ ਖੇਡਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਡੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠ ਕਰ ਲਿਆ।

ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਜੀਭ ਕੱਢ ਅੱਗੇ ਲੱਗ ਤੁਰੀ। ਹਾਜੀ, ਬਿਮਲਾ, ਰਾਜੂ ਤੇ ਬਾਬੂ। ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਤੁਰ।

ਮੈਂ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਦੀ ਉੱਡੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਕ ਘਰ ਅੱਗੇ ਖੜ੍ਹਿਆਂ ਅੱਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ, “ਦੇਖੋ ਨੀ ਕਿੰਨਾ ਸੋਹਣਾ ਹਿਜੜਾ !.... ਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ਜੈ ਵੱਢਾ !... ਪਤਾ ਨੀ ਰੱਬ ਨੇ ਕਾਹਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਐ ...!”

“ਨੀ ਸਜ਼ਾ ਕਾਹਦੀ !.... ਇਹ ਤਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਖੱਟੀ ਐ ....!” ਗੁਲਾਬੀ ਚੁੰਨੀ ਵਾਲੀ ਅੱਰਤ ਜੈਲੇ ਵਾਂਗ ਬੋਲ ਰਹੀ ਸੀ

ਜੈਲਾ ਅੱਰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਉਹ ਵਿਆਹ ਲਾ ਕੇ ਆਉਂਦਾ। ਸਜ਼ਾਇਆ-ਸਜ਼ਾਇਆ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਵੱਡਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਲੀਰਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਭਾਰੀ ਅੰਗੀ ਵੱਲ ਵੇਖ-ਵੱਖ ਹੱਸਣ ਲੱਗਦੀ। ਉਹ ਅੰਗੀ ਵਿਚੋਂ ਨੋਟ ਕੱਢ-ਕੱਢ ਦਿਖਾਉਣ ਲੱਗਦਾ, “ਵੇਖ ਰੀਨਾ !... ਇਹ ਐ ਆਪਣੀ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਖੱਟੀ ...!”

ਜਿਸ ਵਕਤ ਨਿਕਰਮਾ ਸੌ-ਪੰਜਾਹ ਦਾ ਨੋਟ ਕੱਢਦਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਉੱਪਰ ਝਪਟ ਪੈਂਦੀ। ਉਹ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਜਾ ਖੜ੍ਹਦਾ। ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਚੁੰਨੀ ਧੂਹ ਲੈਂਦੀ।

ਉਹ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ, “ਲਾਹ ਲੈ ਚੁੰਨੀ !.... ਲਾਹ ਕੇ ਕੀ ਕਰੇਂਗੀ !... ਚੁੰਨੀ ਲਾਹੁਣ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਇੱਜ਼ਤ ਲਹਿਣੀ ਨੀ !... ਤੇਰੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਣਨੀ ਨੀ ....!”

“ਵੇ ਆਹ ਫੜ ਚੁਨੀ !... ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਨੀ ਐ !.. ਮੋਇਆ ਨਾ ਹੋਵੇ !.... ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਹ ਸ਼ਗਨਾਂ ਦਾ ਨੋਟ ਮੰਗਦੀ ਅਂ !... ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ਗਨ ਈ ਪੈ ਜਾਵੇ ...!” ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਉਹ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆ ਜਾਂਦਾ

ਇਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਚੁੰਨੀ ਫੜਦਾ। ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਅੰਗੀ ਵਿਚੋਂ ਸੌ ਦਾ ਨੋਟ ਕੱਢ ਨੋਟ ਵਾਲੀ ਬਾਂਹ ਉੱਚੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ, “ਵੇਖ ਐਂ ਮਿਲਦੇ ਨੇ ਨੋਟ !... ਸਾਲੇ ਦੋ ਕੌਡੀ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੀ ਹੁੰਦੇ !... ਨੋਟ ਦਿਖਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਲੁਚੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕਰਨਗੇ !... ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖਹਿ-ਖਹਿ ਲੰਘ੍ਹ !... ਕੋਈ ਲੱਤ 'ਚ ਲੱਤ ਅੜਾ ਕੇ ਭੰਗੜਾ ਪਾਊ !... ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨੋਟ ਫੜਨ ਲੱਗਦਾਂ !.... ਅਗਲਾ ਨੋਟ ਵਾਲੀ ਬਾਂਹ ਉੱਚੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ !... ਮੈਂ ਬਧਟਾ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਨਾ !... ਬਾਂਹ ਹੋਰ ਉੱਚੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਐ !... ਕਿਤੇ ਸੌਖਾ ਪਿਆ !.... ਵੀਹ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਸਾਂ ਨੋਟ ਮਿਲਦਾ !.... ਲੈ ਫੜ ਤੂੰ ਵੀ ਲੈ ਲਾ ....!”

ਨੋਟ ਦਿਖਾ ਉਹ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਭੱਜ ਲੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਭੱਜ ਲੈਂਦੀ।

“ਆਜੇ ਓਏ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਚੱਲੀਏ !.... ਮਾਸਟਰ ਕੇ ਨੱਚਣਗੇ !... ਓਥੇ ਦੇਖਾਂਗੇ ....!” ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਜੁਆਕਾਂ ਦੀ ਡਾਰ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ

“ਓਏ ਮੁਹਰਲਾ ਹਿਜੜਾ ਦੇਖੋ ਕਿੰਨਾ ਸੋਹਣਾ ....!” ਜਿਉਣ ਜੋਗਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਬੋਲਿਆ

“ਖੜ੍ਹ ਜਾ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਣ ਚੋਰ !... ਐਧਰ ਆ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਾਂ ....!” ਮੈਂ ਭੱਜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ

ਜੁਆਕਾਂ ਦੀ ਡਾਰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੱਜ ਲਈ। ਉਹ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਚੁੱਕ ਲਿਆ, “ਰੋ ਨਾ ਰਾਜਿਆ !.... ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨੀ !... ਪਰ ਜੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਬੋਲਿਆ ਨਾ !... ਆਹ ਤੋਤੇ ਪੱਟ ਕੇ ਹੱਥ 'ਚ ਫੜਾ ਦੂੰ ....!”

ਇਕ ਚੁੰਮੀ ਲੈ ਮੈਂ ਜੁਆਕ ਦੀ ਨੀਕਰ ਲਾਹ ਕੇ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਉਤਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਦਰਾਂ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਅੱਗੇਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਜੁਆਕਾਂ ਵਿਚ ਹਾਸੜ ਮੱਚ ਗਈ।

ਮੇਰੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰ ਮੁੰਡਾ ਗੋਲੀ ਵਾਂਗ ਭੱਜਿਆ।

ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਹੱਸਦੀ ਮੈਂ ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਈ।

ਜਿਸ ਘਰ ਅੱਗੇ ਬਾਂਦਰ-ਵੇਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਟੋਲੀ ਉੱਥੇ ਰੁਕ ਗਈ।

ਤਾੜੀਆਂ ਵੱਜਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ।

ਦੇਹਲੀ ਟੱਪਣ ਸਾਰ ਮੈਂ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ, “ ਆਏ ਹਾਏ ਨੀ ਵਧਾਈਆਂ ਹੋਣ ਬੀਬੀ !.... ਕਿੱਥੇ ਐ ਨੀ ਨੂੰਹ ਰਾਣੀ !... ਮੁੰਡਾ ਕਿੱਥੇ ਐ ਨੀ ਮੇਰਾ !.... ਨੀ ਬਿਮਲਾ !.... ਓਏ ਹਾਜੀ !.... ਓਏ ਰਾਜੂ.... ਵੇ ਬਾਬੂ!... ਬੈਠੋ ਕੇਰਾਂ ਸਾਜ਼ ਛੇੜੋ !”

ਰਸੋਈ ਕੋਲ ਵਾਹਵਾ ਇਕੱਠ ਸੀ। ਮੰਜਿਆਂ 'ਤੇ ਅੱਗੇਤਾਂ ਬੈਠੀਆਂ। ਕੁਰਸੀਆਂ 'ਤੇ ਬੰਦੇ ਬੈਠੇ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਜੁਆਕ ਖੜ੍ਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਵੀ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਂ ਨੀਕਰ ਲਾਹੀ ਸੀ।

ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖ ਮੈਂ ਰੱਥ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ।

ਰਾਜੂ ਨੇ ਢੋਲਕੀ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ। ਬਾਬੂ ਨੇ ਵਾਜਾ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ। ਹਾਜੀ ਤੇ ਬਿਮਲਾ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ।

ਅੱਡੀ ਨਾਲ ਘੁੰਗਰੂ ਛਣਕਾਉਂਦੀ ਮੈਂ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਈ, “ਹੋ ਤੁਮਨੇ ਮੁਝੇ ਬੁਲਾਇਆ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਲੀਏ !... ਮੈਂ ਆਇਆ ਮੈਂ ਆਇਆ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਲੀਏ ....!!”

“ਹੋ ਤੁਮਨੇ ਮੁਝੇ ਬੁਲਾਇਆ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਲੀਏ ....!!” ਜਿਉਂ ਹੀ ਨਾਲ ਦਿਆਂ ਨੇ ਬੋਲ ਚੁੱਕਿਆ, ਮੈਂ ਭੱਜ ਕੇ ਨੂੰਹ ਰਾਣੀ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚੋਂ ਮੁੰਡਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ।

ਬਿਮਲਾ ਤੇ ਹਾਜੀ ਨੇ ਲੋਰੀ ਛੇੜ ਲਈ, “ਮੌਰੀਆਂ...ਮੌਰੀਆਂ...ਮੌਰੀਆਂ ਨੀ...!”

“ਮੁੰਡਾ ਲੈਂਦਾ ਪਿਆ ਮਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਰੀਆਂ ਨੀ !...ਕਾਕਾ ਲੈਂਦਾ ਪਿਆ ਦਾਦੀ ਦੀਆਂ...!!!”

ਮੇਰਾ ਬੋਲ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਿਮਲਾ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੀ

ਮੈਥੋਂ ਮੁੰਡਾ ਫੜ ਉਹਨੇ ਨੋਟ ਵਾਲੀ ਬਾਂਹ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਾ ਦਿੱਤੀ, “ਵੇਲ...ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਦਾਦੀ ਦੀ ਵੇਲ !...ਸੌਂ ਰੁਪੱਈਏ ਦੀ ਵੇਲ!... ਭਾਗ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣ !...ਦਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰਹਿਣ !...ਰੱਬ ਮਿਹਰਾਂ ਕਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਿਓ....!”

“ਲਿਆ ਵੇ ਮਾਸਟਰਾ !...ਆਹ ਤੂੰ ਕੀ ਜੋੜ-ਘਟਾਓ ਜਿਹਾ ਕਰੀਂ ਜਾਨੈ !... ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਮੌਕਾ ਏ !.... ਲਿਆ ਅੱਜ ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਜਲਵਾ ਦਿਖਾਵਾਂ !...ਸੁਣਾਵਾਂ ਇਕ ਚੋਂਦਾ-ਚੋਂਦਾ !.... ਹਾਂ ਜੀ ਸੁਣਨਾ ਜ਼ਰਾ...!” ਇਕੱਠ ਵੱਲ ਬਾਂਹ ਕੱਢ ਮੈਂ ਰਾਜੂ ਤੇ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਅੱਖ ਦੱਬ ਦਿੱਤੀ

ਛੋਲਕੀ ਤੇਜ ਹੋ ਗਈ। ਵਾਜਾ ਉੱਚੀ ਵੱਜਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਹਾਜੀ ਨਾਲ ਬਿਮਲਾ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੀ। ਉਹ

ਗੇੜੇ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਮੈਂ ਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ, “ਹਾਏ ਤੀਮੀਆਂ ਵਾਲੇ ਲੈਣ ਨਜ਼ਾਰੇ, ਦੋ-ਦੋ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਕੇ...!”

“ਹਈ ਗੁਰੂ !...ਇਕ ਵੀ ਨੀ ਮਿਲਦੀ...!” ਚਾਦਰਾ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਹਾਜੀ ਨੇ ਪਿੜ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰੀ

ਉਹਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਲੱਤ ਮਾਰ ਮੈਂ ਫਿਰ ਗੀਤ ਛੋਹ ਲਿਆ, “ਹਾਏ ਤੀਮੀਆਂ ਵਾਲੇ ਲੈਣ ਨਜ਼ਾਰੇ, ਦੋ-ਦੋ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ....!”

“ਰੁਲਦੂ ਨੇ ਚਿੱਤ ਪਰਚਾ ਲੈਣਾ, ਖੋਤੀ 'ਤੇ ਚੁੰਨੀ ਪਾ ਕੇ !...ਰੁਲਦੂ ਨੇ ਚਿੱਤ ਪਰਚਾ ਲੈਣਾ...!!” ਵਾਜੇ-ਛੋਲਕੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ

ਰਾਜੂ ਤੇ ਬਾਬੂ ਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਬਿਮਲਾ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਈ।

ਮੈਂ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰ ਦੀ ਚੁੰਨੀ ਲਹਿਰਾ-ਲਹਿਰਾ ਨੱਚਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਹਾਜੀ ਮੇਰੀ ਚੁੰਨੀ ਦੀ ਥਾਂ ਹੇਠਾਂ ਨੱਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਸਾਡੇ ਉੱਪਰ ਨੋਟਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਔਂਰਤਾਂ ਵਿਛਾਈ ਹੋਈ ਚਾਦਰ 'ਤੇ ਕਣਕ-ਦਾਣੇ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਦਫੇ ਹੋਣੇ ਜੁਆਕ ਨੀਕਰਾਂ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਜਦੋਂ ਛੋਲਕੀ-ਵਾਜਾ ਬੰਦ ਹੋਇਆ। ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਸੂਟ ਨਾਲ ਇਕਵੰਜਾ ਸੌਂ ਲਾ ਕੇ ਇਕ ਕਣਕ ਦਾ ਥੈਲਾ ਦੇ ਛੱਡਿਆ।

ਵਧਾਈਆਂ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕੱਠ ਖਿਸਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਬਾਬੂ ਤਾਂਗੇ ਵਿਚ ਥੈਲਾ ਰੱਖਣ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਹੱਥ ਬਾਕੀ ਸਮਾਨ ਸੰਭਾਲਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਮੈਂ ਦੁਆਵਾਂ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਈ, “ਬੋਡੀਆਂ ਸੱਤੇ ਖੈਰਾਂ ਹੋਣ !....ਲੰਬੀਆਂ ਉਮਰਾਂ ਹੋਣ !....ਜੜ੍ਹ ਲੱਗੀ

ਰਹੇ !...ਵੇਲ ਵਧਦੀ ਰਹੇ !... ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਹੋਰ ਮੁੰਡਾ ਜੰਮੇ...!!”

ਸਾਡੇ ਦੁਆਵਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹੱਥ ਦੇਹਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ !

“ਆ ਗਏ ਓਏ !...ਕੱਜ ਲੋ...!!” ਕੰਧ ਓਹਲੇ ਖੜ੍ਹੇ ਜੁਆਕਾਂ ਵਿਚ ਭਾਜੜ ਪੈ ਗਈ।

ਬਾਬੂ ਵਾਪਿਸ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਸਮਾਨ ਚੁੱਕ ਸਾਡੀ ਟੋਲੀ ਤਾਂਗੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਈ।

ਮੈਂ ਕਾਹਲੇ ਕਦਮੀਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗੀ। ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਾਂ ਅੱਗ ਮੱਚ ਉੱਠੀ।

ਜਿਸ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਵਧਾਈ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਜੈਲਾ ਚਿੰਬੜ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ। ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਰੋਈਂ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਪ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਮੋਇਆ ਇਕ ਹੀ ਗੱਲ ਪੁੱਛੀ ਜਾਂਦਾ, “ਉਹ ਕੌਣ ਐ ਰੀਨਾ...?”

“ਵੇ ਉਹ ਕੌਣ !...ਕਿਸੇ ਮੋਈ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਲੈ ਫਾਹਿਆ...!” ਇਕ ਹੀ ਸਵਾਲ ਸੁਣ-ਸੁਣ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਖਿਡ ਉੱਠਦੀ

ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਡਰ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਠੋਡੀ ਉਤਾਂਹ ਚੁਕ ਅੱਖ ਮਾਰਦੀ, “ਵੇ ਦੱਸ ਨਾ ਕੌਣ ਐ ਉਹ...?”

ਉਹ ਦੱਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ, “ਉਹ...ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਨੱਚਦੀ ਹੁੰਦੀ ਐ !...ਉਹਦਾ ਜਿਸਮ ਤਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਆਲਾ ਹੁੰਦਾ !...ਪਰ ਕੱਪੜੇ ਤੀਮੀਆਂ ਆਲੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ !...ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਖਿੜਕੀ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਐ !... ਫੇਰ ਮੇਰੀ ਹਿੱਕ 'ਤੇ ਆ ਚੜ੍ਹਦੀ ਐ !...ਨੱਚੀਂ ਜਾਂਦੀ ਐ !...ਨੱਚੀਂ ਜਾਂਦੀ ਐ !....ਉਹਦਾ ਨਾਚ ਵੇਖ ਮੈਂ ਜੱਫੀ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ !...ਉਹ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਐ....!!”

“ਅੱਛਿਆ !...ਫੇਰ....!” ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਚੁੱਢੀ ਵੱਡ ਲੈਂਦੀ

ਉਹ ਦਰਦ ਨਾਲ ਤੜਫ ਜਾਂਦਾ, “ਬੱਸ ਫੇਰ ਕੀ !...ਉਹ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵੜ ਜਾਂਦੀ ਐ !....ਜਦੋਂ ਹੋਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਐ !....ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਈ ਜੱਫੀ ਪਾਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਨਾ...!”

ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲੈਂਦੀ। ਉਹ ਡਰ ਨਾਲ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ, “ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵੜ ਕੇ ਉਹ ਪਤਾ ਕੀ ਪੁੱਛਦੀ ਹੁੰਦੀ ਐ....!”

“ਕੀ....!!” ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ

ਉਹ ਮਰ ਜਾਣਾ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ, “ਉਹ ਪੁੱਛਦੀ ਹੁੰਦੀ ਐ !.... ਵੇ ਤੇਰੇ ਅੰਦਰਲਾ ਮਰਦ ਕਿੱਧਰ ਗਿਆ ਜੈਲਿਆ !...ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਸਾਰਾ ਫਰੋਲ ਮਾਰਿਆ !....ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਨਚਾਰ ਈ ਨਚਾਰ ਐ....!!”

ਪਾਪੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਮੈਂ ਵੀ ਡਰ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਚਿੰਬੜ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, “ਮੈਂ ਨਚਾਰ ਨੀ ਰੀਨਾ!...ਮੈਂ....!!”

“ਵੇ ਮੈਂ ਦੱਸ ਕੀ ਆਖਾਂ !...ਇਹ ਅੱਗ ਲੱਗਣੀ ਮੈਂ ਹੀ ਤੂੰ ਨੀ ਬਣਦੀ...!” ਹਾਜੀ ਤੇ ਬਿਮਲਾ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ

ਮੈਂ ਜਾਣ ਸਾਰ ਮੰਜ਼ੀ ਉੱਪਰ ਜਾ ਡਿਗਦੀ। ਜੈਲੇ ਵਾਂਗ ਕੋਈ ਮੇਰੀ ਹਿੱਕ 'ਤੇ ਆ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਉੱਤਰ ਆਉਂਦਾ। ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਜੁਆਕ ਖੇਡਣ ਲੱਗਦਾ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, “ਬੱਸ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮਾਂ ਕਹਿ ਦੇ ਮੈਨੂੰ...!!”

“ਮਾਂ ਰੀਨਾ !...ਜੇ ਬੁਰਾ ਨਾ ਮਨਾਓ !...ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸੀ...!!” ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਮੇਰੀ ਸੁਰਤੀ ਟੁੱਟ ਗਈ

ਮੈਂ ਨਖਰੇ ਨਾਲ ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਝਾਕੀ। ਅੱਗ ਲੱਗਣੀ ਗੁੱਤ ਫਿਰ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਆ ਵੱਜੀ

ਯਾਅ ਅੱਲਾ ! ਕਿੰਨਾ ਸੋਹਣਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ। ਹਰੀ ਟੀ-ਸਰਟ। ਨੀਲੀ ਜੀਨ। ਸਿਰ ਤੋਂ ਰੋਡਾ। ਜੈ ਵੱਢਾ ਸੁਲੇਮਾਨ ਖਾਨ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ। ਮਰ ਜਾਣਾ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵੜ ਗਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਿੱਧੇ ਮੁੰਹ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਕਿੰਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ। ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਸੋਫਿਅਂ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ। ਆਪ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀਆਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ। ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਹਾਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝਣੀ ਮਾਰੀ, “ਇਹਨੇ ਆਪਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਪੁੱਛਣਾ!...ਕਿਤੇ ਹਰਾਮੀ ਕੋਕੇ ਪੰਡਿਤ ਨਾਲ ਦਾ ਤਾਂ ਨੀ...!!”

“ਨਹੀਂ... ਮੈਂ ਇਕ ਲੇਖਕ ਹਾਂ !....ਤੁਹਾਡੀ ਜਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਪੁੱਛਣੀਆਂ ਚਾਹੁੰਨਾ...!” ਮੇਜ਼ ’ਤੇ ਚਾਹ ਵਾਲੀ ਟਰੇਅ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਭੇਤ ਖੋਲ੍ਹ ਗਿਆ

ਕਿਆ ਬਾਤ ਸੀ। ਹੀਰੋ ਵਾਪਿਸ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਨਮਕੀਨ-ਬਿਸਕੁਟਾਂ ਵਾਲੀ ਪਲੇਟ ਸੀ।

ਮੈਥੋਂ ਰਿਹਾ ਨਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਚੰਮ ਲਿਆ। ਮਰ ਜਾਣਾ ਸੰਗ ਗਿਆ। ਮੂੰਹ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਸਾਨੂੰ ਚਾਹ ਫੜਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਨਮਕੀਨ-ਬਿਸਕੁਟਾਂ ਵਾਲੀ ਪਲੇਟ ਅੱਗੇ ਕਰੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ, “ਵੇ ਐਨੀ ਇੱਜਤ ਨਾ ਕਰ ਵੈਰੀਆ !....ਸਹਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ !...ਤੂੰ ਪੁੱਛ !...ਕੀ ਪੁੱਛਣਾ ਸੀ....!”

“ਅੱਛਾ ਇਹ ਦੱਸੋ ਤੁਹਾਡਾ ਰੱਬ ਨੂੰ ਕੀ ਉਲਾਂਭਾ !...ਜੇ ਉਹਨੇ ਹਿਸਾਬ ਮੰਗਿਆ ਤਾਂ...?” ਮਰ ਜਾਣੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਦਿਲ ਚੀਰ ਗਿਆ

ਮੈਂ ਤਾੜੀ ਮਾਰ ਫਰਸ਼ ’ਤੇ ਅੱਡੀ ਮਾਰੀ, “ਉਲਾਂਭਾ !...ਹੂੰਅ !....ਰੱਬ ਨੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ!...ਜਿਸ ਦਿਨ ਮਰੀ !...ਉਹ ਖਸਮ ਕੋਲ ਈ ਜਾਉਂਗੀ !...ਉਹਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਈ ਕੀ ਸੀ !...ਜਿਸ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਮੰਗੁ !...ਮੈਂ ਦਉਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿਸਾਬ !...ਆਹ ਠੇਂਗਾ ਮੇਰਾ....!”

ਮੇਰਾ ਅੰਗੂਠਾ ਵੇਖ ਮੁੰਡਾ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕਹਿੰਦਾ, “ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਮੂੰਹ ਮੰਗੀ ਵਧਾਈ ਨਾ ਦੇਵੇ !....ਤੁਸੀਂ ਅੜ ਜਾਨੇ ਓਂ!...ਬਦ-ਦੁਆ ਦੇ ਦਿੰਨੇ ਓਂ!...ਜੇ ਕੋਈ ਫਿਰ ਵੀ ਨਾ ਮੰਨੇ !... ਤੁਸੀਂ ਨੰਗੇ ਹੋ ਕੇ ਨੱਚਣ ਲੱਗ ਪੈਨੇ ਓਂ...?”

ਹੋ ਰਾਮ ! ਮੈਂ ਇਹ ਕੀ ਸੁਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਐਨਾ ਕੁਫਰ ! ਮੈਂ ਬਿਮਲਾ ਵੱਲ ਝਾਕੀ। ਉਹ ਬੈਠੀ ਸਿਰ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾੜੀ ਮਾਰੀ। ਉਹਨੇ ਲਾਹਣਤ ਪਾਈ। ਦੁਨੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਬੇ ਸ਼ਰਮ ਆਖਦੀ। ਪਰ ਸ਼ਰਮ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਪਤਾ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਬੇਸ਼ਰਮਾਂ ਕਾਰਨ ਸਾਡਾ ਕੁਨਬਾ ਹੀ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਚੱਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਫ਼ਖਰ ਨਾਲ ਬੋਲੀ, “ਤੂੰ ਠੀਕ ਸੁਣਿਆ ਮੁੰਡਿਆ !....ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਕਈ ਐਸੇ ਵੀ ਹੈਂਗੇ ਨੇ !...ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਐ !....ਪਰ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਵਜੀਰ ਬਾਬਿਆਂ ’ਚੋਂ ਆਂ !...ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਐ !....ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਕੁਨਬੇ ’ਚ ਕੋਈ ਜਸ਼ਨ ਹੋਵੇ !....ਵਜੀਰ ਬਾਬਿਆਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਐ !....ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਨਾ ਪਹੁੰਚਣ !....ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਕੱਪੜਾ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ !....ਸਾਡੇ ਪਹੁੰਚਣ ’ਤੇ ਰੋਟੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਐ !....ਜੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚੀਏ !....ਭਾਵੇਂ ਲੱਖਾਂ ਲੱਗੇ ਹੋਣ !...ਰੋਟੀ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ !....ਮੰਦਰ-ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਚੜ੍ਹਾ ਆਉਂਦੇ ਨੇ !...ਹੁਣ ਤੂੰ ਹੀ ਦੱਸ ਅਸੀਂ ਬਦ-ਦੁਆ ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਆਂ !....ਨੰਗਾ ਨੱਚਣਾ ਤਾਂ ਉਈਂ ਬੇਯਕੀਨੀ ਹੁੰਦੀ ਐ....!”

“ਤਾਂ ਫਿਰ ਤੁਹਾਡਾ ਯਕੀਨ ਕਿਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ....?” ਇਹ ਤਾਂ ਮਰ ਜਾਣਾ ਉਈਂ ਪੁਰ ਦੀਆਂ ਪੁੱਛੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ

“ਹਾਏ ਹਾਏ ਵੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਦੱਸਾਂ !...ਕਿਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਐ !....ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਭ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਅਗਾਹ ਤੁਰਨ ਦੀ ਦੁਆ ਮੰਗਦੇ ਆਂ !...ਅਸੀਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦੇ ਆਂ...!” ਹੇਠਲਾ ਬੁੱਲ ਟੁੱਕਦਿਆਂ ਮੈਂ ਹਜ਼ੀ ਤੇ ਬਿਮਲਾ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ

ਮੁੰਡਾ ਡਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਪਿੱਠ ਥਾਪੜੀ, “ਡਰ ਨਾ ਜਿਉਣ-ਜੋਗਿਆ !...ਹੋਰ ਪੁੱਛ...!”

“ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਹਿਜੜਾ ਬੱਚਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਜਾਨੇ ਓਂ !...ਉਸ ਵਕਤ ਕੀ-ਕੀ ਹੁੰਦਾ ? ... ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਵੀ ਕਰਵਾਉਨੇ ਓਂ...?” ਸਵਾਲ ਸੁਣ ਮੈਨੂੰ ਗਸ਼ੀ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਹੋ ਗਈ।

ਉਹ ਦਿਨ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਆਈ। ਉਸ ਵਕਤ ਮੇਰੀ ਕੀ ਹਾਲਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਮੈਂ ਹੀ ਜਾਣਦੀ ਸੀ। ਜਾਂ ਮੇਰਾ ਰੱਬ ਜਾਣਦਾ। ਇਹ ਕੀ ਪੁੱਛ ਲਿਆ ਸੀ ਜ਼ਾਲਮ ਨੇ। ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਭਾਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੀ ਦੱਸਦੀ ਕੀ ਛੱਡਦੀ। ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਦੱਬ ਲਈ। ਅੱਧੀ ਗੱਲ ਦੱਸਣ ਲੱਗ ਪਈ, “ਜਾਹ ਵੇ ਵੱਡਾ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਆਇਆ!....ਸਾਡਾ ਵੀ ਜੀਅ ਕਰਦਾ !....ਜੁਆਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ-ਲਿਖਾ ਕੇ ਥੋਡੇ ਵਾਂਗ ਅਫਸਰ ਬਣਾਈਏ!....ਪਰ ਦਢੇ ਹੋਣਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਕਿਵੇਂ ਭੇਜੀਏ ?...ਸਕੂਲ ਦੇ ਫਾਰਮਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੁੰਡੇ-ਕੜੀ ਦਾ ਖਾਨਾ ਈ ਹੁੰਦਾ !....ਸਾਡੇ ਜੁਆਕਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਫਾਰਮ ਵਿਚ ਥਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ !....ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਕਿਸ ਖਾਨੇ ਪਾਈਏ !....ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਖਾਨਾ ਈ ਖਰਾਬ ਕਰ ਛੱਡਿਆ !....ਪਰ ਐਸੀ ਗੱਲ ਨੀ ਮੁੰਡਿਆ!....ਪੜ੍ਹਨ ਆਲੇ ਪੜ੍ਹ ਈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ !....ਸਾਡੀ ਬਿਰਾਦਰੀ ਦੀ ਇਕ ਮੌਨਾ ਅਹਿਮਦ ਐ!..ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਮੈਂ ਮੌਨਾ ਅਹਿਮਦ’ ਲਿਖੀ ਐ !....ਜੇ ਨਹੀਂ ਯਕੀਨ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹ ਲਈਂ...!”

“ਕਿਉਂ ਵੇ ਮੁੰਡਿਆ !....ਆ ਗਈ ਯਾਦ ਪੜ੍ਹਾਈ !....ਵੇਖੀਆਂ ਸਾਡੀ ਰੀਨਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ....!” ਰਾਜੂ ਤੇ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹਾਜੀ ਚੌੜਾ ਹੋਇਆ ਬੈਠਾ ਸੀ

ਉਸ ਨਾਲ ਬੈਠੀ ਬਿਮਲਾ ਨੂੰ ਕੋਢਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਡੁੱਬ ਜਾਣੀ ਉੱਠ ਚੱਲਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰੀਂ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ। ਉਹਦੀ ਖੱਬੀ ਅੱਖ ਉੱਪਰ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਕੀਤੀ ਧਾਰੀ ਉਤਾਂਹ ਨੂੰ ਉੱਠਦੀ। ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ। ਉਹ ਮੁੰਡੇ ਤੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਖੀ ਹੋਈ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸਾਂ। ਮਸੀਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬਾਤ ਪੁੱਛੀ ਸੀ। ਨਹੀਂ ਸਾਡੀ ਕਿਹੜਾ ਸੁਣਦਾ ਸੀ।

ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਰਮਜ਼ ਪਛਾਣ ਲਈ। ਹਰਾਮੀ ਹੌਸਲਾ ਫੜ ਗਿਆ। ਕਹਿੰਦਾ, “ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਰਦਿਆਂ-ਜ਼ਰਦਿਆਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ, ਤੁਹਾਡੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਕੀ-ਕੁਝ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ....?”

ਉਛ ! ਮਰ ਜਾਣੇ ਨੇ ਸਵਾਲ ਕਾਹਦਾ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਦੀਂ ਕਾਲਜਾ ਕੱਚ ਲਿਆ। ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਕੰਬੀ। ਮੈਂ ਤੜਫ ਉੱਠੀ। ਕੀ ਕਰਦੀ। ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਰਾਜੂ ਨੇ ਢੋਲਕੀ ’ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ। ਹਾਜੀ ਨੇ ਅੱਡੀ। ਬਿਮਲਾ ਨੇ ਤਾੜੀ ਮਾਰੀ। ਪੂਰੀ ਬੈਠਕ ਗੁੰਜ ਉੱਠੀ !

ਮੈਂ ਇਕੋ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ, “ਬੱਸ ਕਰ ਵੇ ਮੁੰਡਿਆ !....ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੀ ਪੁੱਛੀਦੀਆਂ...!”

ਕਾਗਜ਼ ਪੈਨ ਚੁੱਕੀਂ ਖੜ੍ਹਾ ਉਹ ਵੇਖਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਹਵਾ ਵਾਂਗ ਬੈਠਕ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿੱਕਲੀ।

ਹਾਜੀ, ਬਿਮਲਾ, ਰਾਜੂ ਤੇ ਬਾਬੂ ! ਸਾਰੀ ਟੋਲੀ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗੀ ।

ਸਾਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਅੰਦਰਤਾਂ ਖਚਰੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਮੈਨੂੰ ਜੈਲੇ ਦੀ ਆਖੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਸੀ, “ਇਹ ਲੁੱਚੀਆਂ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ!....ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਲੰਘਣਾ ਅੱਖਾ ਕੀਤਾ ਪਿਆ....!”

“ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਅੱਖਾ ਕੀਤਾ ਪਿਆ !....ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ !....ਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲੁੱਚੀਆਂ ਨਾ ਕਹਿ ਵੈਰੀਆ ....!” ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕ ਕੀਤਾ ਸੀ

ਪਰ ਉਹ ਅੰਦਰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, “ਇਹ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਨੀ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀਆਂ ਰੀਨਾ !....ਨਚਾਰ-ਨਚਾਰ ਕਹਿ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਅੱਗਾ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ !....ਇਹ ਲੁੱਚਪੁਣਾ ਨੀ ਹੋਰ ਕੀ ਐ...!!”

ਅੱਰਤ ਬਿਨੁਂ ਅੱਰਤਾਂ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਅੱਖਾ ਸੀ ਵਿਚਾਰਾ !
 ਉਸ ਅੰਦਰ ਸਾਰੀਆਂ ਅੱਰਤਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜ਼ਹਿਰ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ।
 ਉਹ ਜਿੱਧਰ ਦੀ ਵੀ ਲੰਘਦਾ। ਇਕ ਹੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ, “ਨੀ ਔਹ ਜਾਂਦਾ ਨਚਾਰ...!”
 ਜਿਸ ਦੇ ਜੁਆਕ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਦੀਆਂ, “ਨੀ ਜੈਲੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨਾ ਲੱਗਜੀਂ ਕਿਤੇ
 !.... ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਚਾਰ ਈ ਜੰਮੁ....!”
 “ਖੜ੍ਹ ਜੋ ਬੋਡੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਜੈਲਾ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲੈ ਜੇ....!” ਮੇਰੀ ਤਾੜੀ ਸੁਣ ਨੀਕਰਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ
 ਪਾਈਂ ਜੁਆਕਾਂ ਦੀ ਡਾਰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੱਜ ਲਈ
 ਪਰ੍ਹਾਂ ਮੌਜੂ ਵਾਲੀ ਨਿੰਮ ਹੇਠਾਂ ਤਾਂਗਾ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ।
 ਮੈਂ ਮਸਾਂ ਬੀਹੀ ਪਾਰ ਕੀਤੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂਗੇ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹੀ। ਬਿਮਲਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ
 ਆ ਬੈਠੀ। ਰਾਜੂ ਤੇ ਬਾਬੂ ਨੇ ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ ਮੱਲ ਲਈ।
 “ਚੱਲ ਛੰਨੋ !...ਇੱਥੇ ਤੇਰੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ....!” ਐਪਰ ਮੈਂ ਬੁੱਲ੍ਹ ਟੁੱਕ ਤਾੜੀ ਮਾਰੀ,
 ਉੱਧਰ ਹਾਜੀ ਨੇ ਘੋੜੀ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਛਾਂਟਾ ਮਾਰਿਆ
 ਮੈਂ ਦਰਦ ਨਾਲ ਢੂਹਰੀ ਹੋ ਗਈ, “ਹੌਲੀ ਮਾਰ ਜ਼ਾਲਮਾ !...ਤੂੰ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਵਰਗਾ ਈ ਹੋ
 ਗਿਆ....!”
 “ਲੋਕਾਂ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਐ ਮੇਰੀ ਜੁੱਤੀ !... ਗੱਲਾਂ ਦੇਖ ਮਖਿਆ ....!” ਮੈਨੂੰ ਜੁੱਤੀ ਦਿਖਾ
 ਕੇ ਹਾਜੀ ਨੇ ਘੋੜੀ ਦੀ ਪੂੜ੍ਹ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਦਿੱਤਾ
 ਤਾਂਗਾ ਹਵਾ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੰਗਿਆ। ਮੈਂ ਰਾਹੀਂਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਲੱਗੀ।
 ਸ਼ਕਲਾਂ ਪਛਾਣਦਿਆਂ ਉਮਰ ਲੰਘ ਚੱਲੀ ਸੀ। ਪਰ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾ ਲੱਭਾ। ਅੱਗ
 ਲਾਉਣੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਤਾਂਘ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ! ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਵੀ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ
 ਕਿਸੇ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਹੋਵਾਂ। ਕੋਈ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਕਰੇ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਾਂ। ਆਟਾ ਗੁੰਨਾ।
 ਰੋਟੀ ਪਕਾਵਾਂ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਰੱਖੜੀ ਬੰਨ੍ਹਾ। ਕੋਈ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਪਲੋਸੇ। ਪਰ ਕਮਲੀ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ
 ਘਰ ਕਿੱਥੇ। ਘਰ ਦਾ ਖਿਆਲ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਕੱਢਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਕਤ ਇਹ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ।
 ਮੈਂ ਸ਼ੋਖ-ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਮੇਕ-ਅਪ ਕਰਦੀ। ਮਹਿੰਗੇ ਤੋਂ ਮਹਿੰਗਾ ਸੂਟ ਪਾਉਂਦੀ। ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ
 ਪਾਉਂਦੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸੈਂਟ ਲਾਉਂਦੀ। ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ੈਅ ਮੈਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾ ਦੇ ਸਕਦੀ।
 ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬੇਵਸੀ ਉੱਪਰ ਹੱਸ ਪੈਂਦੀ।

“ਐਨਾ ਹੱਸੀਂ ਜਾਨੀ ਐਂ !... ਵੇਖੀਂ ਕਿਤੇ....!” ਹਾਜੀ ਦੀ ਟਿੱਚਰ ਸੁਣ ਮੈਂ ਹੋਰ ਹੱਸਣ
 ਲੱਗ ਪਈ, “ਵੇਖੀਂ ਤਾਂ ਜਾਨੀ ਆਂ ਖਸਮਾਂ !....ਤੂੰ ਹੀ ਨੀ ਵੇਖਦਾ !...ਜ਼ਰਾ ਰਾਹੀਂਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵੱਲ
 ਵੇਖ...!”

“ਵੇਖੀਂ ਅੱਹ ਸਾਇਕਲ ਆਲਾ ਭਾਈ ਮੇਰੇ ਪਿਉ ਵਰਗਾ ਸੀ ....!” ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਝਾਕਦੀ
 ਹੋਈ ਬਿਮਲਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਉੱਡ ਗਿਆ

ਮਰ ਜਾਣਾ ਹਾਜੀ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, “ਜਿਹੜੇ ਘਰ ਆਪਾਂ ਵਧਾਈ ਲੈਣ ਗਏ ਸੀ
 !...ਉੱਥੇ ਬੈਠੀਆਂ ਅੱਰਤਾਂ 'ਚ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਵਰਗੀ ਸੀ !...ਖੜ੍ਹ ਬੰਦਿਆਂ 'ਚ ਇਕ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਵਰਗਾ
 ਸੀ...!”

“ਰੋਕ-ਰੋਕ-ਰੋਕ...ਐਥੀ ਤਾਂਗਾ ਰੋਕ ਲੈ ਵੈਰੀਆ !...ਅੱਹ ਘਰ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਵਰਗੀ
 ਰਹਿੰਦੀ ਐ ...!” ਸੜਕ ਕਿਨਾਰੇ ਬਣੇ ਘਰ ਵੱਲ ਹੱਥ ਕੱਢ ਮੈਂ ਤਾਂਗਾ ਰੁਕਵਾ ਲਿਆ

ਹੇ ਰਾਮ ! ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂ। ਇਕ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਘਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠ ਕਾਹਦਾ ਸੀ। ਬਾਹਰ
 ਵੀ ਲੋਕ ਖੜ੍ਹ ਸਨ। ਅੱਲਾ ਖੈਰ ਕਰੇ ! ਜਦੋਂ ਲੰਘੇ ਸਾਂ। ਉਸ ਵਕਤ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਘਬਰਾ
 ਗਈ। ਕਾਹਲੇ ਕਦਮੀਂ ਹੋ ਤੁਰੀ। ਜਦੋਂ ਅੰਦਰ ਗਈ। ਮਾਂ ਵਰਗੀ ਹੇਠਾਂ ਲਾਹੀ ਪਈ ਸੀ। ਚੀਕਾਂ

ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ, “ਨੀ ਜਾਹ ਪਰੋ !... ਉਹ ਮਾਂ ਉੱਂ ਨਾ ਰਹੀ !... ਤੂੰ ਉੱਂ ਨਾ ਰਹੀ !... ਇਹ ਸਾਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਬੜਾ ਖੁਨ ਪੀਂਦੇ ਨੇ ...!”
ਮੋਏ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖ ਮੈਂ ਕੰਧ ਕੋਲ ਜਾ ਬੈਠੀ।
ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਹਰਾਮੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਿਆ। ਸਵੇਰ ਦਾ ਹੀ ਕੀ ਦਾ ਕੀ ਹੋਈਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਰੋਈਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਾ ਰੋਣ ਵਾਲੇ ਅਰਥੀ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਕਾਹਲੇ ਸਨ। ਬਿੰਦ-ਘੜੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਸੀ। ਮੋਈ ਦੇਹ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਈ। ਰਿਸ਼ਤਾ ਖਤਮ। ਛੁੱਬ ਜਾਣੀ ਕੈਸੀ ਦੁਨੀਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਜੰਮੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੋਰ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਦਸਤੂਰ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਕਤ ਦੁਆਰਕਾ ਮਾਸੀ ਮਰੀ। ‘ਜੀਵਨ-ਚਾਰ’ ਦੀ ਰਸਮ ਹੋਈ ਸੀ। ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਹਿੰਦੀ ਲਾਈ। ਚੂੜਾ ਪਾਇਆ। ਸ਼ੋਖ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਮੇਕ-ਅਪ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਨੂੰ ਲਾੜਾ। ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਲਾੜੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਵਿਆਹ ਵਾਲਾ ਜੋੜਾ ਪਹਿਨਾਇਆ। ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਖੂਬ ਜਸ਼ਨ ਹੋਇਆ। ਨਾਚ ਦਾ ਧਮਚੜ ਮੱਚਿਆ। ਸ਼ਿਕਵੇ-ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੂਰ ਹੋਈਆਂ। ਕੋਈ ਮਕਾਣ ਨਹੀਂ। ਬਰਾਤ ਗਈ ਸੀ।

ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੌਤ ਦਾ ਸੋਗ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੌਤ ਦੀ ਘੜੀ ਵੀ ਜਸ਼ਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਐਲਾਨ!
!

ਕਿਹੜੀ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸੱਚ ਮੇਰਾ ਸੀ। ਅੱਗ ਲੱਗਣੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ।
ਮੈਂ ਜੈਲੇ ਵਾਂਗ ਸੱਥਰ 'ਤੇ ਸਜੀ ਬੈਠੀ ਸੀ।

ਲੋਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕੁਹਣੀਆਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ, “ਦੇਖੋ ਸਾਲਾ ਨਚਾਰ ਕਿਵੇਂ ਸਜਿਆ ਬੈਠਾ...!”

ਜਿਸ ਦਿਨ ਜੈਲੇ ਦੀ ਮਾਂ ਮਰੀ। ਉਹ ਵਿਆਹ ਲਾ ਕੇ ਮੁਡਿਆ ਸੀ। ਜੈ ਵੱਢਾ ਮਨ ਦਾ ਮੌਜੀ ਸੀ। ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲ ਲੈਂਦਾ। ਮਨ ਦੀ ਮੌਜ ਹੁੰਦੀ ਸਜਿਆ-ਸਜਾਇਆ ਹੀ ਪਿੰਡ ਆ ਵੜਦਾ।

ਛੁੱਬ ਜਾਣਾ ਉਸ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਸਜਿਆ ਸਜਾਇਆ ਹੀ ਸੱਥਰ ਉੱਪਰ ਆ ਬੈਠਿਆ। ਨਾ ਰੋਇਆ। ਨਾ ਕੁਝ ਬੋਲਿਆ। ਓਪਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ।

ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਅੰਤਿਮ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਇਆ। ਕਫਨ ਪਾਇਆ। ਅਰਥੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ।

“ਚੱਲ ਜੈਲਿਆ !...ਉੱਠ ਕੇ ਮੌਚਾ ਲਾ ਭਾਈ...!” ਜਦੋਂ ਸਿਆਹਿਆਂ ਨੇ ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਮੌਚਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ

ਜੈਲਾ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਹੱਦਾਂ ਟੱਪ ਗਿਆ।

ਉਹ ਉੱਠਿਆ। ਮੂੰਹ ਉੱਪਰ ਚੰਨੀ ਲਈ। ਅਰਥੀ ਕੋਲ ਨੱਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਨਾਚ ਦਾ ਧਮਚੜ ਖਿਲ ਉੱਠਿਆ।

ਮਰਗਤ ਉੱਪਰ ਆਈ ਦੁਨੀਆ ਡਰ ਗਈ। ਗੱਲਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ, “ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ !...ਬੁੜੀ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਮਰ ਜਾਂਦਾ...!”

“ਮਰ ਜਾਣਿਆ !...ਤੂੰ ਇਹ ਕੀ ਕੀਤਾ ਸੀ...!” ਭੋਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ

ਜੈਲਾ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, “ਉਹ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਨਚਾਰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ....!”

ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਮੇਰੀ ਚੀਕ ਨਿੱਕਲ ਗਈ। ਮੈਂ ਹਾਜੀ ਹੋਰਾਂ ਵੱਲ ਝਾਕੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਜੜੇ ਪਏ ਸਨ।

ਪਰ ਇਕ ਬੰਦਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਰਾਮੀ ਦੀ ਅੱਖ ਪਛਾਣ ਲਈ।

ਉਹ ਸਾਡਾ ਜਵਾਬੀ ਸੀ। ਰਾਜੂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਮੌਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਢੋਲਕੀ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਡੇਰੇ ਜਾ ਟਿਕਿਆ। ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਿਸੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਮਾਂ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਹਦੀ ਇਕ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਚੰਦਰੀ ਨੂੰ ਗੋਦ ਲੈ ਲਿਆ। ਰੀਝਾਂ ਨਾਲ ਪਾਲੀ-ਪਲੋਸੀ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਲੱਜ ਪਾਲੀ। ਜਦੋਂ ਵੱਡੀ ਹੋਈ। ਵਿਆਹ ਦਿੱਤੀ। ਮਾਰ ਕੇ ਐਨਾ ਦਾਜ਼ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰਾ ਲੱਖਾਂ ਲੱਗਿਆ। ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਫਰਕੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਕੁੜੀ ਮੁੜਦੀ ਗੱਡੀ ਆਈ। ਜਵਾਬੀ ਭਾਈ ਹੋਰ ਹੀ ਪੁਣੀਆਂ-ਸਿੱਧੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਹਰਾਮੀ ਸ਼ਗਨਾਂ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕੈਸੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਉਹਦੇ ਨਾਲੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਛਿੱਤਰ ਮਾਰ ਲਵਾਂ।

ਪਰ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਕੁੜੀ ਲਈ ਸਭ ਪੁੱਠੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਜ਼ਰ ਗਈ।

ਕਸਮ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ। ਹੋਰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਜ਼ਰਦੀ। ਸੱਚ ਸੁਣਨਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਸੀ।

ਉਹ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਸਾਲ ਕੁ ਬਾਅਦ ਸੁਣ ਲਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਡਰੀ ਹੋਈ ਕੁੜੀ ਡੇਰੇ ਆਈ। ਮੈਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ, “ਮਾਂ!...ਹੁਣ ਮੈਂ ਥੋੰਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨੀ ਆਇਆ ਕਰਦੀ!...!”

“ਪਰ ਕਿਉਂ ਮਰ ਜਾਣੀਏ!...!” ਮੇਰੀ ਦੇਹ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਈ

ਉਹ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਈ, “ਮੇਰੇ ਘਰਆਲਾ ਕਹਿੰਦਾ!...ਹੁਣ ਤੂੰ ਹਿਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨਾ ਜਾਇਆ ਕਰ!...ਮੇਰੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਹੁੰਦੀ ਐ!...!”

“ਜਾਹ ਪੜ੍ਹੇ ਵੈਰੀਆ!...ਵੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਝਿਆ ਸੀ!....!” ਕੁੜੀ ਦਾ ਸਿਰ ਪਲੋਸ ਮੈਂ ਕਿਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਦੀ ਰਹੀ

ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਕਈ ਮੌਤਾਂ ਮਰੀ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਖੂਨ ਤੈਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਫਰਕ ਲੱਭਦੀ ਰਹੀ।

ਸਵੇਰ ਤੱਕ ਫਰਕ ਨਾ ਲੱਭਾ। ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਲੱਭਿਆ। ਉਹ ਬੜਾ ਡਰਾਉਣਾ ਸੀ।

“ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਕਿੰਨੀ ਡਰਾਉਣੀ ਐ ਮਾਂ!...!” ਸੱਬਰ ’ਤੇ ਡਰੀ ਬੈਠੀ ਮੈਂ ਹਾਜੀ ਵੱਲ ਝਾਕੀ ਮਰ ਜਾਣਾ ਉਹ ਵੀ ਡਰਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ।

ਮੈਥੋਂ ਹੋਰ ਨਾ ਵੇਖ ਹੋਇਆ।

ਮੈਂ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਉੱਠੀ। ਲਾਸ਼ ਕੋਲ ਗਈ। ਮਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਨੱਕ ਵੱਟਿਆ। ਤਾਂਗੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਈ।

ਤਾਂਗਾ ਡੇਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਕੋਈ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਮੜੀਆਂ ਵਰਗੀ ਚੁੱਪ ਵਰਤੀ ਰਹੀ।

ਡੇਰੇ ਕੋਲ ਜਾ ਮੈਂ ਤਾੜੀ ਮਾਰੀ। ਹਾਜੀ ਨੇ ਘੋੜੀ ਦੀ ਲਗਾਮ ਬਿੱਚ ਲਈ।

ਤਾਂਗਾ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਘੋੜੀ ਵਾਂਗ ਟੱਪਣ ਵਾਲੀ ਮੈਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤਰੀ।

ਮੇਰਾ ਮੂੰਹ ਛਿਪਦੀ ਵੱਲ ਸੀ। ਛੁੱਬ ਜਾਣਾ ਸੁਰਜ ਛੁੱਬ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਲਾਲੀ ਵੇਖ ਮੈਨੂੰ ਸਰਮ ਆ ਗਈ। ਕਾਰ ਕੋਲ ਤਾਂਗਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹਾਜੀ ਪਰ੍ਹਾਂ ਘੋੜੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਬੂ ਵਧਾਈ ਵਾਲਾ ਸਮਾਨ ਚੁੱਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਰਾਜੂ ਵਾਜਾ-ਢੋਲਕੀ ਸੰਭਾਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਹਈ ਸ਼ਾਵਾ! ਮਰ ਜਾਣੀ ਬਿਮਲਾ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਨੀ ਕੀ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾਨੀ ਐਂ ਦਵੇ ਹੋਣੀਏ!...!” ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਪਿੱਠ ’ਤੇ ਧੱਫਾ ਮਾਰਿਆ

ਲੁੱਚੀ ਛੁੱਬ ਰਹੇ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਕਹਿੰਦੀ, “ਬੱਸ!...ਹੁਣ ਹੋਰ ਨੀ ਵਿਕਿਆ ਜਾਂਦਾ!...!”

“ ਵਿਕਣ ਨੂੰ ਹੁਣ ਰਹਿ ਕੀ ਗਿਆ....!” ਅੰਦਰ ਵੜਨ ਸਾਰ ਜੈਲਾ ਵੀ ਬਿਮਲਾ ਵਾਂਗ ਬੋਲਿਆ ਸੀ

ਉਹਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਫਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਕੱਲ ਦੀ ਦਿਹਾੜੀ ਲਾ ਕੇ ਪਰਤਿਆ ਸੀ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹਾਂ ਦਾ ਸੀਜ਼ਨ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਦੇਵ ਮਿਸਤਰੀ ਨਾਲ ਦਿਹਾੜੀ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਮੈਂ ਬਥੇਰਾ ਆਖਦੀ, “ਵੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਵਗ ਚੱਲਿਆ ਕਰ ਜੈਲਿਆ....!”

“ਤੈਨੂੰ ਨੀ ਪਤਾ ਰੀਨਾ !...ਦੇਵ ਨਾਲ ਦਿਹਾੜੀ ਜਾਣ ਦਾ ਸਵਾਦ ਈ ਹੋਰ ਐ....!” ਉਹ ਦੇਵ-ਦੇਵ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ

“ਕਿਉਂ ਵੇ!...ਦੇਵ ਨਾਲ ਕਾਹਦਾ ਸਵਾਦ ਐ ਲੁਚਿਆ...!” ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਚੂੰਢੀ ਵੱਛਦੀ

ਉਹ ਡੇਰੇ ਥੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ, “ਦੇਵ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਤ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ !.... ਲਿਆ ਪੁੱਤ ਇੱਟ !... ਲਿਆ ਪੁੱਤ ਗਾਰਾ !... ਲਿਆ ਪੁੱਤ ...!”

ਪਰ ਕੱਲ ਉਹ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਜੈਲੇ ਦੇ ਇੱਟ ਵਾਂਗ ਵੱਜੀ।

ਉਹ ਕੰਧ ਵਾਂਗ ਢਹਿ ਗਿਆ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਡਿੱਗਿਆ ਰਿਹਾ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਸਾਰ ਉੱਠਿਆ। ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਵੜਿਆ।

ਸ਼੍ਰੀਸ਼ਾ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਲੱਗਿਆ।

ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਵ ਮਿਸਤਰੀ ਦੀ ਆਖੀ ਗੱਲ ਦੱਸਦਾ ਸੀ। ਕਹਿੰਦਾ, “ਕੱਲ ਆਖਣ ਦੀ ਗੱਲ ਐ !....ਮੈਂ ਦੇਵ ਨਾਲ ਦਿਹਾੜੀ ’ਤੇ ਸੀ !...ਪੈੜ ਖਾਸੀ ਉੱਚੀ ਸੀ !....ਮੈਂ ਉਸ ’ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਇੱਟਾਂ ਫੜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ !... ਮਾੜੀ ਕਿਸਮਤ ਮੇਰੀ !...ਪੁਲਸੀਆਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੀ !... ਬਰਾਤ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ !... ਰੋਟੀ ਵਕਤ ਜਦੋਂ ਵਾਜਾ ਵੱਜਿਆ !...ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਨੱਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ !....ਹੱਥ ਪੈਰ ਥਿਰਕਣ ਲੱਗ ਪਏ !... ਹੱਥ ਫੜੀ ਇੱਟ...ਪੈਰਾਂ ਕੋਲ ਪਿਆ ਤਸਲਾ !...ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਪਏ !.... ਦੇਵ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ’ਤੇ ਕਾਂਡੀ ਮਾਰੀ !.... ਕਹਿੰਦਾ ਜਾਹ ਪਰੇ !...ਉਹੀ ਨਚਾਰ ਦਾ ਨਚਾਰ ਈ ਰਿਹਾ ਨਾ !...!”

“ਗੱਲਾਂ ਦੇਖ ਮਖਿਆਂ !...ਸਾਲਾ ਮਿਸਤਰੀ ਕੀ ਬਣ ਗਿਆ !...ਬੰਦਾ ਪਛਾਨਣ ਤੋਂ ਈ ਹਟ ਗਿਆ....!” ਘੋੜੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਜ਼ੀ ਮਿਸਤਰੀ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗ ਪਿਆ

ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖ ਘੂੰਠੀ ਵੱਟੀ। ਅੱਖ ਮਾਰੀ। ਲੱਕ ਮਾਰਦੀ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਈ।

ਅੰਦਰ ਮੰਜੀ ਪਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਉੱਪਰ ਜਾ ਡਿੱਗੀ। ਹਾਰ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਮੈਨੂੰ ਵੱਛ-ਵੱਛ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮਨ ਕਾਹਲਾ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਕਿਤੇ ਭੱਜ ਜਾਵਾਂ। ਪਰ ਕਿੱਥੇ ! ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਾਲਾ ਪਾਠੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, “ਰਹਿਣ ਕਿਥਾਉਂ ਨਾਹੀਂ...!”

“ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਅੜੀਏ !...ਆਜਾ ਰੋਟੀ ਖਾ ਲੈ ਦੋ ਬੁਰਕੀਆਂ ....!” ਸਿਰਹਾਣੇ ਖੜ੍ਹੀ ਔਰਤ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੇਖੀ ਹੋਈ ਲੱਗੀ

ਊਈ ਅੱਲਾ ! ਇਹ ਤਾਂ ਬਿਮਲਾ ਸੀ। ਲੁੱਚੀ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਈ ਆਖ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਅੱਜ ਸਵੇਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਕੁਸ਼ ਖਾ ਲਿਆ !... ਬੱਸ ਹੁਣ ਭੁੱਖ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ...!” ਬਿਮਲਾ ਵੱਲ ਵੇਖ ਮੈਨੂੰ ਜਾਨਕੀ ਮਹੰਤ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ

ਜੈਲਾ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਹਰਾਮੀ ਸਵੇਰ ਦਾ ਰੂਹ ਵਿਚ ਵੜਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ।

“ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ, ਤੁਹਾਡੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਕੀ ਕੁਝ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ...?” ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਸਵਾਲ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗ ਪਿਆ

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਧਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹਰਾਮੀ ਨੂੰ ਕੀ ਦੱਸਦੀ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਕਬਰਾਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੌਂਕਾ ਗੁੰਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਜੇਕਰ ਉਸ ਚੰਦਰੀ ਨੂੰ ਨਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੀ...!

ਪਰ ਕਿੰਝ ਨਾ ਲਿਆਉਂਦੀ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ, “ਨੀ ਮਰਜਾਣੈਓ !...ਜਾਓ ਕੁੜੀ ਨੂੰ
ਲੈ ਕੇ ਆਓ!....ਹਾਂ ਸੱਚ ਅੱਜ ਤਾਂਗੇ ਵਿਚ ਨਾ ਜਾਇਓ !...ਕਾਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਇਓ!...!”

ਤਾਂਗਾ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਿਆ। ਤਾਂਗਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ
!

ਕਾਰ ਕੱਢੀ। ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ। ਜਿੱਥੋਂ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਸੀ।

ਮਰ ਜਾਣੇ ਸੂਹੀਏ ਨੇ ਦੱਸਿਆ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਜਾਤ ਦੀ ਕੁੜੀ ਜੰਮੀ ਸੀ।

ਆਸੀਂ ਘਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਤਾੜੀ ਮਾਰੀ, “ਆਏ ਹਾਏ ਨੀ ਕੁੜੀ ਦੀ ਮਾਂ !....ਕਿੱਥੇ ਐਂ ਤੂੰ
....!”

ਸਾਨੂੰ ਵੇਖ ਘਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ !

ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ-ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਗਏ। ਜੁਆਕ ਬੀਹੀ ਵਿਚ ਆ ਗਏ
ਮਰਦ-ਅੱਰਤਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੇਖਣ ਲੱਗੀ।

ਮੈਂ ਹਰਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖ ਮਾਰੀ। ਫਿਰ ਤਾੜੀ ਮਾਰ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ, “ਨੀ
ਇਹ ਤਾਂ ਅੱਰਤਾਂ-ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਐ !... ਤੂੰ ਇਹਦਾ ਕੀ ਕਰੇਂਗੀ !... ਲਿਆ ਸਾਡੀ ਅਮਾਨਤ
ਦੇ ਦੇ !... ਇੱਥੇ ਇਹਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ....!”

ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਤਾੜੀਆਂ ਵੱਜਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਬੀਹੀ ਵਿਚ ਨਾਚ ਦਾ ਧਮੱਚਤ ਪੈਣ ਲੱਗ
ਪਿਆ।

ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਗਿਆ। ਘੁੰਗੁਰੂਆਂ ਵਾਲੇ ਪੈਰ ਅੰਦਰ ਆ ਵੜੇ। ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮੂਹਰੇ ਸੀ।
ਜੰਮਣ ਵਾਲਾ ਮਰਦ ਉਦਾਸ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗੀਆਂ ਅੱਰਤਾਂ ਰੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।
ਪਰ ਕੁੜੀ ਦੀ ਮਾਂ ਕਿੱਥੇ ਸੀ ?

ਮੈਂ ਮੰਜ਼ੀ ’ਤੇ ਬੈਠੀ ਬੁੜੀ ਕੋਲ ਜਾ ਖੜ੍ਹੀ, “ਲਿਆ ਬੀਬੀ ਦੱਸ ਕਿੱਥੇ ਲੁਕੋਈ ਐ...!!”
ਉਹਨੇ ਸਿਆਥ ਵਰਤੀ। ਸਾਹਮਣੀ ਬੈਠਕ ਵੱਲ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਤਾੜੀਆਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਜਾ ਵੜੀ।

ਕੰਧ ਕੋਲ ਪੇਟੀ ਪਈ ਸੀ। ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖ ਮੈਂ ਤਾੜੀ ਮਾਰੀ, “ਨੀ ਮੈਂ ਮਰ ਗਈ !... ਤੂੰ
ਕਿੱਥੇ ਲੁਕੀ ਬੈਠੀ ਐਂ ਜਿਉਣ ਜੋਗੀਏ....!”

“ਵੇ ਨਾ ਲਿਜਾਓ ਜਾਲਮੇ !...ਮਸਾਂ ਦਸ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਅੱਲਾਦ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਿਆ !...ਰੱਬ
ਦਾ ਵਾਸਤਾ!... ਮੈਂ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹਦੀ ਆਂ...!” ਕੁੜੀ ਦੀ ਮਾਂ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ

ਚੰਦਰੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਮੈਂ ਡਰ ਗਈ। ਮਨ ਡੋਲ ਗਿਆ। ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਛੱਡ
ਜਾਵਾਂ। ਪਰ ਕਿੱਥੇ ਜਾਂਦੀ। ਕੁਨਬੇ ਦਾ ਦਸਤੂਰ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਮੱਚ ਉੱਠੀ। ਦਿਲ ਕੈੜਾ
ਕੀਤਾ। ਮਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ’ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ। ਉਹਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚੋਂ ਕੁੜੀ ਖੋ ਲਈ।

“ਨੀ ਚਲੋ ਹੁਣ !...ਕਿਵੇਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਲੁੱਚੀਆਂ...!” ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾ ਮੈਂ ਬਾਹਰ
ਨੂੰ ਭੱਜੀ

ਅਜੇ ਦੇਹਲੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਟੱਪੀ ਸੀ। ਪੇਟੀ ਉਹਲੇ ਲੁਕੀ ਅੱਰਤ ਦਾ ਹੌਂਕਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।
ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਚੀਰਿਆ ਗਿਆ। ਰੂਹ ਕੰਬ ਉੱਠੀ। ਮੈਂ ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਝਾਕੀ।

ਕੁੜੀ ਦੀ ਮਾਂ ਮਰੀ ਪਈ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਹੌਂਕਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਘਰ ਨੂੰ ਰੋਂਦਾ ਛੱਡ ਮੈਂ ਮਸਾਂ ਡੇਰੇ ਪਹੁੰਚੀ।

ਜਿਸ ਵਕਤ ਕੁੜੀ ਪੰਘੂੜੇ ਵਿਚ ਰੱਖੀ। ਤਾੜੀਆਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰੂ ਪਿਆ। ਸਭ ਨੇ ‘ਦਾਜੀ’
ਦਿੱਤੀ। ਪੈਰੂੰ ਘੁੰਗੁਰੂ ਬੰਨ੍ਹੇ। ਹਨੇਰਾ ਹੋਣ ਤੱਕ ਚੰਦਰੀ ਖੇਡ ਪੈ ਗਈ।

ਸਾਰਾ ਡੇਰਾ ਸੌਂ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਮੰਜੀ ਉੱਪਰ ਜਾ ਪਈ। ਮਰ ਜਾਣੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਚੁੱਪ ਕਰਾਵਾਂ ! ਮੈਂ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਲਾ ਲਈ। ਯਾਅ ਅੱਲਾ ! ਇਹ ਤਾਂ ਭੁੱਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਲੱਭਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਉਹਦਾ ਹੌਂਕਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤੜ੍ਹ ਉਠੀ। ਗਿਲਾਸ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਲਿਆਈ। ਚਮਚਾ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਲਾਇਆ। ਪਰ ਉਹਨੇ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਹੋਰ ਕਿੱਥੋਂ ਦੁੱਧ ਲਿਆਉਂਦੀ। ਉਹ ਮਿੰਟ ਕੁ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਸੀਨੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਦੀ। ਮੈਂ ਰੇਤ ਵਾਂਗ ਝਰਨ ਲੱਗਦੀ। ਉਹ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ।

ਅੱਧੀ ਕੁ ਰਾਤ ਮਸਾਂ ਚੁੱਪ ਕਰੀ। ਮੈਂ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾ ਲਈ। ਚੰਦਰੀ ਸੌਂ ਗਈ।

ਮਰ ਜਾਣੀ ਸੁੱਡੀ ਕਾਹਦੀ। ਵਿਹੁ ਮਾਤਾ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਕਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਟੇ ਰਦੀ। ਕਦੇ ਹੱਸਣ ਲੱਗਦੀ। ਕਦੇ ਡਰ ਜਾਂਦੀ। ਡੱਬ ਜਾਣੀ ਅਗਲੀਆਂ-ਪਿਛਲੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡ ਰਹੀ ਸੀ।

ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸੋਚਦੀ ਰਹੀ।

ਮਸਾਂ ਸਵੇਰ ਹੋਈ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚੋਂ ਪਾਠੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ। ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਘੰਟੀਆਂ ਖੜਕੀਆਂ।

ਜਿਸ ਦਿਨ ਢੋਲਕੀ ਵੱਜੀ। ਵਾਜਾ ਵੱਜਿਆ। ਕੁੜੀ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਬੰਨ੍ਹੇ ਘੁੰਗਾਰੂ ਖੜਕਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਨਾ ਰਹਿਣੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜਵਾਨ ਹੋ ਗਈ।

ਕੁਸ਼ ਮਿੱਟੀ ਚੜ੍ਹੀ ਸੀ ਲੁੱਚੀ 'ਤੇ। ਕੁਸ਼ ਹੁਸਨ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਤੌਬਾ ਮੇਰੀ ਤੌਬਾ !

ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਰਾਣੀ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।

“ਇਸ ਰਾਣੀ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਬਦਲ ਗਈ ਏ !...ਜਿਸ ਨੇ ਇਹਦਾ ਚਾਰ ਲੱਖ ਤਾਰਿਆ !... ਇਹ ਹੁਣ ਉਹਦੇ ਡੇਰੇ ਦੀ ਰਾਣੀ ਏ...!” ਜਿਸ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਨਕੀ ਮਹੰਤ ਕੋਲ ਵੇਚਣ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ।

ਮੇਰੀ ਚੀਕ ਅੰਬਰ ਨਾਲ ਜਾ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਕੰਧ ਵਿਚ ਟੱਕਰ ਮਾਰੀ। ਗਸ਼ ਖਾ ਬੇਸੁਰਤ ਹੋ ਗਈ।

ਜਦੋਂ ਸੁਰਤ ਆਈ। ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਜਾਨਕੀ ਮਹੰਤ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਜਿੰਦ ਲੈ ਗਿਆ ਉਹ ਦਿਲ ਦਾ ਜਾਨੀ, ਇਹ ਬੁੱਤ ਬੇਜਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ....!” ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ

ਮੇਰਾ ਹੌਂਕਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ

“ਇਕ ਵਾਰ ਜਿਸ ਦੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਲਹਿ ਗਿਆ !... ਇਹ ਹੌਂਕਾ ਨੀ ਨਿੱਕਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਰੀਨਾ !...ਪੈ ਜਾਹ ਹੁਣ ....!” ਮੈਂ ਅੱਧ-ਸੁੱਡੀ ਪਈ ਬਿਮਲਾ ਵੱਲ ਝਾਕੀ

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਝਾਕੀ।

ਡੇਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਸੰਘਣਾ ਹਨੇਰਾ ਉੱਤਰ ਆਇਆ ਸੀ।

ਸਭ ਕੁਝ ਧੁੰਦਲਾ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਹਾਜੀ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਪਰਾਂ ਕੰਧ ਕੋਲ ਰਾਜੂ ਤੇ ਬਾਬੂ ਪਏ ਸਨ।

ਸੁੱਡੀਆਂ ਦੇਹਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਮੈਂ ਮੰਜੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ।

ਗੁੱਟ 'ਤੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਘੁੰਗਾਰੂਆਂ ਵਾਲੀ ਥਮਣੀ ਚੁੰਮ ਸੀਸੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹੀ।

ਮਰ ਜਾਣਾ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੰਨੀ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ, “ਕਿਉਂ ਵੇ ਗੁੰਗਿਆ!.... ਹੁਣ ਤਾਂ ਕੁਸ਼ ਬੋਲ !....ਸਾਨੂੰ ਥਾਂ ਚਾਹੀਦੀ ਐ...!!”

ਟੁੱਟ ਜਾਣਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ। ਜੇਕਰ ਬੋਲਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਆਸ਼ਕ ਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।
“ਇਹ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਥੋਡਾ ਨਹੀਂ!...ਸਾਡੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ...!” ਇਹ ਕੌਣ ਬੋਲਿਆ
ਸੀ

ਮੈਂ ਡਰ ਗਈ ! ਹਰਾਮੀ ਸਰਪੰਚ ਨਾਲ ਕੋਕਾ ਪੰਡਿਤ ਸੀ।
ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸਰਪੰਚ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਗਜ਼ਰਾ ਸੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਘੁੰਗਰੂ ਬੰਨ੍ਹੀ ਪੰਡਿਤ ਨੱਚ
ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਨੀ ਮੈਂ ਮਰ ਗਈ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਇਹ ਕੀ ਦਿਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।
“ਵੇਂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਥੋੰਨ੍ਹੀ ਮਰਦ ਸਮਝਿਆ ਸੀ...!” ਹੇਠਲਾ ਬੁੱਲ ਟੁੱਕ ਮੈਂ ਅੱਖ ਮਾਰੀ
ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਤਿੜਕ ਗਿਆ !
“ਲੱਚਾ ਸਾਲਾ...!” ਉਸ ਵੱਲ ਘੂਰੀ ਵੱਟ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਝਾਕੀ
ਕੋਈ ਬਾਹਰਲਾ ਗੇਟ ਖੜਕਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਰੀ....ਨਾ....!!”
“ਇਸ ਵਕਤ ਕੌਣ ਹੋਇਆ ....!” ਲੱਕ ਮਾਰਦੀ ਮੈਂ ਗੇਟ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਈ
ਜਿਉਂ ਹੀ ਕੁੰਢੀ ਖੋਲ੍ਹੀ। ਉਈ ਅੱਲਾ ! ਅੱਗ ਲਾਉਣਾ ਜੈਲਾ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ।
“ਕਿਉਂ ਵੇਂ ਅੱਗ ਲੱਗਣਿਆ !... ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਐਨੀਆਂ 'ਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਸੀ !....ਹੁਣ ਦੱਸ
ਕੀ ਲੈਣ ਆਇਆ...!” ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਖ ਤਾੜੀ ਮਾਰੀ
ਉਹ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਬੀਹੀ ਵਿਚ ਹਨੇਰਾ ਸੀ।
ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਉਹ ਕੁਝ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।
ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਨਿੱਕਲ ਗਈ। ਉਹ ਲੰਬੀ ਬੀਹੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।
ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਵੇਖ ਤਾੜੀ ਮਾਰੀ।
ਉਛ !....ਤਾੜੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਾਪਿਸ ਕਿਉਂ ਪਰਤ ਆਈ ਸੀ !
ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੀ ਤਾੜੀ ਵਿਚ ਦਮ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਧਰਤੀ ਹੀ ਬੋਲੀ ਹੋ ਗਈ !
ਸੋਚੀਂ ਪਈ ਮੈਂ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਈ।
ਠੀਕ ਉਹੀ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਡੇਰੇ ਅੰਦਰਲੀ ਲਾਈਟ ਜਗੀ।
ਹਜ਼ੀ, ਬਿਮਲਾ, ਰਾਜੂ ਤੇ ਬਾਬੂ ! ਘੁੰਗਰੂਆਂ ਵਾਲੇ ਪੈਰ ਦੇਹਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰੇ ਆ ਰਹੇ

ਸਨ।

ਡੇਰੇ ਅੰਦਰਲੀ ਲਾਈਟ ਦੀ ਇਕ ਕਾਤਰ ਬੀਹੀ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।
ਬੀਹੀ ਦੇ ਐਨ ਵਿਚਕਾਰ ਚੁੰਨੀ ਤੇ ਘੁੰਗਰੂ ਪਏ ਸਨ !

ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਰਾਣ
V.P.O. ਅਮਰਗੜ੍ਹ (ਸੰਗਰੂਰ)
M. 98156-59220

ਏਰੰਗ ਕ੍ਰੀਲਿਅੱਟ: ਅੰਬੇਦਕਰਿਆਦ ਦਾ ਚਾਗਣ ਮੁਗਾਬਾ

ਮਸ਼ਹੂਰ ਅੰਬੇਦਕਰਵਾਦੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਖੋਜੀ ਏਲਿੱਨਰ ਜੀਲਿਅੱਟ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅੰਬੇਦਕਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਜਦ ਅੰਬੇਦਕਰ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਕੱਦ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆਕ ਢੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਸਾਹਿਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਲਿਅੱਟ ਨੂੰ ਭਾਰਤ, ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ, ਵੀਅਤਨਾਮ, ਏਸ਼ੀਆਈ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁੱਦਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਲਿਤਾਂ ਅਤੇ ਡਾ. ਭੀਮ ਰਾਓ ਅੰਬੇਦਕਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਏਲਿੱਨਰ ਮੇਂ ਜੀਲਿਅੱਟ ਦਾ ਜਨਮ ਬੋਸਟਨ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਡੇਮ ਮਾਏਨੇਸ ਵਿਚ 7 ਅਕਤੂਬਰ 1926 ਨੂੰ ਅਰਨੈਸਟ ਜੀਲਿਅੱਟ ਅਤੇ ਮਿੰਨੀ ਹੇਡਲੀ ਜੀਲਿਅੱਟ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਕੈਰੋਲਿਨ ਜੀਲਿਅੱਟ ਵੀ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਢੁਨੀਆਂ ਘੁੰਮਣ ਅਤੇ ਢੁਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ 1948 ਵਿਚ ਵਿਲੀਅਮ ਧੇਨ ਕਾਲਜ ਵਿਚੋਂ ਬੀ.ਏ. ਅਤੇ 1948 ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਇਨ ਮਾਵਰ ਕਾਲਜ ਵਿਚੋਂ ਐਮ. ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਲਗਾਅ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਈਸ਼ਾਈ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਯੂਰਪ, ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕੁੱਝ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ‘ਰਿਲੀਜ਼ੀਅਸ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਕਵੈਕ੍ਰਮ’ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸ਼ੀਆ, ਅਫਰੀਕਾ, ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕੁੱਝ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਫਰੈਂਡਜ਼ ਚਰਚ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਦਸੋਪਾਨੀਅਤਾ (hierarchy) ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਡੇਦਭਾਵ (Discrimination) ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਏਲਿੱਨਰ ਨੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 1952 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਆਈ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ (basic) ਅਤੇ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ (important part) ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਅਦ 1969 ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ਼ ਪੈਨਸਲਵਨੀਆ ਦੇ ਸਾਉਥ ਏਸ਼ੀਅਨ ਰੀਜ਼ਨਲ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਤੋਂ ਪੀਐਚ.ਡੀ. ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਸਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੌਰਬਾਲਿਡ ਦੇ ਕਾਰਲਟਨ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 1997 ਤੋਂ 1997 ਵਿਚ

ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਤੱਕ ਇੱਥੇ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਉਹ ਉਸ ਕਾਲਜ ਦੀ ਲੈਰਡ ਵੇਲ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਬੀ. ਏ. ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਸੈਂਕੜੇ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ/ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਪੁਰਵ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਧਿਐਨ ਸਰੋਤਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਅਤੇ ਲੈਕਚਰਾਂ ਦੇ ਚਲਦੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਨ੍ਹੇ 'ਕੁ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਲਗਾਅ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਵੀ ਖਵਾਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉਹਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪੜਾਅ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਅੰਬੇਦਕਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕੇਂਦਰ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਏਲਿੱਨਰ ਦਾ ਅਕਾਦਮਿਕ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਕਾਮਯਾਬ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਅਮਰੀਕਨ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆਨ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ (1963, 1975 ਅਤੇ 2000), ਫੁੱਲਬ੍ਰਾਈਟ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ ਅਤੇ 1999 ਵਿਚ ਦੱਖਣ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਲਈ ਏ. ਏ. ਐਸ. ਅਵਾਰਡ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਮਿੰਨੀਸੋਟਾ ਕੰਸੋਟ੍ਰੀਅਸ ਫਾਰ ਸਾਊਂਡ ਏਸ਼ੀਆ, ਦ ਅਮਰੀਕਨ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆਨ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਦ ਅਮਰੀਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। 5 ਜੂਨ 2016 ਨੂੰ ਰੱਨਡੋਲਫ ਮਿੰਨੀਸੋਟਾ ਵਿਚ 89 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਏਲਿੱਨਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤ, ਦੱਖਣ ਪੁਰਵ ਏਸ਼ੀਆ, ਵੀਅਤਨਾਮ, ਏਸ਼ੀਆਈ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਵਿਆਪਕ (comprehensive) ਅਧਿਐਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾਂ ਦੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਔਖੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਬੌਧਿਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਾਇਆ ਹੀ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਖੋਜੀ ਵੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਏ। 1956 ਵਿਚ ਡਾ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1960 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੀਐਂਚ. ਡੀ. ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਫਿਰ ਭਾਰਤ ਆਈ। ਉਹ ਅਮਰੀਕਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਔਖੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਰੱਚਕ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਖੋਜ ਦਾ ਟਾਈਟਲ "ਅੰਬੇਦਕਰ ਐਂਡ ਮਹਾਤਮਾ ਮੁਹਾਮੈਂਟ" ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਦੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਤੰਗ ਦਾਇਰੇ ਲਈ ਅਫਸੋਸ ਵੀ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਅੰਬੇਦਕਰ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ (movement) ਸਿਰਫ਼ ਮਹਾਤਮਾ ਅੰਦੋਲਨ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕਰਨਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਖਿਰਕਾਰ ਉਹ ਇੱਕ ਅਖਿਲ ਭਾਰਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਖੋਜ (research) ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪੱਧਰ (ground level) ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਏਲਿੱਨਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿਨ ਰਾਤ ਰਹਿੰਦੇ

ਹੋਏ ਦੁੱਖ ਦਰਦ, ਖੁਸ਼ੀ ਗਮ ਅਤੇ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਬਸੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜੀਵੰਤ (sparky) ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਸਹਿਭਾਗੀ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣਾ ਹੈ। ਚਾਰ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਚੱਲੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਖੇਤਰ (research area) ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ। ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ ਖੋਜ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਬੇਦਕਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਛੁੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਅੰਬੇਦਕਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਹਾੜ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸੋਧ-ਪੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਵਿਚ ਸਰਵਜਨਕ ਸਟੇਜਾਂ ਤੇ ਧਾਰਾ ਪ੍ਰਵਾਹ (glib) ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਨਾਂ ਦੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਬੇਦਕਰਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਮਿਲੀ। ਜੀਲਿਅੱਟ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਪਰ ਤਕਰੀਬਨ ਅੱਸੀ ਖੋਜ ਆਲੇਖ (script) ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਚਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਲਿਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵਿਚਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸੰਪਾਦਿਤ (publish) ਕੀਤੀਆਂ। ਆਪਣੇ ਪੀਅੋਚ, ਡੀ. ਖੋਜ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖੋਜ ਪਰਿਯੋਜਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੈ ਲਿਖਤ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਹੈ। 1988 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ 'The Experiences of Hinduism: ਏਸੇਜ ਆਨ ਰਿਲੀਜ਼ਨ ਇਨ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਕਸੀਨ ਬਰੰਟਸੇਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਬਹੁ-ਸਤਰੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਰਾਵਤੀ ਕ੍ਰਵੇ ਦੁਆਰਾ ਪੰਡਰਪੁਰ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਵਿਵਰਨ 'On the Road' ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿਚ ਗਣੇਸ਼ ਉਤਸਵ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਘੁੰਮ੍ਹਤੂ ਜਨ ਜਾਤੀਆਂ, ਅਛੂਤ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ, ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੇਖ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਰਾਵਤੀ ਕ੍ਰਵੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਬੇਬੀ ਕਾਂਬਲੇ, ਕੇ. ਐਨ. ਕਦਮ ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਵਸ਼ਾਲੀ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਜਾ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪਈ ਜਾਂ ਇਸ ਤੇ ਸਵਾਲ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਭਾਵਾਂ (Nature) ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। 1996 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'From Untouchable to Dalit : As Age on The Ambedkar Movement' ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 16 ਖੋਜ ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਅਰਥਾਤ ਪਿਛਲਾ ਸਮਾਂ (background) ਰਾਜਨੀਤੀ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅੰਬੇਦਕਰ ਅਤੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਵੀ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ

ਵਿਵੇਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਅੰਬੇਦਕਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਸੇ (side) ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ, (ਚੌਥੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਮੇਲ ਅਤੇ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਏਕਨਾਥ) ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੋ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਜਯੋਤਿਬਾ ਫੁਲੇ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਵਲੰਗਕਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੀਲਿਐੱਟ ਨੇ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਉਭਾਰ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਵਧਦੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਆਪੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਜੀਲਿਐੱਟ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਅਲੱਗ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਐਸੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਅੰਦੇਲਾਨ ਅੱਗੇ ਵਧ ਸਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਬੇਦਕਰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਲੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਅਲੱਗ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। 2005 ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਰੋਹਿਨੀ ਮੋਕਾਸ਼ੀ-ਧੁਨੇਕਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ, 'Untouchable Cents: an Indian Phenomenon' ਨਾਮਕ ਕਿਤਾਬ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੀਵੇਂ ਤਬਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਨੰਦਾਸਾਰ ਅਤੇ ਤਿਰੂਪਲ ਅਲਿਵਰ, ਮਰਾਠੀ ਭੂ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਚੋਖਾ ਮੇਲਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ, ਅਤੇ ਉਤਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਈਦੀ ਅਮਿੱਟ ਡਾਪ ਪਈ। ਦੱਖਣ ਦੇ ਕਈ ਨੰਦਾਸਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਗੀਤ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕਈ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਕਰੁਣਾ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਚੋਖਾ ਮੇਲਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਸੋਅਰਾਬਾਈ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਕਰਮਾਮੇਲਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਅਜੇ ਵੀ ਸੈਂਕਤੇ ਹੀ ਗੀਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਨਿੱਖਣਵਾਂ ਅੰਗ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਵਿਦਾਸ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ ਹੀ, ਉਹ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਸਤੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਚਮਾਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਹਿਦਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਹਨਾਂ ਅਛੂਤ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਕਰਤਿੱਤਵ ਉਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਵਿਵੇਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਲਬਹੇਜ਼ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਜੀਲਿਐੱਟ ਦੀ ਉਸ ਸਮੁੱਚੀ ਪਰਿਯੋਜਨਾ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੜੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਅੰਬੇਦਕਰਵਾਦੀ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੀਲਿਐੱਟ ਨੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਸੋਧ-ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅੰਬੇਦਕਰਵਾਦੀ ਅੰਦੇਲਾਨ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 2004 ਵਿਚ ਡਾ. ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਅੰਬੇਦਕਰ ਐਂਡ ਅਨਟਚੇਬਲ ਮੁਵਮੈਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਏਹੀ ਰਚਨਾ ‘ਅੰਬੇਦਕ੍ਰਸ ਵਰਲਡ’ ਦ ਮੇਕਿੰਗ ਔਫ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਐਂਡ ਦਲਿਤ ਮੁਵਮੈਟ’ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹਾਝ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਛੂੰਘੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਢਾ। ਅੰਬੇਦਕਰ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੱਕੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। ਜੀਲਿਐਂਟ ਨੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ 1890 ਵਿਤ ਮਹਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦਾਇਰ ਪ੍ਰਤਿਵੇਦਨ (ਰਾਈਰਟ) ਨੂੰ ਇੱਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 1957 ਵਿਚ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਬੇਦਕਰ ਦੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਪਨਾ ਲੈਣ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪਰਨੀਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਬੇਦਕਰ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਅਗਵਾਈ, ਮਹਾਰ ਸੈਨਾ ਪਰੰਪਰਾ, ਮਹਾਝ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ, ਮੰਦਿਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਅੰਦੋਲਨ, ਅੰਬੇਦਕਰ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਸਮਾਜਾਰ ਪੱਤਰਾਂ, ਗੋਲਮੇਜ਼ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਅਤੇ ਅੰਬੇਦਕਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੀਲਿਐਂਟ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਬੇਦਕਰ ਦੀਆਂ ਸੰਗਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਪ੍ਰਤਿ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਕਮੀ ਸੀ। ਮਸਲਨ, ਮਹਾਝ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਅੰਬੇਦਕਰ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 1932 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਇਕੱਲੇ ਚੁਣੌਂ ਹੋਏ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ, ਇਸਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੂਨਾ ਪੈਕਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਨਾ ਪੈਕਟ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲੇ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੀ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜੀਲਿਐਂਟ ਨੇ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੱਛਮੀ ਭਾਸ਼ਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਬਾਬੂਰਾਓ ਬਾਗੁਲ ਅਤੇ ਵਿਜੇ ਤੋਂਦੁਲਕਰ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਘਾਸੀਰਾਮ ਕੋਤਵਾਲ ਦਾ ਜੰਯਤ ਕ੍ਰਵੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ), ਦਯਾ ਪਵਾਰ ਵਰਗੇ ਕਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। 1992 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਨੰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ “Anthology of Dalit Literature” ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਲਿਤ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵੀ ਲਿਖੇ। ਜੀਲਿਐਂਟ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਹਿਲਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਲਿਤ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਦੀ ਸਮਝ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾਈ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਣ

ਵਿਚ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਯੰਤਰਣਾ ਅਤੇ ਕਰਤਿੱਤ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਯੋਤਿਬਾ ਫੁਲੇ ਵਰਗੇ ਰੈਡੀਕਲ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਮੌਜੂਦਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨੁਭਵੀ ਅਤੇ ਸਹਿਭਾਗੀ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਖੋਜ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੰਬੇਦਕਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਤੀਤ ਦੇ ਦਲਿਤ ਚਿੰਤਨ, ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਜੋੜਕੇ ਦੇਖਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੰਬੇਦਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਨੂਠੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕਤਾਂਤਰਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਆਜਾਦੀ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਏਲਿੱਨਰ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਮਾਨਵ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਥ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਬੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਫ ਅਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਹੋਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਚ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਏਲਿੱਨਰ ਜੀਲਿਅਟ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਘਰਸ਼, ਸਾਰਿੱਤਿਕ ਰੁਝਾਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਲਗਾਤਾਰ ਧੱਕੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਖਣ ਦਲਿਤ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਪੀੜੀ ਦੇ ਲਈ ਅੰਬੇਦਕਰਵਾਦੀ ਚਿੰਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੂਖਮ ਸਮਝ ਦਾ ਇਕ ਸਰੋਤ ਬਣਿਆ। ਦਲਿਤ ਨੌਜਵਾਨ ਬੋਧਿਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਪੀੜੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਮਲ ਨੈਣ ਚੌਬੈ
ਵਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ 'ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ' ਵਿਚੋਂ ਪੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ
ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦਕ- ਵਰੁਣਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਾਸਤਰ

ਮੂਲ ਲੇਖਕ: ਡਾ. ਵਿਜੈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ

ਅਸੀਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਰਤਰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ; ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰਤਰ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਅੱਜ ਵੀ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸਮਾਨ-ਅਰਥੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਯੁੰਗ ਅਤੇ ਐਡਲਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਰਤਰ ਜਦੋਂ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਤਰ ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਜਿੰਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਹਿਮਤ ਵੀ ਹੈ। ਫਰਾਇਡ ਦੀਆਂ ਮਨੁੱਖ-ਸੰਬੰਧੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਚੇਤਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਰਤਰ ਅਚੇਤਨ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਠੀਕ ਉਲਟ ਸਾਰਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਥੋਂ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਨਾਂ ਤਾਂ ਵਰਣ (ਛਹੋਚਿਏ) ਬਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਆਜ਼ਾਦੀ (ਛਰਈਏਮ) ਬਚਦੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਰਤਰ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ 'ਚ ਫਿਨੋਮਨੋਲੋਜੀ (Phenomenology) ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ (1936) ਦੀ “ਸਾਇਕੋਲੋਜੀ ਆਫ ਇਮੇਜਿਨੇਸ਼ਨ” (The Psychology of the Imagination) ਦਿੱਤੀਆਂ। 1936 ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕ “ਟ੍ਰਾਂਸਫੌਸ ਆਫ ਈਗੋ” (Transcendence of ego) ਛਾਪੀ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਈਗੋ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸੀਮਾ-ਉਲੰਘਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਯੋਗ ਹੀ ਕਹਾਂਗੇ ਕਿ ਸਾਰਤਰ ਦੇ ਇਸ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕਾਂ ਉਪਰ ਪਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਏਰਿਕ ਫਾਰਮ ਅਤੇ ਕੇਰਨ ਹਾਰਨੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਏਰਿਕ ਫਾਰਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ “ਮੈਨ ਫਾਰ ਹਿਮਸੈਲਫ਼” (Man for Himself: An Inquiry Into the Psychology of Ethics) ਵਿਚ ਸਾਰਤਰ ਦੇ ਨਾਟਕ “ਫਲਾਇਜ਼” ਅਤੇ “ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ” ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। 1955 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ “ਦ ਸੇਨ ਸੋਸਾਇਟੀ” 'ਚ ਏਰਿਕ ਫਾਰਮ ਨੇ ਸਾਰਤਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਾਰਤਰ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਅਜਿਹਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੈ, ਜੋ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਸ 'ਚ

ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਫਰਾਮ ਦੇ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਦਾ ਕੋਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਪੇਸ਼ੇ ਤੋਂ ਚਕਿਤਸਕ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਾਰਤਰ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਚਿਕਿਤਸਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਬਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕੇਵਲ ਚੇਤਨ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉਪਰ।

ਸਾਰਤਰ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਕੋਈ ਨੈਤਿਕ ਅਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਚੂਕਿ ਚਿਕਿਤਸਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ‘ਸਰੀਰ ਵਿਗਿਆਨ’ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜਦੋਂਕਿ ਸਾਰਤਰ ਦੇ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ‘ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ’ ਹੈ।

ਸਾਰਤਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਏਰੀਕ ਫਰਾਮ ਵੀ ਮਾਨਵ ਅਸਤਿਤਵ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਅਵੰਡ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਉਦੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਅਦਨ ਦੇ ਬਗੀਚੇ ਵਿਚ ਵਰਜਿਤ ਫਲ ਨਾਂ ਖਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਮਤਲਬ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਉਲੰਘਣ ਤੋਂ ਚੋਣ ਨਾਲ ਚੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਨੁਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਕਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਵ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਚਾਹੀਦੀ ਨਾਂ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਵੱਲ ਹੋਰ ਵਧਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸਵਰਗ ਤੋਂ ਕੱਢੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ‘ਏਲਿਨਿਅਟ’ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਅਲਿਨੋਸ਼ਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਤਰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਚਾਹ ਕੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਮੁੜ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ‘ਕੁਦਰਤ ਵੱਲ ਮੁੜੋ’ ਵਾਲੀ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਸੰਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮੱਖਲ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗਪੁਣੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਚੇਤਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ (ਪਸੂ-ਪੰਛੀ) ਤੋਂ ਵੀ ਅਲੱਗ ਹੈ, ਜੋ ਇਹ ਵਖਰੇਵਾਂ ਨਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੀਅਤ ਖੁਦ ਚੁਣਨੀ ਅਤੇ ਘੜਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਇੱਕ ਅਵਸਰ ਹੈ, ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਨੁੱਖ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਇਸ ਭਾਰ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਗੇਡੇ ਟੇਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਰੀਕ ਫਰਾਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਿਕ ਘਟਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲੋਂ (ਮਤਲਬ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹੀ ਗਰਭ) ਵੱਖ ਕਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਹੁਣ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜਨਮ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਸ ਲਈ ਦੁਖਦਾਈ ਜਾਂ ਕਸ਼ਟਦਾਈਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਇੱਕ ਸਜਾ ਹੈ।

ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਤਰ ਦੇ ‘ਬੀਂਇੰਗ ਐਂਡ ਨਥਿੰਗਨੈਸ’ (Being and Nothingness) ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਏਰਿਕ ਫਰਾਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਤਰ ਦੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ “ਚੌਰ ਟਿ ਸਲਲਡ” ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰਾਮ ਇੱਕ ਦੂਸਰਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਘੜਦਾ ਹੈ: Man for himself[ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਦਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨਤੀਜਾ ਉਸ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਕਿਤੇ-ਨਾ-ਕਿਤੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਅਲੱਗਪ੍ਰਾਣੇ ਅਤੇ ਇਕੱਲੇਪਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਦੇ ਹੀ ਬਦਲ ਹਨ। ਏਰਿਕ ਫਰਾਮ ਇਸ ਨੂੰ (Exestential Dechotomies) ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਰਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਤਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਏਰਿਕ ਫਰਾਮ ਵੀ ਹੀਗਲ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਈ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸੁਭਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰਤਰ, ਏਰਿਕ ਫਰਾਮ ਅਤੇ ਕੈਰੇਨ ਹਾਰਨੇ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਉਪਰ ਐਡਮੰਡ ਹੁਸਰੇਲ ਦੇ ‘ਫਿਨੋਮਨੋਲੋਜੀ ਸਮੁਦਾਇ’ ਦਾ ਫੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਏਰਿਕ ਫਰਾਮ ਅਤੇ ਕੈਰੇਨ ਹਾਰਨੇ ਤਾਂ ਫਿਨੋਮਨੋਲੋਜੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਾ ਵਿਚ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਉਹ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਾਰਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਾਨ ਡੇਨ ਬਰਗ ਵੀ ‘ਅਸਤਿਤਵ ਦੇ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਕ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ-ਪੱਧਤੀ ਵਿਚ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਾ ਦੇ ਲਈ ਚਾਰ ਮੂਲ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ- ਪ੍ਰੋਜੈਕਸ਼ਨ (ਮਰੀਜ਼ ਦਾ ਦੁਨੀਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਖ), ਕਨਵਰਜਨ (ਮਰੀਜ਼ ਦਾ ਆਪਣੀ ਦੇਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ), ਟਰਾਂਸਪਰੇਂਸ (ਆਪਣੇ ਚਿਕਿਤਸਕ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਖ) ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਮਿਥਿਫਿਕੇਸ਼ਨ (ਮਤਲਬ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਭਰਮ ਗ੍ਰਸਤ ਜਾਂ ਵਾਧੂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ)।

ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਸਾਰਤਰ ਦੇ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਚਿਕਿਤਸਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਾਨ ਡੇਨ ਬਰਗ ਪੁਰਾਣੀ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਾ ਪੱਧਤੀ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਦੇ ਵੈਡਾਂ ’ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਤਰ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਇਸੇ ਵੈਡਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਜਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਡੇਕਾਰਟ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ (ਇੱਥੇ ਉਸ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ)। ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਫਰਾਇਡ ਦਾ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਇਸੇ ਵੈਡਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਸਾਰਤਰ ਅਤੇ ਵਾਨ ਡੇਨ ਬਰਗ ਇਸ ਵੈਡਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਫਰਾਇਡ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਸਰ ਉਸ ਦੇ ਮਰੀਜ਼ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਪੀੜਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਫਰਾਇਡ ਸਰੀਰ-ਚਿਕਿਤਸਾ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਾ ਉਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ

ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਾਰਤਰ ਇਹ ਤਾਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਅਕਸਰ ਸਰੀਰਕ ਹਰਕਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਤਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲ “ਨਾਸਿਆ” ਦਾ ਨਾਇਕ ਰਿਕਵੇਟੇ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸੰਤੁਲਨ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਭਰਮ-ਗ੍ਰਸਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਅਤੇ ਇਹ ਲੱਗਣਾ ਕਿ ਦਿਲ ਢੁੱਬ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਗਤੀ ਬੰਦ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਆਦਿ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਪੀੜਿਆਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਤਰ “Being and Nothingness” ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਨਾਸਿਆ ਜਾਂ ਉਬਕਾਈ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰੂਪਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਕਸਰ ਇਹ ਖਾਬ ਜਾਂ ਬਦਹਜ਼ਮੀ ਵਾਲੇ ਭੋਜਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਵੀਭਤਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਟਾਂਸਪਰੋਸ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਨਵੇਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਦਈ ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਅੱਡਿਆਚਾਰੀ ਮਾਲਕ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਨ ਡੇਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁਖ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹਨ।। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੂਸਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬੇਹੱਦ ਸਰਲੀਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਭ੍ਰਮਕ ਸੰਕਲਪਨਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਰੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਤੀਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਕੰਮ ਉਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਉਣਾ ਜਾਂ ਬਦਲ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਪਣੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਚਰਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰਤਰ ਅਚੇਤਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਉਪਰ ਭੂਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰਤਰ ਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਾਨ ਡੇਨ ਬਰਗ ਪੁਰਾਣੀ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਾ ਪਥੱਤੀ ਅੰਦਰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਮਿਥਿਫਿਕੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਸਰ ਮਰੀਜ਼ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਹੋਰ ਸਰੋਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਗਲਤ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਖਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਮਨੋਵਿਕ੍ਰਿਤੀ (Neurosis) ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਗਲਤ ਬਿਆਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡੇਨ ਵਾਨ ਬਰਗ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਗਲਤ ਬਿਆਨੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੱਚ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਤੀਤ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਕਾਲਬੰਡ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਰੀਜ਼ ਆਪਣੇ ਉਸ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਕਿਸ ਰੂਪ 'ਚ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਜਾਂ ਮਨੋਚਿਕਿਤਸਕ ਦਾ ਕੰਮ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਥਾ-ਕਥਿਤ

ਅਤੀਤ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਅਸਲ 'ਚ ਭੈਅ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਗ੍ਰਹਣ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੋਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਨਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ।

ਅਤੀਤ ਦੀ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਾਰਤਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਡੇਨ ਵਾਨ ਬਰਗ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਅਤੀਤ ਜੀਵਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੋਈ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਇਸ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਘੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਲਈ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਉਪਰ ਕਿਤੇ-ਨਾ-ਕਿਤੇ ਸਾਡੇ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਅਤੀਤ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਡੇਨ ਵਾਨ ਬਰਗ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਭਵਿੱਖ ਆਪਣੀ ਚੋਣ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਤੇ ਘੜਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਨਵੇਂ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ 'ਤੇ ਸਾਰਤਰ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। “Being and Nothingness” ਵਿਚ ਸਾਰਤਰ ਨੇ ਸੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਮਨੁੱਖ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਐਸਾ ਰੂਪ (ਚੋਰਮ) ਚੁਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ ਮਤਲਬ ਉਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਭਵਿੱਖ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਬਣਾਏ।”

ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਦੋ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ: ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿ ਉਹ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਦਾ ਅਸਵੀਕਾਰ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਅਰਥ (Meaning) ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ (ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜਾਂ ਸਥਿਰ ਅਰਥ ਵਿਚ ਕਾਲਬੰਡ ਨਹੀਂ ਹੈ) ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਹੈ (ਮਤਲਬ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਉਹ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ)।

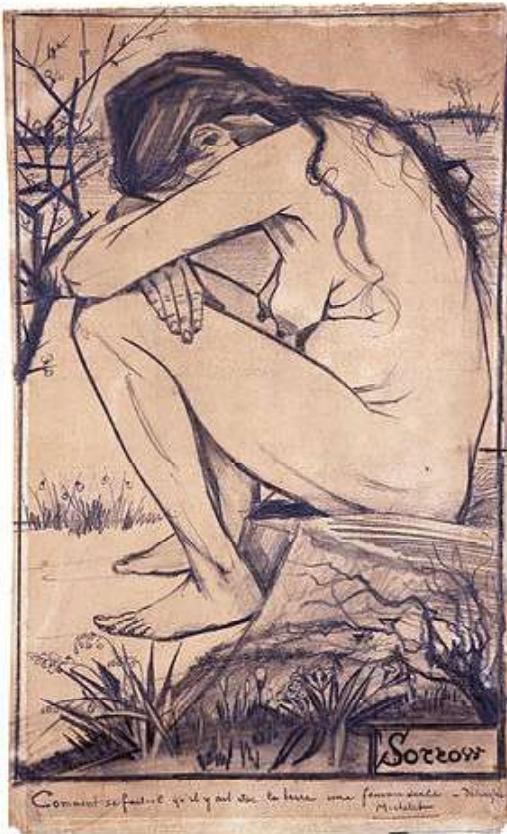
ਇਸ ਲਈ, ਸਾਰਤਰ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬੀਜ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਦਰਸ਼ਨ-ਗ੍ਰੰਥ “Being and Nothingness” ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧੀਆ ਸਪਸ਼ਟ ਜਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ 'ਚ ਜਵਾਨ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕਾਂ- ਮੁੱਖ ਰੂਪ 'ਚ ਏਰਿਕ ਫਰਾਮ ਤੇ ਡੇਨ ਵਾਨ ਬਰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅੰਦਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਸਾਰਤਰ ਆਪਣੇ ਇਸ ‘ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਮਨੋ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ’ ਨੂੰ ਖੁਦ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਵਸਥਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਸਕੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਫਰਾਇਡ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ: ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਸੰਪਰਕ: 98723-52580

ਡਾਂ ਗਾਂਗ ਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਦਾ ਸਤਾਇਥੁੰਹੋ : ਮੈਂ

ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਵਿਨਸੈਟ ਵਾਨਗਾਗ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੇ ਬਣਾਈਆਂ ਚਿੱਤਰ ਦੁੱਖ (Sorrow) ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨੇ ਵਾਨਗਾਗ ਦਾ ਖਹਿੜਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਇਸ ਇਕੱਲੇ ਚਿੱਤਰ ਦੀ ਕੀਮਤ ਹੀ 90,000 ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪੈਸ਼ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਭਰਾਤੀ ਕਰੰਸੀ ਵਿੱਚ 81 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕਰੀਬ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪਰਤੂ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਇਕ ਵੀ ਚਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਵਿਕ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਵਿਨਸੈਟ ਹਾਲੈਂਡ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਾਨਗਾਗ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰੇ ਅਤੇ ਭਰਾ ਕਲਾ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਪਛਾਣ ਰੱਖਦੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਕ ਚਾਚਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਰਨਲ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਨੂੰ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਨਾਲਾਇਕ ਮੈਂਬਰ ਹੀ ਸਮਝਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਬੋਰੀਨਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਕੋਲਾਂ ਖਾਨਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਚਰਚ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਦੁਤਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ ਤੇ ਹਤਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਵਿਹਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇਲਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੱਕ ਜਾਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਚਰਚ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪੀਟਰਸਨ ਜੋ ਕਿ ਖੁਦ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਸੌਕੀਨ ਸੀ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੀ। ਮਾਇਕ ਤੰਗੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਜੁੱਟ ਗਿਆ। ਉਹ ਬੋਰੀਨਾਜ਼ ਤੋਂ ਈਟਨ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਵੀ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਕਰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸਦੇ

ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੋਈ। ਪਰ ਉਸਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਥੀਓ ਉਸਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਪੈਸੇ ਭੇਜਦਾ ਰਿਹਾ।

ਈਟਨ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਘਟ ਗਈ। ਉਸਦੀ ਮਾਸੀ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਧੀ ਕੇ ਵੀ ਈਟਨ ਆ ਗਈ। ਉਸਦੇ ਸੁਨੇਹ ਭਰੇ ਵਤੀਰੇ ਨੇ ਵਾਨਗਾਗ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਲਈ ਪਿਆਰ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜਾਨ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰ ਲੁਟਾਉਂਦਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਵਾਨਗਾਗ ਦਾ ਪਿਆਰ ਇਕ ਤਰਫ਼ਾ ਹੀ ਸੀ। ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਉਸਦੀ ਨਿਰਛਲ ਸ਼ਬਦੀਅਤ ਨੂੰ ਭੈਣਾਂ ਵਾਲੇ ਵਤੀਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿਆਰਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵਿਨਸੈਟ ਨੇ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਭੋਚੱਕੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਨਸੈਟ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ਈਟਨ ਛੱਡ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਕੋਲ ਐਮਸਟਰਡਮ ਚਲੀ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਵਾਨਗਾਗ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਰੈਵਰੈਡ ਸਟਿਰਕਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬੇਇਜਤ ਕਰਕੇ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਵਾਨਗਾਗ ਤੇ ਬੜਾ ਫੂੰਘਾ ਅਸਰ ਛੱਡਿਆ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਰੋਸ ਜਤਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵਾਨਗਾਗ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਲਈ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਥੋੜੇ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਸੇਰੀ ਭੈਣ ਜੈਟ ਦੇ ਪਤੀ ਐਨਟੋਨ ਮਾਵ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਸੀ। ਥਿਊ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ ਪੇਸਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਹੋਰ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹੋਰ ਪਹੁੰਚ ਕਿ ਵਾਨਗਾਗ ਆਪਣੀ ਮਸੇਰੀ ਭੈਣ ਜੈਟ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਉਸਦਾ ਸਵਾਗਤ ਹੋਇਆ। ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਐਨਟੋਨ ਮਾਵ ਮੂਡੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਵਾਨਗਾਗ ਦੀ ਮਾਇਕ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸਟੂਡੀਓ ਵੀ ਬਣਵਾਇਆ। ਵਾਨਗਾਗ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਵੀ ਸਮਝਣ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਥੀਓ ਨੇ ਗੁਪਿਲ ਆਰਟ ਗੈਲਰੀ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਤੇਰੇਸਟਿੰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਨਗਾਗ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਵਾਨਗਾਗ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਜੁੱਟ ਗਿਆ। ਮਾਵ ਮੂਡ ਅਨੁਸਾਰ ਕਦੇ- ਕਦੇ ਮਦਦ ਅਤੇ ਕਦੇ- ਕਦੇ ਉਸਨੂੰ ਅਣਦੇਖਿਆ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਤੇਰੇਸਟਿੰਗ ਵੀ ਉਸਦੇ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿੱਚ ਚੱਕਰ ਮਾਰਦਾ। ਪਰ ਅਕਸਰ ਉਸਦਾ ਰਵੱਈਆਂ ਤਨਜ਼ੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਹੋਰ ਵਿੱਚ ਵਿਨਸੈਟ ਨੇ ਡੀ ਵਾਕ ਵਰਗੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਦੋਸਤੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਨਗਾਗ ਅਕਸਰ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੋਰਾਨ ਹੋਰ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਲਸਾਨੀਆਂ ਮਾਰੀਆ ਹੁਰਨਿਕ ਨਾਲ ਹੋਈ ਜਿਸਨੂੰ ਸੀਅਨ ਦੇ ਛੋਟੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ ਇਰਵਿਨ ਸਟੋਨ ਵਾਨਗਾਗ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਵਾਲੀ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਤ 'ਲਸਟ ਫਾਰ ਲਾਈਫ਼' ਵਿੱਚ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਇਕ ਰੇਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਥੀਓ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਨਗਾਗ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਕੋਈ ਜਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੀਅਨ ਪੇਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਲਾਂਡਰੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਦਾ ਅਸਲ ਪੇਸ਼ਾ ਆਪਣਾ ਜਿਸਮ ਵੇਚਣਾ ਸੀ। 1850 ਈ: ਵਿੱਚ ਪੀਟਰ ਹੁਰਨਿਕ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮੀ ਸੀਅਨ ਉਸਦੇ 10 ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੀ।

ਸਰਾਬ ਤੇ ਸਿਗਰਟ ਦੀ ਰਸੀਆਂ ਸੀਅਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਵੇਸਵਾ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਚੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਭਰਾ ਉਸ ਲਈ ਗਾਹਕ ਲੱਭ ਕੇ ਲਿਆਂਉਂਦੇ ਸਨ। 1882 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਵਾਨਗਾਗ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਗਰਭਵਤੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੁ ਉਸਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਬਾਪ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਾਨਗਾਗ ਉਸ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ। ਸੀਅਨ ਨੂੰ ਵੀ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਜਾਨ ਦਾ ਜੋਖਿਮ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਧੰਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵੀ ਵਾਨਗਾਗ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਵਾਨਗਾਗ ਦੀ ਮਾਡਲ ਬਣਨ ਲਈ ਉਸਦੇ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿੱਚ ਆਂਉਣ ਲੱਗੀ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਤਾਂ ਰੁਕਣ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਪੱਕੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਤੱਕ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸੀਅਨ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇਰਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਂਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਰਾਬ ਅਤੇ ਵੇਸਵਾ ਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਤੋਬਾ ਕਰ ਲਈ। ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਵਾਨਗਾਗ ਨਾਲ ਲਗਾਵ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਦੁਤਕਾਰੇ ਵਾਨਗਾਗ ਲਈ ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰਿਆ ਅਦੁੱਤੀ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਵਾਨਗਾਗ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਤੇ ਵਾਨਗਾਗ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁੱਤਬੇ ਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤ ਝਟਕਾ ਲੱਗਿਆ। ਉਸਦੀ ਮਸੇਰੀ ਭੈਣ ਜੈਟ, ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਮਾਵ ਅਤੇ ਮੈਨੇਜਰ ਤੇਰੇਸਟਿੰਗ ਨੇ ਇਸਦਾ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ। ਵਾਨਗਾਗ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧੀ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਉਸਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਭੈਣਾਂ ਨੇ ਪੁਰਜੋਰ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੁ ਥੀਓ ਉਸਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਧਨ ਭੇਜਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇਰਾਨ ਥੀਓ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਹੋਗ ਵੀ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਵਾਨਗਾਗ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਰਾ ਸਿਰ ਹੋਣ ਤੱਕ ਵਿਆਹ ਨਾਂ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇਰਾਨ ਵਾਨਗਾਗ ਨੇ ਸੀਅਨ ਦੇ ਕਈ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਿਊਡ (ਨੰਗੇ) ਮਾਡਲ ਲੈ ਕੇ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਬਨ ਤੇ ਸੀ। ਵਾਨਗਾਗ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸੀਅਨ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਇਆ।

1882 ਦੀ ਬਸੰਤ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਦੋ ਵਰੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤਾਂ ਬਤੌਰ ਮਾਡਲ ਗਰਭਵਤੀ ਸੀਅਨ ਦਾ ਨਿਊਡ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਸਫੇਦ ਕਾਗਜ ਉਪਰ ਪੈਨਸਲ, ਪੈਨ ਅਤੇ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਕਲਾਕਿਤ ਚਿੱਤਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਉਸਦਾ ਕਈ ਵਾਰ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਇਆ। ਕਈ ਸਕੈਚਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਹਰ ਇੱਕ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਿਸ਼ੇਲ ਦਾ ਕਿਹਾ ਇਕ ਵਾਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸਦੇ ਦਿਮਾਗ ਗੁੰਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, “ਅਜਿਹਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਔਰਤ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਵੇ?”

ਇਸ ਚਿੱਤਰ ਲਈ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿੱਚ ਇਕ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਬਲਾਕ ਉਪਰ ਸੀਅਨ ਨੂੰ ਨਿਰਵਸਤਰ ਬਿਠਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਬਲਾਕ ਨੂੰ ਦਰਬੱਤ ਦੇ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਮੁੱਚ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰਿਆ। ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਦਰਬੱਤ ਤੇ ਪੋਦੇ ਬਣਾਏ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕੁਦਰਤੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਸੀਅਨ ਦਾ ਸਕੈਚ ਬਣਾਇਆ। ਗੋਡਿਆ ਉਪਰ ਰੱਖੇ ਸੁੱਕੇ ਹੱਥ, ਮਨੁੱਖੀ ਕੰਕਾਲ ਵਰਗੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਚਿਹਰਾ, ਪਿੱਠ ਤੇ ਵਿਰਲੇ ਖਿਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਵਾਲ, ਪਸਲੀਆਂ ਨੂੰ ਛੁੰਹਦੀਆਂ ਨਿਰਜੀਵ ਛਾਤੀਆਂ, ਜਮੀਨ ਤੇ ਬੇਢੰਗੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ

ਰੱਖੇ ਪੈਰ। ਉਸਨੇ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਸੀਅਨ ਦੇ ਦੁੱਖ ਭਰੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਰੂਹ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ‘ਦੁੱਖ’ (sorrow). ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਜੀਵਨ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਤੇ ਦੁੱਖਾ ਨੇ ਨਚੋੜ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਜਿਉਂਦੇ ਨਿਰਜੀਵ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਮੁਕੰਮਲ ਨਿਜ਼ਾਤ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ। ਗੁਰਬਤ, ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਕਠਿਨਤਾ ਵਿੱਚ ਪਿਸ ਰਹੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਦਰਦ ਦੀ ਇਹ ਚਿਤਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਾਨ ਗਾਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਚਿਤਰ 135 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਵੀ ਅਜੋਕੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਹੇਠਾਂ ਉਸਨੇ ਮਿਸ਼ੇਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ। ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰਾ ਇਕ ਹਫਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਉਸ ਕੋਲ ਸੀਅਨ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਪੈਸੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸੀਅਨ ਬਿਨਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਆਂਉਦੀ ਹੀ ਰਹੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਡਰਾਇੰਗ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਉਸਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਦੋ ਕਾਪੀਆਂ ਬਣਵਾਈਆਂ। ਉਸਦੇ ਚਿੱਤਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਇਸਨੂੰ ਡਰਾਇੰਗ ਵੀ ਬਣਾਉਣਾ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁੱਖ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੈ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਤੋਂ ਸਿੱਧੀ ਸਕੋਚ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਈ ਹੈ।

ਅਕਤੂਬਰ 1882 ਵਿੱਚ ਸੀਅਨ ਨੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਵਾਨਗਾਗ ਨੇ ਉਸਦੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ 1883 ਤੱਕ ਉਹ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਚਾਲਿਆਂ ਤੇ ਆ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਅਤੇ ਵੇਸਵਾ ਬਿਰਤੀ ਵੱਲ ਫੇਰ ਮੌੜਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਵਾਨਗਾਗ ਵੱਲੋਂ ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋੜਨ ਤੇ ਉਸਦਾ ਮੌਹ ਭੰਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਕੋਲ ਨੂਨੀਆਂ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਖਦ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ। ਵਾਨਗਾਗ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੀਅਨ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਜਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੋ ਗਈ। 1904 ਵਿੱਚ 54 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਅਕਸਰ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰਦੀ ਸੀ ਸੈਂਡਲੇ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਡਬੇ ਲਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਅਤੇ ਵਾਨਗਾਗ ਦੇ ਮੇਲ ਨੇ ਕਲਾ ਜਗਤ ਨੂੰ ਦੁੱਖ (sorrow) ਵਰਗੀ ਮਹਾਨ ਕਲਾ ਕਿਰਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

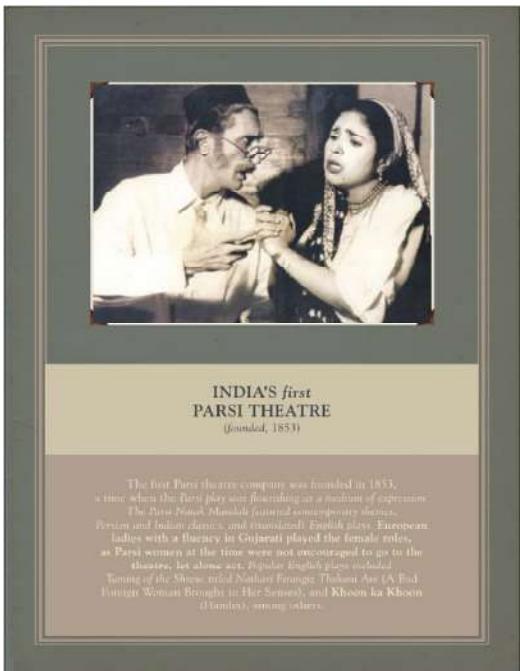
ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਨ
9417081419
ਮੌੜ ਮੰਡੀ।

ਪਾਠਸ਼ੰਖ ਬੀਟੇਟੇਰ ਦਾ 43੩: ਇੱਕ ਪੱਖ

ਇੱਕ ਵੇਲਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪਾਰਸੀ

ਬੀਏਟਰ ਯਾਨੀ ਪਾਰਸੀ ਨਾਟਕ
ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਭਾਰਤ 'ਚ ਬੜੀ ਧੁੰਮ
ਸੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦੌਰ ਦੇ
ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੈਟ, ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ ਅਤੇ
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਵਾਦ-ਸੈਲੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁਲੇ ਨਹੀਂ
ਹਨ, ਪਾਰਸੀ ਬੀਏਟਰ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ
ਸਵਾਧੀਨਤਾ ਅੰਦੋਲਨ 'ਚ ਵੀ ਭਰਪੂਰ
ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦਾ ਹਿੰਦੀ
ਸਿਨੇਮਾ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਪਸੰਚੜਾ 'ਚ
ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਬਤਿਦਾਈ ਦੌਰ 'ਚ ਅੰਰਤਾਂ
ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਦੂਰ, ਇਸ ਦਾ
ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵੇਖਣਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ
ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

1853 ਈਸਵੀ 'ਚ ਰੰਗਮੰਚ
ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਵਧ ਦੇ ਨਵਾਬ ਵਾਜਿਦ
ਅਲੀ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜਮਾਨੇ 'ਚ ਹੋਈ। ਉਰਦੂ
ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਉਸਤਾਦ
ਆਗਾ ਹਸਨ ਅਮਾਨਤ ਤੋਂ ਨਵਾਬ ਨੇ

‘ਇੰਦਰ-ਸਭਾ’ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਓਪੇਰਾ ਲਿਖਵਾਇਆ। ਉਸ ’ਚ ਨਵਾਬ ਨੇ ਖੁਦ ਇੰਦਰ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਪਸਰਾਵਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕਮੀ ਸੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਅੱਜ ਵੀ ਲਥਨਉਂ ਦੇ ਕੇਸਰ ਬਾਗ ਦੇ 300 ਕਮਰੇ ਇਸ ਦੇ ਖਾਸੇਸ਼ ਗਵਾਹ ਹਨ। ਉਸ ਦੌਰ ’ਚ ਅਨੇਕਾਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਮੰਡਲੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਜੋ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ’ਚ ਯੁਮਦੀ ਹੋਈਆਂ ‘ਇੰਦਰ-ਸਭਾ’ ਦਾ ਮੰਚਨ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਪਨਾਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਮਿਲੀ। ਔਰਤ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਲੜਕੇ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। 1853 ਤੋਂ 1860 ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ‘ਅਲਾਦੀਨ ਦਾ ਚਿਰਾਗ’, ‘ਅਲੀ ਬਾਬਾ ਚਾਲੀਸ ਚੋਰ’, ‘ਫਸਾਨੇ ਅਜਾਇਬ’, ‘ਗੁਲ ਬਕਾਵਲੀ’ ਅਤੇ ‘ਚੰਦਰ ਬਕਾਵਲੀ’ ਆਦਿ।

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਸ਼ੀਆ (ਈਰਾਨ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਮ) 'ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ 'ਚ ਪਨਾਹ ਲਈ ਅਤੇ ਬੰਬੇ ਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੁਰਤ, ਨਾਸਿਕ, ਨਵਸਾਰੀ, ਬਲਸਾੜ, ਕਰਨ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਵੱਸ ਗਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੁਸ਼ਟਾਇਰੇ 'ਚ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਖੁਬ ਚੱਲਦੀ ਸੀ। ਪਾਰਸੀਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਇਸ ਧੰਦੇ 'ਤੇ ਪਈ,

ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਸਰਾਬ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਪਾਰਸੀਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਇਸ ਧੰਦੇ 'ਤੇ ਪਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਸਰਾਬ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਤਕਨੀਕ ਸੀ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਸ ਧੰਦੇ 'ਚ ਬਹੁਤ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਵਿਲਾਸਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸੂਰਤ 'ਚ ਕੋਠੀਆਂ ਬਣਾ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਕੋਇਲੇ ਦੀਆਂ ਖਾਨਾਂ, ਚਾਹ ਦੇ ਬਾਗਾਂ, ਅਬਰਕ ਦੀਆਂ ਖਾਨਾਂ, ਆਦਿ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗਰਮੀ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਗਰਮੀਆਂ 'ਚ ਉਹ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਠੰਢੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਆਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੇ ਨੈਨੀਤਾਲ, ਮਸੂਰੀ ਅਲਮੋੜਾ, ਰਾਨੀਸ਼ੇਤ, ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ। ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਭੱਜਣਾ ਬੰਦ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਲਈ ਈਸਾ-ਮਸੀਹ ਦੇ ਜਨਮ-ਦਿਨ 25 ਦਸੰਬਰ 'ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਡਾਂਸ ਪਾਰਟੀਆਂ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਕਾਫ਼ੀ ਚੱਲਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਡਰਾਮੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਹ ਡਰਾਮੇ ਖਾਸੇ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੇ ਹੋਏ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੇ ਅੱਜ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਟੇਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਬਕਾਇਦਾ ਥੀਏਟਰ ਹਾਲ ਬਣਾਏ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ 120 ਫੁੱਟ ਅਤੇ ਚੌੜਾਈ 60 ਫੁੱਟ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਡਰਾਮੇ ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬਿਜਲੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਸ਼ਾਲਾਂ ਜਲਾ ਕੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਆਉਣ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰੰਗ ਅਤੇ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਗਿਆ।

ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪਾਰਸੀਆਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਕਮਾ ਕੇ ਲਿਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਮਾਈਏ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 1864 'ਚ ਖੁਰਸ਼ੇਦਜੀ ਬਾਲੀਵਾਲਾ ਜੋ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਾਮੇਡੀਅਨ ਸਨ ਅਤੇ ਕੋਵਾਸਜੀ ਖਟਾਊ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਸਾਂਝੇਦਾਰੀ 'ਚ ਪਹਿਲੀ ਕੰਪਨੀ ਬਣਾਈ। ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ 'ਪਾਰਸੀ ਬੱਲੀਵਾਲਾ ਥੀਏਟ੍ਰੀਕਲ ਕੰਪਨੀ'। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ 20-25 ਕੰਪਨੀਆਂ ਹੋਰ ਬਣੀਆਂ, ਅਲਫੈਡ, ਇਨਫਿਸਟਨ, ਕੁਰਬੀਅਨ, ਅਲੈਗਜੋਡਰਾ, ਇੰਪਾਇਰ, ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ, ਬੰਬੇ ਪਾਰਸੀ ਆਦਿ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁੱਝ ਭਾਰਤੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵੀ ਬਣੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਲਕਸ਼ਮੀ ਕਾਂਤ

ਨਾਟਕ ਸਮਾਜ, ਦੇਸੀ ਨਾਟਕ ਸਮਾਜ, ਮੇਰਠ ਦੀ ਵਿਆਕੁਲ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੂੰਜ ਥੀਏਟ੍ਰੀਕਲ ਕੰਪਨੀ ਆਇ।

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪਾਰਸੀ ਨਾਟ-ਸੈਲੀ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਕਿਉਂ ਜੁੜਿਆ। ਇਸ ਸੈਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ 'ਚ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ 'ਚ ਲਾਉਡ-ਸਪੀਕਰ ਵਰਗੇ ਧੂਨੀ ਯੰਤਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਐਪਰ ਦਰਸਕ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤਾਈਂ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਮਜਬੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਲਾਉਡ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਬੋਲਣ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਇਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਇਸ ਸੈਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਣ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਰਸੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨਾਟ-ਸੈਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮਕਰਨ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮਨਸੂਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਪਰਸੀਆ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕੋਈ ਪਰਸੀਆ ਤੋਂ ਭਾਰਤ 'ਚ ਆਈ ਸੈਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਪਨੀਆਂ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ 'ਚ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਥੀਏਟਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਵੱਲੋਂ ਕਿਰਾਏ 'ਚ ਛੋਟ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਸਪੈਸ਼ਲ ਟਰੇਨਾਂ 'ਚ ਸਫਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਨਰੇਟਰ ਵੀ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਬਿਜਲੀ ਕੁੱਝ ਹੀ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ 'ਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਹਾਲੇ ਛੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਕਸਬਿਆਂ 'ਚ ਬਿਜਲੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਮੇਲੇ ਮੇਰਠ, ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ, ਮੁਜ਼ਫ਼ਰਗੜ੍ਹ, ਅਲੀਗੜ੍ਹ, ਸਹਾਰਨਪੁਰ, ਨੌਚੰਦੀ ਆਦਿ ਮੇਲਿਆਂ 'ਚ ਥੀਏਟਰ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੰਚ 'ਤੇ ਸਲਾਈਡ ਬਦਲ ਕੇ ਰੰਗ-ਬਿਰੰਗੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ, ਤਾਂ ਜਗਮਗਾਹਟ ਨਾਲ ਲੋਕ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗਦੇ, ਕਮਾਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਲਈ ਪਾਰਸੀ ਥਿਊਟਰ ਨੂੰ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਮਾਂ ਦਰਜਾ ਦੇਣਾ ਮਨਾਸਬ ਹੈ।

ਦੱਖਣ 'ਚ ਤਾਮਿਲ ਤੇ ਤੇਲਗੂ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਪਾਰਸੀ ਸ਼ੈਲੀ 'ਚ ਹੋਏ ਨਾਟਕ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ 'ਚ ਵੀ ਹੋਏ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਬੰਗਾਲ 'ਚ ਬੰਗਾਲੀ ਲੇਖਕ ਗਿਰੀਸ਼ ਬਾਬੂ, ਰਾਨੀ ਬਾਬੂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਿਆ। ਬਿਹਾਰ 'ਚ ਰੁਸਤਮਜੀ ਮੌਦੀ ਜੋ ਤਿੰਨ ਭਰਾਵਾਂ 'ਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਕੇਕੀ ਮੌਦੀ, ਸੋਹਰਾਬ ਮੌਦੀ ਦੀ ਕੰਪਨੀ 'ਆਰੀਆ ਨੈਤਿਕ' ਨਾਗਪੁਰ, ਜਬਲਪੁਰ, ਗਯਾ, ਭਾਗਲਪੁਰ, ਪਟਨਾ ਆਦਿ 'ਚ ਨਾਟਕ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਹਰ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਸੋਹਰਾਬ ਮੌਦੀ ਬਖੁਬੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਨ। 'ਵੀਰ ਅਭਿਮੰਨਿਉ', 'ਹੈਮਲਟ', 'ਦਿਲਫ਼ਰੋਸ਼', 'ਖੁਬਸੂਰਤ ਬਲਾ' ਆਦਿ ਉਸ ਦੌਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਕਬੂਲਤੀਨ ਢਰਾਮੇ ਸਨ।

ਪਾਰਸੀ ਨਾਟਕਾਂ 'ਚ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸਿੱਖ, ਈਸਾਈ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਛਨਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛਨਕਾਰਾਂ 'ਚ ਮਾਸਟਰ ਮੋਹਨ, ਅਬਦੂਲ ਰਹਿਮਾਨ ਕਾਬੂਲੀ, ਸੁਰਜ ਰਾਮ, ਕੋਵਾਸਜੀ ਖਟਾਊ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਜੀ ਖਬਾਤਾ, ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਪਟੇਲ, ਐਡਸਰ ਠੂੰਠੀ, ਕੇਕੀ ਅੜਾਜ਼ਨੀਆਂ, ਸੋਹਰਾਬ ਜੀ, ਡੋਹਰਾਵਜੀ ਮੇਵੇਵਾਲਾ, ਸੋਹਰਾਵਜੀ ਓਗਰਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ। ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਮਰਦ ਪਾਤਰ ਹੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਨ। 1885 'ਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਬੱਲੀਵਾਲ ਕੰਪਨੀ' ਨੇ ਦੋ ਵੇਸਵਾਵਾਂ 'ਗੁਲਜ਼ਾਰ' ਅਤੇ 'ਬਿਜਲੀ' ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੰਪਨੀ 'ਚ ਦਾਖਿਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਵੀ ਕੰਪਨੀਆਂ 'ਚ 'ਬਾਜ਼ਾਰ' ਔਰਤਾਂ ਆਈਆਂ। ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਅਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਮਰਦ ਕਲਾਕਾਰ ਸਨ, ਉਹ ਬੇਸ਼ਤਰ ਔਰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਲੰਮੇ ਵਾਲ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਫਿਲਮ ਜਗਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਫਿਲਮਸਾਜ਼ ਵੀ. ਸ਼ਾਤਾਂਰਾਮ 'ਬਾਲ ਗੰਧਰਵ' ਦੀ ਕੰਪਨੀ 'ਚ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਾਸਟਰ ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ, ਮਾਸਟਰ ਨਿਸਾਰ, ਗੁਲਾਮ ਹੈਦਰ ਸਿੰਘੀ', ਨਰਬਦਾ ਸ਼ੰਕਰ ਆਦਿ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਸਨ।

14 ਮਾਰਚ 1931 'ਚ ਪਹਿਲੀ ਬੋਲਦੀ ਟਾਕੀ ਫਿਲਮ ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਮੁਵੀਟੋਨ ਕੰਪਨੀ,

ਬੰਬੇ ਦੀ 'ਆਲਮ ਆਰਾ' ਬਣੀ, ਜਿਸ 'ਚ ਪ੍ਰਿਥਮੀਰਾਜ ਕਪੂਰ' ਨੇ ਵੀ ਅਦਾਕਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਲਕੱਤੇ ਦੀ ਮਾਦਨ ਥੀਏਟਰਸ, ਕਲਕੱਤਾ ਦੀਆਂ 'ਸੀਰੀਜ਼-ਫਰਹਾਦ', ਲੈਲਾ 'ਮਜਨੂੰ', 'ਸਕੰਡਲਾ' (1931) ਆਦਿ ਕਈ ਕੰਪਨੀਆਂ ਆਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ

ਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਫਿਲਮ-ਮੱਦਾਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਫਿਲਮ ਕੰਪਨੀਆਂ ਬਣੀਆਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ‘ਸਰੋਜ ਕੰਪਨੀ’, ‘ਸਾਗਰ ਮੁਵੀਟੋਨ’, ‘ਮਿਨਰਵਾ ਮੁਵੀਟੋਨ’, ‘ਕਾਰਦਾਰ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ’, ‘ਬਾਲ ਗੰਧਰਵ ਕੰਪਨੀ’ ਖਾਸ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਿਲਮ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਪਾਰਸੀ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਪਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। 1950 ਦੇ ਆਉਂਦਿਆਂ-ਆਉਂਦਿਆਂ ਪਾਰਸੀ ਰੰਗਮੰਚ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹੁਣ ਤਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ੁਹੂਲੀਅਤ ਨੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਕਾਇਆ ਪਲਟ ਕੇ ਹੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬੋਲਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਜੋ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰ ਸਨ, ਉਹ ਹੀ ਫਿਲਮਾਂ ’ਚ ਲਏ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਫਿਲਮਾਂ ’ਚ ਪਲੇਅ-ਬੈਕ ਯਾਨੀ ਪਸ-ਏ-ਪਰਦਾ ਗੁਲੂਕਾਰੀ ਤਾਂ 1935 ’ਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਉਦੋਂ ਤੀਕਰ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ, ਜੋ ਸੰਵਾਦ ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ ’ਚ ਬੋਲ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਸੰਗੀਤ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਤੋਂ ਲਿਖਾਰੀ ਵੀ ‘ਪਾਰਸੀ ਥੀਏਟਰ’ ਤੋਂ ਹੀ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ’ਚ ਮੌਸੀਕਾਰ ਪੰਡਿਤ ਖੇਮਚੰਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨੌਜਾਦ ਅਲੀ, ਸੀ. ਰਾਮ ਚੰਦਰ, ਆਗਾ ਹਸ਼ਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਪੰਡਿਤ ਨਾਰਾਇਣ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਬੇਤਾਬ, ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਸ਼ੈਦਾ, ਮੁਣਸ਼ੀ ਦਿਲ, ਮੁਣਸ਼ੀ ਸ਼ੰਮਸ, ਪੰਡਿਤ ਭੂਸਣ ਆਦਿ। ਬੁੱਧੀ ਚੰਦਰ ਅਗਰਵਾਲ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਕਮਲਦਾਸ ਗੁਪਤਾ ਦੀ ਮੌਸੀਕੀ ’ਚ ਪੰਨੇਇਆ ਫਿਲਮ ‘ਜਵਾਬ’ (1942) ਇਹ ਗੀਤ ‘ਏ ਚਾਂਦ ਛੁਧ ਨਾ ਜਾਨਾ, ਜਬ ਤਕ ਮੈਂ ਗੀਤ ਗਾਉ’ (ਕਾਨਨ ਬਾਲਾ) ਅਤੇ ਪੰਚੋਲੀ ਆਰਟ ਪਿਕਚਰਸ, ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਫਿਲਮ ‘ਜਸੀਦਾਰ’ (1942) ’ਚ ਸਮਸ਼ਾਦ ਬੇਗਮ ਦਾ ਗਾਇਆ ‘ਦੁਨੀਆ ਮੈਂ ਗਰੀਬਾਂ ਕੇ ਆਰਾਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਤਾ’, ਜਿਸ ਦੀ ਮੌਸੀਕੀ ਮਾਸਟਰ ਗੁਲਾਮ ਹੈਦਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਨੇ ਮੁਰੱਤਿਬ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਬੋਲ ਕਮਰ ਜਲਾਬਾਦੀ-ਬਹੜਾਦ ਲਖਨਵੀ ਨੇ ਲਿਖੇ ਉਸ ਵਕਤ ਬੇਹੱਦ ਮਕਬੂਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਾਸਟਰ ਗੁਲਾਮ ਹੈਦਰ, ਲਾਹੌਰ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ‘ਪੰਚੋਲੀ ਆਰਟ ਸਟੂਡੀਓ’ ਦੇ ਸਥਾਈ ਮੌਸੀਕਾਰ ਸਨ। ਮਅਰੂਫ਼ ਗੁਲੂਕਾਰਵਾਂ ਨੂਰਜਹਾਂ, ਸਮਸ਼ਾਦ ਬੇਗਮ, ਉਮਰਾਜ਼ੀਆ ਬੇਗਮ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਅਤੇ ਲਤਾ ਮੰਗੇਸ਼ਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਸਨ।

1934-35 ’ਚ ਫਿਲਮਾਂ ’ਚ ਪਿੱਠ-ਵਰਤੀ ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਸਹਿਗਲ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਥ, ਮੋਤੀ ਲਾਲ, ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ, ਕਰਨ ਦੀਵਾਨ, ਸ਼ਿਆਮ, ਜਯ ਰਾਜ, ਰਹਿਮਾਨ, ਦਲੀਪ ਕੁਮਾਰ, ਦੇਵ ਆਨੰਦ, ਰਾਜ ਕਪੂਰ, ਪਰਾਣ ਵਰਗੇ ਦਿੱਗਜ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ‘ਪਾਰਸੀ ਥੀਏਟਰ’ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਫਿਲਮਾਂ ’ਚ ਵੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅਦਾਕਾਰੀ ਦੀ ਦੌੜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਇਹੀ ਵਜ਼ਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਬੇਤਹਾਸ਼ਾ ਚਮਕ-ਚਮਕ ’ਚ ਪਾਰਸੀ ਥੀਏਟਰ ਗਵਾਚ ਗਿਆ।

ਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ
ਫਿਲਮ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ,
ਪਟਿਆਲਾ
ਸੰਪਰਕ:
80544-51398

ਮਾਈਕਰ ਐੱਜਰੋ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਮੁਰਤੀ-ਘਾੜਿਆਂ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਮਾਈਕਲ ਐੱਜਲੋ ਦਾ ਜਨਮ ਇਟਲੀ ਦੇ ਕੈਪ੍ਰੀਸ, ਟਸਕਨੀ ਅੰਦਰ ਸੰਨ 1475 ਵਿਚ ਲੋਡੋਵਿਸੋ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਰੈਜੀਡੈਂਟ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਸਨ। ਅਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ 31ਵੀਂ ਬਸੰਤ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਦਮ ਅਤੇ ਹਵਾ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕਿ ਸਵਰਗ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢੋ ਜਾਣ ਤੱਕ ਤੇ ਮਹਾਂ-ਪਰਲੋ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਦੇ ਹੋਏ, ਵਿਸ਼ਵ ਕਲਾ ਦੀ ਇਕ ਧਰੋਹਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਗੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਐੱਜਲੋ ਦੀ ਪਛਾਣ ਇੱਕ ਚਿੱਤਰ-ਘਾੜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅੰਦਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਅੰਦਰਲੇ ਗਹਿਰ-ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਮਾਈਕਲ ਐੱਜਲੋ ਦੇ ਆਤਮ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਚਰਚ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਨਿਰਕੁਸ਼ਤਾ, ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਹਨੇਰ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਐੱਜਲੋ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤਿੰਨ ਛੰਦ ਰੂਪਾਂ- ਸਾਨੈਟ, ਮੈਡ੍ਰਿਗਲ ਅਤੇ ਕਵਾਟ੍ਰੋ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਇਕ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਅਸੀਂ ਇੱਥੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲੈ ਰਹੇ ਹਾਂ-

ਹਰ ਬੀਤ ਰਹੇ ਪਲ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ
ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੁਦ ਤੋਂ ਦੂਰ ਭੱਜਦਾ ਅਤੇ ਘ੍ਰਣਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ
ਮਹਿਮਾ ਮਈ, ਓਨੀ ਹੀ ਸਜੀਵ ਉਮੀਦ ਦੇ ਨਾਲ
ਤੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ
ਅਤੇ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕਰੀਬ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ
ਓਨਾ ਹੀ ਘੱਟ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
ਤੇਰੇ ਮੁੱਖ
ਤੇ ਸੰਘੂਰਨ ਮੁਕਤੀ 'ਚ ਰੰਗੀਆਂ ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ
ਉਹ ਇੱਛਾ ਹੈ ਮੈਨੂੰ
ਜਿਸ ਦਾ ਵਚਨ ਪਰਲੋਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿਤਾ ਹੈ;
ਤੇ ਹਰ ਦੂਜੇ ਚਿਹਰੇ 'ਚ ਜੋ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ
ਉਸ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ 'ਚ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹਾਂ
ਕਿ ਹਿਰਦੇ ਹੀਣ ਅੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ
ਜਿਸ ਨੇ ਅਪਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ
ਦੇਹ ਅਤੇ ਆਤਮਾ
ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਉਪਰ ਵਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ
ਕਿ ਇਸ ਅੰਨ੍ਹੇ ਤਾਬੂਤ ਅੰਦਰ
ਹੋਵੇਗਾ ਤੇਰਾ ਅੰਤ।

ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਲੋਅ ਜਾਂ ਲਪਟ
ਜਿੰਨੇ ਬਪੇੜੇ ਸਹਿੰਦੀ ਏ ਹਵਾ ਦੇ
ਓਨੀ ਹੀ ਤੇਜ਼, ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
ਓਵੇਂ ਹੀ
ਹਰ ਉਹ ਖੂਬੀ
ਜੋ ਅਸਮਾਨੀ ਨਿਆਮਤ ਦੇ ਬਗੈਰ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
ਜਿੰਨੇ ਹਮਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਉਪਰ
ਓਨੀ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇੱਕ ਮਾਲਕ ਅਪਣੇ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਜਦ ਕੈਦਖਾਨੇ ਵਿਚ ਜਕੜ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ
ਮੋਟੀਆਂ-ਭਾਰੀ ਜੰਜੀਰਾਂ ਅਤੇ ਨਾ-ਉਮੀਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ,
ਇਸ ਤਰਾਂ ਆਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨੌਕਰ ਅਪਣੀ ਇਸ ਬਦਹਾਲੀ ਦਾ
ਕਿ ਸੁਪਨੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।
ਅਤੇ ਆਦਤ- ਵਿਵਹਾਰ ਤਾਂ ਸ਼ੇਰ ਤੇ ਸੱਧ ਨੂੰ ਵੀ
ਪਾਲਤੂ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ-
ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬਾਘ ਨੂੰ ਵੀ,
ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਕਲਾਕਾਰ
ਕੰਮ ਦੀ ਬਕਾਨ ਨਾਲ ਲੱਥਪੱਥ
ਪਸੀਨੇ ਦਾ ਆਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੋਣ 'ਤੇ
ਦੁਗੱਣੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਜੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕੰਮ 'ਤੇ
ਪਰ ਅੱਗ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਉਦਾਹਰਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ
ਕਿਉਂਕਿ
ਭਾਵੇਂ ਹੀ ਉਹ
ਜੰਗਲ ਦੇ ਹਰੇ-ਭਰੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਨਮੀ ਨੰ ਦੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ,
ਇੱਕ ਥੱਕ ਚੁੱਕੇ ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਗਰਮਾਹਟ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਉਹ
ਪਾਲਣਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ
ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਨਵੀਂ ਜਿੰਦਗੀ ਮੋੜਦੀ ਹੈ ਉਹ
ਤਾਜ਼ਗੀ ਤੇ ਚੁਸਤੀ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ
ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ
ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਛੂਕ ਨਾਲ ਪਿਆਰ
ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ
ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ
ਅਪਣੀ ਗਲਵੱਕੜੀ ਵਿਚ ਘੁੱਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਤੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ

ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਅਨੇ ਕਸਦਾ ਹੈ

ਕਿ ਬੁੱਢਾਪੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਖੁਬਸੂਰਤ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹੈ

ਤਾਂ ਉਹ ਮਹਾਂ-ਝੂਠਾ ਹੈ।

ਆਤਮਾ ਜੋ ਸੁਪਨੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੀ

ਕੋਈ ਪਾਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ-

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ.

ਜੇਕਰ ਉਹ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ

ਸੰਤੁਲਨ, ਮਰਯਾਦਾ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਤੇਰੀ ਖੁਬਸੂਰਤੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਿਆਰੀ

ਕੋਈ ਚਿਹਰਾ

ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ

ਕਰ ਸਕੇ ਬਰਾਬਰੀ ਉਸ ਤਸਵੀਰ ਦੀ

ਛੱਪੀ ਹੈ ਜੋ ਦਿਲ 'ਤੇ।

ਤੁੰ ਹੀ ਉਕਸਾਉਂਦੀ ਅਂ ਜਿਸ ਨੂੰ

ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਗਰਮਾਹਟ ਨਾਲ

ਹਫੂਮਤ ਕਰਦੇ ਹੋ,

ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹੀ ਖੰਭਾਂ ਨਾਲ

ਹਰਕਤ 'ਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹੋ!

ਵੇਰਵਾ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ
ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ੌਂਕੀ

ਕਵਿਤਾਵਾਂ

ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮੈਂ

ਭਰਮ ਟੁੱਟਣ 'ਤੇ
ਸਾਂਭ ਸਾਂਭ ਜਾਵਾਂ
ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲੇ ਛਿਣ
ਹੰਭਦੇ ਹਾਰਦੇ
ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ
ਗੁਆਚਦੇ
ਚਾਹੁੰਦਾ
ਤੂੰ ਹੋਣਾ
ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ
ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ
ਮੈਂ ॥

ਆਵਾਜ਼

ਆਵਾਜ਼ ਅੰਦਰ
ਹੋਂਦ ਧਾਰਦਾ ਸ਼ਬਦ
ਲੈਅਮਈ ਹੁੰਦਾ
ਨਿੜ ਕਰਦਾ
ਰੰਗਾਂ 'ਚ ਵਟਦਾ
ਅਨੰਤ ਧਰਤੀਆਂ
ਅਨੰਤ ਅੰਬਰ
ਅਨੰਤ ਰੂਪਾਂ 'ਚ ਤੁਰਦਾ
ਊਡਦਾ
ਆਵਾਜ਼ ਅੰਦਰ ਹੀ
ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ
ਸਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਾਰ ॥

ਆਦਿ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਕਵਿਤਾ

ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ
ਕਿਸੇ ਯੁੱਗ 'ਚ
ਲਗਵਾਇਆ ਸੀ ਮੇਰੇ ਦਾਦੇ ਨੇ
ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦਾ ਇਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਦਰਵਾਜ਼ਾ
ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਯੁੱਗ 'ਚ
ਉਖਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਹ ਦਰਵਾਜ਼ਾ
ਤੇ ਲਗਵਾ ਲਿਆ ਸੀ
ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ-ਨਕੋਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ
ਘਰ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਦੁਆਰ 'ਤੇ ਲੱਗਿਆ
ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ
ਉਹ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ॥

ਇਕ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਕਿਸ਼ਤੀ

ਅੰਬਰ 'ਤੇ
ਉੱਡ ਰਹੇ ਨੇ ਪੰਛੀ
ਹਰ ਸੀਮਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ
ਬਾਰੀ ਰਾਹੀਂ
ਭਰ ਗਿਆ ਮੇਰਾ ਕਮਰਾ
ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਅਕਾਰ ਬਦਲਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਨਾਲ
ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ
ਬਾਰਿਸ਼ ਹੋਵੇਗੀ
ਵਹਿਦੇ ਪਾਣੀ 'ਚ
ਇਕ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਕਿਸ਼ਤੀ
ਮੇਰੀ ਵੀ ਹੋਵੇਗੀ ॥

ਮਹਿਕ

ਬਾਰਸ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ

ਮੈਂ ਸੁਣਦਾਂ
ਇਕ ਲਹਿਰਦੀ ਆਵਾਜ਼

ਅਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਉੰਗਲਾਂ
ਧਰਤੀ ਦੇ ਹਰਮੌਨੀਆਮ ‘ਤੇ
ਕਿਵੇਂ ਨੱਚ ਰਹੀਆਂ ਹਨ

ਮੈਨੂੰ ਉੰਗਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਰਮੌਨੀਆਮ
ਤੇ ਹਰਮੌਨੀਆਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ
ਉੰਗਲਾਂ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ

ਇਸ ਵੇਲੇ
ਮੈਂ ਉਸ ਮਹਿਕ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਹੈ
ਜੋ ਧਰਤੀ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ‘ਚੋਂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ

ਬਾਰਸ ਤੇਰੀ ਹਮਸ਼ਕਲ ਹੈ॥

ਹਮਕਦਮ

ਅਸਲ ਕੀ ਹੈ
ਜਾਂ
ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਕੋਈ
ਨਕਲ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਂ ਕੋਰੇ ਸਫੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ

ਉਹ ਭਰ ਗਿਆ
ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ

ਰਹਿ ਗਿਆ ਫਿਰ ਵੀ
ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ
ਦੱਸਣ ਖੁਣੋਂ

ਮੈਂ ਰਬੜ ਨਾਲ
ਮਿਟਾ ਦਿੱਤੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ

ਕੋਰੇ ਸਫੇ 'ਤੇ
ਅਜੇ ਵੀ ਸਨ ਕਥ ਨਿਸ਼ਾਨ

ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ
ਜੋ ਕੋਰੇ ਸਫੇ ਨੂੰ
ਮੁੜ ਕੋਰਾ
ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦੇ ਰਹੇ

ਪੈਨਸਿਲ ਤੇ ਰਬੜ
ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ ਦਾ
ਪਹਿਲਾ ਪਿਆਰ
ਲਿਖਣ ਮਿਟਾਉਣ 'ਚ
ਜਿਉਂਦੇ ਨੇ ਦੋਹੋਂ
ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ॥

ਜਿਉਣ ਦੀ ਕਲਾ

ਇਹ ਅਰਥ
ਜੋ ਜੀਵੰਤ ਹੋ ਉੱਠੇ
ਮੇਰੇ ਸਾਹਮੰ

ਜੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਦੇਹ 'ਚੋਂ ਹੋ ਕੇ
ਨਾ ਆਉਂਦੇ
ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਆਉਂਦੇ

ਮੈਂ ਹੱਸਦਾ ਹਾਂ, ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ
ਰੋਦਾ ਹਾਂ, ਲੜਦਾ ਹਾਂ
ਚੁਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ

ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ
ਸਭ ਕਾਸੇ ਤੋਂ

ਮੈਨੂੰ ਜਿਉਣਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ
ਜਿਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਨਹੀਂ

ਪੱਗ

ਪੱਗ ਮੈਂ
ਸਿਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ
ਅਕਾਸ਼ 'ਤੇ ਬੰਨਦਾ ਹਾਂ

ਸਿਰ ਤਾਂ
ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਭਿੜਨ ਨੂੰ
ਤਿਆਰ ਹੈ

ਇਹਦੇ ਅੰਦਰ ਤਾਂ
ਮੈਂ
ਕਾਰਸਤਾਨੀਆਂ
ਸਿਰ ਚੁੱਕੀ ਬੈਠੀਆਂ ਨੇ

ਪੱਗ
ਮੈਂ ਸਿਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ
ਅਕਾਸ਼ 'ਤੇ ਬੰਨਦਾ ਹਾਂ

ਇਸੇ ਲਈ
ਧਰਤੀ ਮੈਨੂੰ
ਤੁਰਨ ਜੋਗੀ ਥਾਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ

ਤੇ ਮੈਂ ਤੁਰਦਾ ਹਾਂ
ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕਰ ॥

ਸਰਬੰਧ

ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ
ਕਿਸੇ ਯੁੱਗ 'ਚ

ਤੁੱਖ ਤੋਂ ਮੰਗਿਆਂ ਟਾਹਣਾ ਇਕ
ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ
ਹਲ ਘੜਿਆ
ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ

ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਆ ਬੀਅ
ਰਹੱਸ ਇਹ ਕਥਾ ਦਾ
ਕਥਾ 'ਚ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ
ਤੇਸਾ ਆਰੀ ਰੰਦਾ ਗੁਨੀਆਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ

ਲਹਿ ਲਹਾਉਂਦੀਆਂ ਬੱਲੀਆਂ ਹਰੀਆਂ
ਫਿਰ ਸੁਨਹਿਰੀ
ਪਿੜ੍ਹੀ ਰੜੇ ਮੈਦਾਨ
ਮੰਹੀਂ ਹਨੇਰੀ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਓਟ
ਦਾਣਿਆਂ ਦਾ ਬੋਹਲ

ਚੱਕੀ 'ਚ ਮਾਂ ਪੀਂਹਦੀ
ਸੂਰਜ ਦੇ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਗੰਨ੍ਹਦੀ ਚਾਅ ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਾਂ ਦੇ

ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਡਾਹੁੰਦੀ ਦੁੱਖ ਆਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ
ਤਵੇ 'ਤੇ ਫੁੱਲਦੀ ਰੋਟੀ
ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਰੱਖਦੀ
ਛਾਬੇ 'ਚ
ਗਲੀ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਲਈ
ਚਿੜੀਆਂ ਜਨੌਰਾਂ ਦੇ ਭੋਰ-ਚੋਰ ਵਾਸਤੇ

ਰੋਟੀ ਦਾ ਕੇਹਾ ਸਰਬੰਧ ਬੰਦੇ ਨਾਲ

ਊਹ ਖਾਣ ਲਈ
ਪਹਿਲੀ ਬੁਰਕੀ
ਤੇੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਖਦੀ-
ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਈਂ ਰੱਬਾ ॥

ਓਕ

ਓਕ
ਪਹਿਲਾ ਭਾਂਡਾ
ਤੇਹ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਰਾਹ
ਨਦੀ ਦਾ ਆਲੂਣਾ

ਓਕ
ਕੀਮਾ ਮਲਕੀ ਦੀ
ਗਾਬਾ ਦਾ ਮੰਗਲਾਚਰਣ

ਭਾਈ ਘਨੱਈਏ ਨੂੰ
ਦੀਂਹਦਾ ਹਰ ਮੁੱਖ ਗੁਰੂ ਦਾ ॥

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਰਾ ਹੈ ?

ਮੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ
ਸਵਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ
ਤੁਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ
ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਭੀੜ੍ਹੁ

ਮੈਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਚ

ਭੀੜ੍ਹੁ
ਖਤਮ ਕਰਦੀ ਹੈ
ਇਕ ਸਾਬਤ-ਸਬੂਤਾ ਦਿਨ
ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਲਭਦਿਆਂ
ਭੀੜ੍ਹੁ
ਸਿਰ ਲੁਕਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਰਾਤ 'ਚ
ਆਪਣਾ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਗੁਆ

ਮੈਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਚ

ਮੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਨੇ
ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ
ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਦੇ
ਜਾਣਦੇ ਉਹੋ ਜਿਹਾ
ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹਾਂ
ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ

ਮੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ
ਮੈਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ
ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ

ਪਿੰਡਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ

ਸਾਰੀਆਂ ਸੜਕਾਂ

ਦਮ

ਤੇੜ

ਜਾਂਦੀਆਂ

ਨੇ

ਮੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ

ਇੱਥੇ ਅਜੇ ਵੀ

ਟੋਏ ਕਿੰਨੇ ਹੀ

ਜੋ ਨਹੀਂ ਭਰੇ

ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਉਮਰਾਂ

ਖਪ ਗਈਆਂ ਇਹਨਾ ਵਿਚ

ਮੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ

ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੇ- ਵੱਡੀਆਂ ਉਚੀਆਂ

ਬਜ਼ਾਰ ਨੇ- ਸਜੇ ਸਜੇ

ਲੋਕ ਨੇ- ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਲਿਫਾਫਿਆਂ 'ਚ ਬੰਦ

ਮੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ

ਇਕ ਤੂੰ ਨਹੀਂ

ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਤਸੱਵਰ ਕਰਦਾਂ

ਇਕ ਮਸੱਵਰ ਵਾਂਝ

ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ

ਮੈਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਰਾ ਹੈ

ਪਰ ਅਸੰਖ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ

ਕਦੇ ਵੀ

ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ

ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਰਾ ਹੈ॥

**

ਹੱਸ ਲੈ ਯਾਰ

ਸੂਰਜ ਚਮਕਿਆ
ਧਰਤੀ ਘੁੰਮੀ
ਹਵਾ ਵਹਿਣ ਲੱਗੀ ਹੈ
ਇਸ ਕਵਿਤਾ 'ਚ

ਲਓ ਦੇਖੋ
ਵਹਿ ਤੁਰੀਆਂ ਨੇ ਨਦੀਆਂ
ਝੂੰਸ ਉੱਠੋ ਨੇ ਰੁੱਖ
ਖਿੜ੍ਹ ਗਏ ਨੇ ਫੁੱਲ
ਗਾਉਣ ਲੱਗੇ ਨੇ ਪੰਛੀ

ਬੰਦਿਆ
ਇਕ ਤੂੰ ਹੀ ਹੈ
ਜੋ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ
ਕਿਵੇਂ ਵੀ

ਹੱਸ ਲੈ ਯਾਰ ॥

**

ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ :

ਚਾਰ ਕਾਵਿ-ਕਿਤਾਬਾਂ- ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ (1996) ਅਕਾਰਨ (2001) ਸਿਆਹੀ ਘੁੱਲੀ ਹੈ(2011,15) ਓਕ (2016) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ।

ਦੋ ਕੱਪ ਚਾਹ (ਦੇਵਨੀਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਕਵਿਤਾ), ਹਰੇ ਹਰੇ ਤਾਰੇ (ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹਾਇਕੂ),
ਦੂਰ ਦੇ ਪੰਛੀ (ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਅੱਠ ਕਵੀ)

ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਿੰਦੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਨੇਪਾਲੀ , ਬੰਗਲਾ ਤੇ ਕੰਨੜ ' ਅਨੁਵਾਦ।

ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਮਾਹਿਰ ਕਵਿਤਾ ਪੁਰਸਕਾਰ।

ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ

ਸੰਪਰਕ : #451 ਏ, ਵਾਰਡ 1, ਸ਼ਰਮਾਂ ਸਟਰੀਟ, ਮਾਨਸਾ-151505 (ਪੰਜਾਬ)
ਫੋਨ 9872375898

ਛੱਲਾ

ਹੋ ਛੱਲਾ ਅੱਖੀਆਂ ਲਾਵੇ
ਕਿ ਹੋਵੇ ਰਾਜ ਲੋਕਾਂ ਦਾ
ਗੱਡੀ ਛੁਕਦੀ ਲਹੌਰੇ ਆਵੇ

ਹੋ ਛੱਲਾ ਕਰਦੈ ਦੁਆਵਾਂ
ਕਿ ਮਿੱਠੜੇ ਮੇਵੇ ਨੇ ਧੀਆਂ
ਯਾਰ ਨੇ ਠੰਢੀਆਂ ਛਾਵਾਂ

ਹੋ ਛੱਲਾ ਦਰਦ ਵੰਡਾਵੇ
ਕਿ ਨਸਲਾਂ ਕਨੇਡਾ ਟੱਪੀਆਂ
ਬਾਪੂ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਟ ਪਿੱਟ ਜਾਵੇ

ਹੋ ਛੱਲਾ ਰਾਤ ਇਕ ਕਾਲੀ
ਕਿ ਸਾਡੇ ਆਵੇ ਸਾਲ ਮਗਾਰੇ
ਸਾਡੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ ਦੀਵਾਲੀ

ਹੋ ਛੱਲਾ ਪੜ੍ਹਾਏ ਬਾਣੀ
ਕਿ ਪਰਦੇ ਹਟਾ ਸੋਹਣਿਆ
ਦੇਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਇਕੋ ਵੇ ਕਹਾਣੀ

ਹੋ ਛੱਲਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ
ਕਿ ਤਖਤਾਂ ਨੂੰ ਪਉ ਸਿੱਟਣਾ
ਕਰਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਮਾ ਮਰਦਾ

ਹੋ ਛੱਲਾ ਮਿੱਟੀ ਜਾਇਆ
ਕਿ ਦਾਜ਼ ਚਿੱਠੀ ਮੌਤ ਦੀ ਕੁੜੇ
ਦੇਖੀਂ ਕਰ ਨਾ ਬੈਠੇ ਨੀ ਕੁਛ ਤਾਇਆ

ਹੋ ਛੱਲਾ ਪੈੜਾਂ ਭਾਲੇ
ਕਿ ਹੀਰ, ਮਹੀਵਾਲ ਤੇ ਦੁੱਲਾ
ਹਾਏ ਨੀ ਸਿਆਸਤਾਂ ਨੇ ਖਾਲੇ

ਹੋ ਛੱਲਾ ਮੁੰਜ ਦੇ ਮੰਜੇ
ਕਿ ਪੰਜਾਬ 'ਚੋ ਪੰਜਾਬ ਮੁੱਕਿਆ
ਨੱਪੇ ਚਗਲਾਂ ਤਖਤ ਹੁਣ ਪੰਜੇ

ਹੋ ਛੱਲਾ ਧੁੱਪੇ ਸੜ੍ਹਦਾ
ਕਿ ਭੁੱਲ ਜਾਵੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਨੂੰ
ਦੌਰ ਅੱਜ ਦਾ ਦੱਸੀ ਵੇ ਕਿਹੜੀ ਪੜ੍ਹਦਾ

ਹੋ ਛੱਲਾ ਖੇਡੇ ਹੇਲੀ
ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਸਰੇਆਮ ਆਖਦੀ
ਮਾਰ ਦੇਣੀ ਏ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਹਰ ਬੋਲੀ

ਹੋ ਛੱਲਾ ਅਲਖ ਜਗਾਵੇ
ਕਿ ਮਾਂ ਦੇਆਂ ਪੈਰਾਂ ਕੋਲ ਵੇ
ਸਿੱਧੀ ਸ਼ਿਵ ਕੋਲੋ ਚੱਲ ਗੰਗਾ ਆਵੇ

ਹੋ ਛੱਲਾ ਨੈਣ ਪਿਆਸੇ
ਕਿ ਯਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵਿਚ ਬਦਲੇ
ਲੈ ਲੇ ਯਾਰਾਂ ਤੋ ਹਾਸੇ

ਹੋ ਛੱਲਾ ਝਾਤਾਂ ਪਾਵੇ
ਕਿ ਪੁਆ ਕੇ ਖੈਰ ਸਦੀਆਂ ਦੀ
ਕੋਈ ਝੂਲਦਾ ਟਿੱਲੇ ਨੂੰ ਜਾਵੇ

ਹੋ ਛੱਲਾ ਨੀਤਾਂ ਤਾੜੇ
ਕਿ ਅੰਗ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ
ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਜੋ ਜੋ ਸਾੜੇ

ਹੋ ਛੱਲਾ ਪਾਣੀ ਰੰਗ ਦਾ
ਕਿ ਬਾਡਰਾਂ ਦੀ ਖੱਟੀ ਖਾ ਰਹੇ
ਪੂਜੀਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬੈਨੀਫਿਟ ਜੰਗ ਦਾ

ਹੋ ਛੱਲਾ ਲੇਖ ਕੋਈ ਹਰਿਆ
ਕਿ ਫੇਸਬੁਕ ਉਤੇ ਬੜ੍ਹਕਾਂ
ਬੱਚਾ ਬੱਚਾ ਮੱਥਾ ਲੌਣੇ ਡਰਿਆ

ਹੋ ਛੱਲਾ ਲਹੂ ਵੇ ਤੱਤਾ
ਕਿ ਰੁੱਖ ਚੀਰ ਚੀਰ ਸੁੱਟਤੇ
ਕਾਗਤ, ਪਲਾਈ, ਬਣੂ ਗੱਤਾ

ਹੋ ਛੱਲਾ ਬਾਤਾਂ ਪਾਵੇ
ਕਿ ਓਹੀ ਅੱਤਵਾਦੀ ਏ
ਇਕ ਡੰਗ ਦੀ ਰੋਟੀ ਜੋ ਖਾਵੇ

ਹੋ ਛੱਲਾ ਕਾਸਦ ਪਿੰਡ ਦਾ
ਕਿ ਘਰ ਘਰ ਏਹੀ ਏ ਰੌਲਾ
ਰੌਲਾ ਆਖਦਾ ਟੱਬਰ ਜਾਂਦੇ ਖਿੰਡਦਾ

ਕਿੰਦ ਨਾਹਲ ਸਿੰਘ
ਸੰਪਰਕ: 97809-09077

ਇੱਲਾਂ

ਇੱਲਾਂ ਅਕਸਰ ਦਿਸਦੀਆਂ
ਮੁਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਨੋਚਦੀਆਂ
ਛਿੱਡ ਭਰਦੀਆਂ
ਸਵਾਬ ਦਾ ਕੰਮ
ਗੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜੋ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੀਆਂ
ਸਵੱਛਤਾ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਤੇਰਦੀਆਂ
ਹੱਡਾ-ਰੋੜੀ ਦੀਆਂ ਆਸ਼ਕ ਹੁੰਦੀਆਂ
ਅਕਸਰ ਝਾਊਲਾ ਜਿਹਾ ਏ ਪੈਂਦਾ
ਦਿਲ ਚੰਦਰਾ ਉਦਾਸ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ
ਤਰੱਕੀ ਦੀਆਂ ਪੁਲਾਂਘਾਂ ਪੁੱਟਦਿਆਂ
ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਸਰ ਕਰਦਿਆਂ
ਭੀੜ-ਭੜਕੇ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ
ਇੱਲਾਂ ਸਿਰ 'ਤੇ ਮੰਡਰਾਉਂਦੀਆਂ
ਮਰੇ ਮਗਜ਼ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦੀਆਂ
ਬੰਦੇ ਦੀ ਔਕਾਤ ਸੁੰਘਦੀਆਂ
ਲਈ ਫਿਰਦਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ
ਕਿੰਨਾ ਕੁੱਝ ਹੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਿਕ
ਗਲਿਆ-ਸੜ਼ਿਆ, ਹਮਕਿਆ
ਜ਼ਹਿਰ ਜਿਹਾ ਸਵਾਦ
ਹੱਡਾ-ਰੋੜੀ ਦੀ ਸੜ੍ਹਾਂਦ
ਤਾਂ ਪਿੰਡੋਂ ਵੱਡੇ ਨਾਸੂਰ
ਔਕਾਤੋਂ ਵੱਡੇ ਨਾਸੂਰ
ਤਨ ਦੇ ਅੰਦਰ
ਮਨ ਦੇ ਐਨ ਵਿਚਕਾਰ
ਇੱਲਾਂ ਅਕਸਰ ਦਿਸਦੀਆਂ
ਮੁਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਨੋਚਦੀਆਂ...।

ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਸੋਹਲ
ਸੰਪਰਕ: drsksohal@hotmail.com

ਕਦੇ ਮਿਲ ਮਨਾ ਦਿਆ ਮੌਸਮਾਂ

ਕਦੇ ਮਿਲ ਮਨਾ ਦਿਆ ਮੌਸਮਾਂ
ਫੱਗਣੀ ਜਿਹੇ ਲਿਬਾਸ ਵਿੱਚ
ਜ਼ੰਦਿਗੀ ਤੁਰੀ ਏ ਦਰ ਤੱਕ
ਤੇਰੀ ਇਕ ਝਲਕ ਦੀ ਆਸ ਵਿੱਚ

ਬੱਦਲ ਰਹੇ ਬੱਸ ਗਰਜਦੇ
ਤੇਰੇ ਅੰਬਰੋਂ ਨਾ ਕਣੀ ਵਰੀ
ਚੁਪ ਬੀਜ ਤਿੜਕਦੇ ਰਹੇ
ਉਮੀਦ ਨਾ ਹੋਈ ਹਰੀ
ਬੱਸ ਉੱਗ ਰਹੀ ਏ ਭੁਦਕੁਸੀ
ਮਿੱਟੀ 'ਚ ਠਹਿਰੀ ਪਿਆਸ ਵਿੱਚ

ਸਾਡਾ ਜੀਣ ਵੀ ਹੈ ਇੰਜ ਦਾ
ਸਾਨੂੰ ਮਰਨ ਰੋਜ਼ ਪੁਕਾਰਦਾ
ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਸਾਹ ਵੀ ਇਸ ਤਰਾਂ
ਜਿਵੇਂ ਜੀ ਰਹੇ ਉਧਾਰ ਦਾ
ਪਲਾਂ ਦਾ ਕਾਰਾਵਾਸ ਹੈ
ਖਾਨਾ-ਬਦੇਸ਼ ਵਾਸ ਵਿੱਚ

ਫੱਗਣ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਉਲੰਘ ਕੇ
ਰੁੱਤ ਹਾੜ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਗਈ
ਅਸੀਂ ਚੇਤ ਚਿਤਵਦੇ ਰਹੇ
ਰੁੱਤ ਤਪਸ਼ ਦੀ ਜੂਨੇ ਪਈ
ਤੇ ਸਵਾਲ ਹੋ ਕੇ ਰੁਕ ਗਈ
ਵਿਚਕਾਰ ਅਟਕੀ ਸਾਸ ਵਿੱਚ

ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਫੇਰ ਵਿੱਚ
ਖੁਦ ਤੋਂ ਹੀ ਦਰ ਕਿਨਾਰ ਹਾਂ
ਹਰ ਪਲ ਨੇ ਏਵੇਂ ਵਰਤਿਆ
ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੇ ਕਰਜ਼ਦਾਰ ਹਾਂ
ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਖੁਰ ਰਹੀ
ਚੰਨ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਰਾਸ ਵਿੱਚ

ਕਦੇ ਮਿਲ ਮਨਾ ਦਿਆਂ ਮੌਸਮਾਂ
ਫੱਗਣੀ ਜਿਹੇ ਲਿਬਾਸ ਵਿੱਚ
ਜ਼ਿਦਿਗੀ ਤੁਰੀ ਏ ਦੂਰ ਤੱਕ
ਤੇਰੀ ਇਕ ਝਲਕ ਦੀ ਆਸ ਵਿੱਚ

-ਅਤਿੰਦਰ ਸੰਯੁ
ਸੰਪਾਦਕ 'ਏਕਮ'
98153-02081

ਕੰਪ

ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੇਖਦੀ ਸੀ ਓਹ ਮੈਨੂੰ
ਕੰਪ ਦੇ ਉੱਤੋਂ ਦੀ,
ਮੈਂ ਲੁਕ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ ਪਰ ,
ਓਹ ਦੇਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਅੱਡੀਆਂ ਚੁੱਕ ਚੁੱਕ,
ਮੈਂ ਹੋਰ ਓਹਲੇ ਲੁਕ ਜਾਂਦਾ

ਇੱਕ ਦਿਨ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ,
ਘਬਰਾ ਗਈ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਦੇਖਦੇ ਸਾਰ ,
ਸਿਰ ਫੜ ਲਿਆ ਉਸਨੇ ,
ਭੱਜ ਗਈ ਡਰ ਕੇ ,
ਮੈਂ ਹੱਸ ਪਿਆ
ਫਿਰ ਆ ਗਈ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ,
ਪਤਾ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰ ਆਵੇਗੀ
ਕੰਪ ਢਾਹ ਦਿੱਤੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦਿਨ,
ਹੋਰ ਘਬਰਾ ਗਈ ਓਹ ,
ਭੱਜੀ ਨਹੀਂ ਇਸ ਵਾਰ
ਕਦੀ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖੇ ,ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਵੱਲ
ਬੋਲੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ,
"ਬੱਸ ਆਹੀ ਗੱਲ ਸੀ ?
ਜੋ ਉਲਝਾਈ ਬੈਠਾ ਸੈਂ ?
ਜੇ ਐਧਰ ਵੀ ਤੂੰ ਸੈਂ ,
ਤੇ ਓਧਰ ਵੀ ਤੂੰ ਸੈਂ ,
ਤਾਂ ਕਿਉਂ ਕੱਢੀ ਕੰਪ ?
ਮੈਂ ਫਿਰ ਹੱਸ ਪਿਆ

ਇਸ ਵਾਰ ਓਹ ਵੀ ਹੱਸ ਪਈ ....

ਆਦਿ ਬੀਜ ਦੀ ਆਤਮਾ

ਕਰਜ਼ ਹੈ ਸਾਡੇ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ
ਪੁਰਖਿਆਂ ਦਾ
ਪਹੁੰਚਾਈ ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਜਿਹਨਾਂ

ਆਦਿ ਬੀਜ ਦੀ ਆਤਮਾ
ਰੱਖੀ ਸਾਂਭ

ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ,
ਫਰਜ਼ ਸਾਡਾ ਹੁਣ
ਸਾਂਭੀਏ ਓਦਾਂ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ
ਸੌਂਪੀਏ ਅੱਗੇ
ਲਾਹੀਏ ਕਰਜ਼
ਅਗਲੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ,

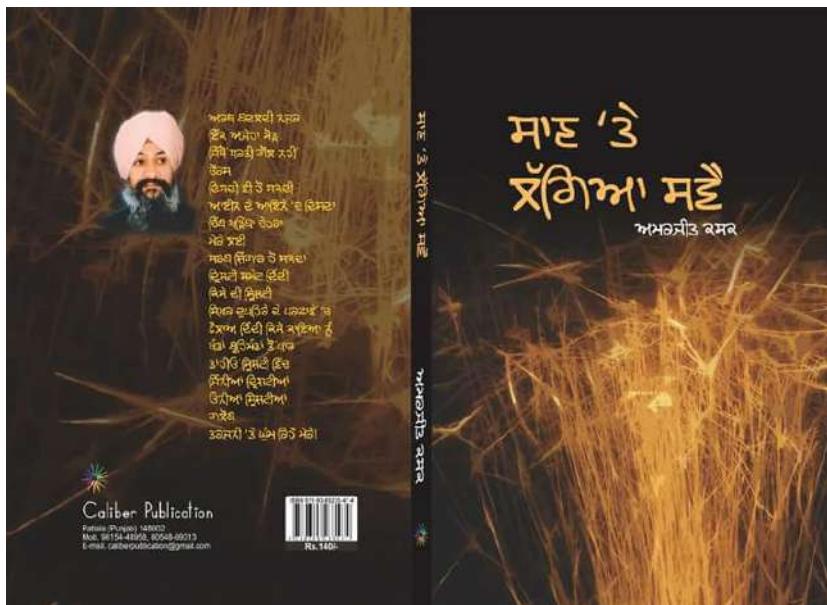
ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ
ਉਡੀਕ ਰਹੀਆਂ ਇਸਨੂੰ ?

-ਗਗਨ ਬਰਾੜ
khushwinder74@yahoo.co.uk

ਕਿਤਾਬ-ਚੜਚਾ

ਸਾਣ 'ਤੇ ਲੱਗਿਆ ਸਵੈ
ਕਵੀ: ਅਮਰਜੀਤ ਕਸਕ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ: ਕੈਲੀਬਰ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਸਾਣ 'ਤੇ ਲੱਗਿਆ ਸਵੈ ਅਮਰਜੀਤ ਕਸਕ ਦਾ ਚੱਥਾ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਪਿਛਲੇਰੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸਵੈ-ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਯੁੱਗ-ਚੇਤਨਾ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਸੌਂਕ ਫਰਮਾਉਣਾ ਜਾਂ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਗੋਂ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਜੂਝਣ ਜੋਗਾ ਹੋਣ ਲਈ ਜੰਗੀ ਮਸ਼ਕ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦੀ, ਹੋਈ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅਜਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਖੰਡਿਤ, ਬਿੜਕਦੀ ਤੇ ਡੋਲਦੀ ਸੁਰਤ ਅਤੇ ਮਖੌਟਾਪਾਰੀ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੋਸਲ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਹਿਰਦਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਬੁੜਾ-ਤੰਗੀਆਂ, ਕਾਣੀ-ਵੰਡ ਅਤੇ ਟੁੱਟਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪਸੀਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਦ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਸੁਪਨੇ ਉਡ ਰਹੇ ਨੇ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਅੱਪਗ੍ਰੇਡਿੰਗ ਹੋ ਰਹੀ ਛੋਟੇ ਦੀ
ਕੰਪਿਊਟਰ 'ਤੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਕਾਟਿੰਗ
ਚੇਹਰੇ ਦਾ ਫੇਸੀਅਲ

ਫੋਟੇ ਘਰ ਭੇਜੁੰਗਾ ਸਾਹਿਬ
 ਬੀਵੀ ਬੱਚਾ ਦੈਖੇਗਾ
 ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਣੇਗਾ
 ਉਹ ਸੁਪਨੇ ਭੇਜ ਰਿਹੈ ਘਰੇ
 ਸੁਪਨੇ ਜੋ ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਚ ਉਡ ਰਹੇ ਨੇ।

ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਧਾਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਤੱਕ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਣ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਰੰਦਾਤਮਕ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਗੀਣ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ-ਹੀਣਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਕਵੀ ਮਨ ਚਿੰਤਤ ਅਤੇ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਹੈ। ਧਰਮ ਵਿਚਲੇ ਦੰਭ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਰਫਤਾਰ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚੋਂ ਮਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ, ਸਵੈਖਤੱਕ ਕੇਂਦਰਿਤ ਵਿਚ ਸਿਮਟਦੀ ਸਵਾਰਬੀ ਸੋਚ, ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਹੇਠ ਉਸਰ ਰਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹਉਮੈਂ ਕਾਰਨ ਦਾਅ 'ਤੇ ਲੱਗਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਕਵੀ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਟੁੰਬਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜੁਬਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਕਿਨਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਭੀੜ ਹੈ
 ਭੀੜ 'ਚ
 ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪੰਥ ਦੀ
 ਉੱਗਲ ਫੜਨ ਦੀ ਦੌੜ ਹੈ
 ਕਈ ਵਾਰ ਭੀੜ ਵਿਚ
 ਭੀੜ ਹੋਣ ਦੀ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ
 ਫਿਰ ਕੋਈ ਅੰਦਰੋਂ ਬੋਲਦਾ ਹੋੜਦਾ
 ਛੱਡ ਪਰੇ
 ਵੇਖ ਪਰੇ ਵੇਖ ਕੀ ਨਜ਼ਾਰਾ ਹੈ
 ਕੰਢੇ ਬੈਠ ਕੇ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ।

ਕਸਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਸ਼ਾ ਸੰਸਾਰ ਅਮਨ ਤੇ ਖੁਸ਼ਗਾਲੀ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਯੱਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਰਾਹ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਸਾਣ 'ਤੇ ਲਾ ਕੇ ਉਸਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਵਿਚ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ।

ਤਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
 ਖੋਜਾਰਬੀ
 ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
 ਸੰਪਰਕ: 98155-13179